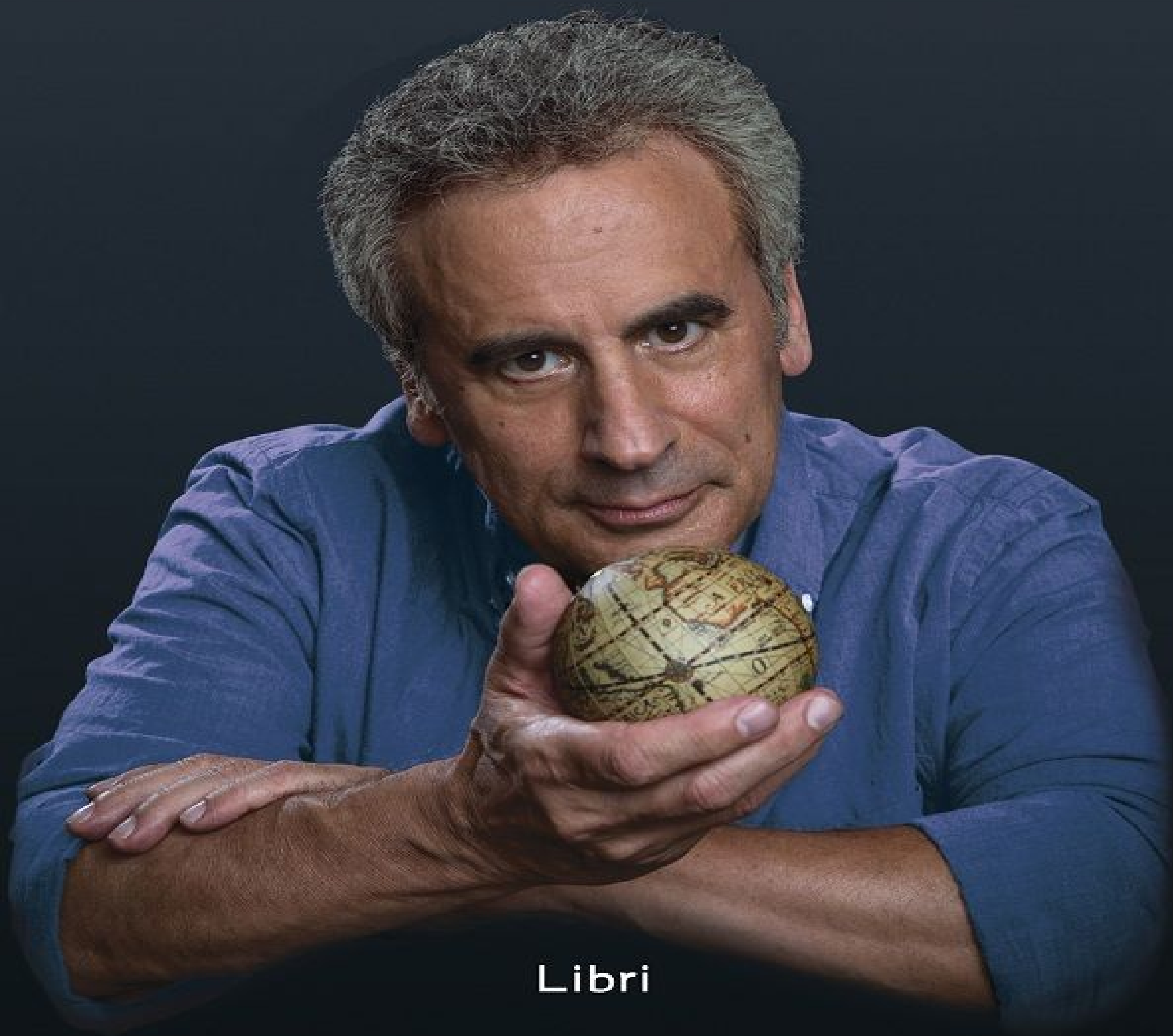
„HUMORRAL, KÖNNYEDÉN, NEHOGY MEGIJESSZEM MAGAM"

Kepes András

VILÁGKÉP

Libri

Világkép
Kepes András
Libri (2016)

Címkék: Publicisztika, Társadalomtudomány

Mi végre vagyunk a Földön? Miért szeret és miért gyűlöl az ember? Megérthetjük-e egymást valaha? Mi jön a halál után? Mi a jó és mi a rossz? Mit jelent a szabadság? És a szerelem? A család? Ezekre a kérdésekre megannyi jó választ adhatunk, de csak az igazán jó kérdések maradnak meg örökre. Néha egy rosszul feltett kérdésre is van okos válasz, ha sikerül elhajolni a kérdés elől.

Ebben a könyvben életem, találkozásaim, olvasmányaim apró darabkáiból próbálom összeilleszteni magamnak azt a lélekvesztőt, amin mint Afrika partjairól a fuldokló menekültek átvergődünk a 21. századba.

Valami ilyesmi, azt hiszem, a világkép. Mindenkinek van világképe, legfeljebb még nem rakta össze tudatosan az ismereteiből, félelmeiből és a reményeiből. Meg mások világképeiből, amelyek halomban hevernek bennünk, és irányítanak anélkül, hogy tudnánk.

Kepes András újságíró, író és egyetemi tanár három nyelven, Budapesten, Bejrútban, illetve Buenos Airesben végezte általános és középiskolai tanulmányait. Későbbi munkái és televíziós pályafutása (így pl. Világfalu című sorozata) során is rengeteg tapasztalatot gyűjtött a különböző kultúrák egymáshoz való viszonyával, a beilleszkedés nehézségeivel kapcsolatban. Jelen kötete egyfajta GPS-ként segít eligazodni az olvasónak zűrzavaros világunkban.

KEPES ANDRÁS

VILÁGKÉP

Állítsák meg a Földet! Ki akarok szállni!
(graffiti)

Tartalom

MIVÉ LETT A VILÁG?
Civilizálatlan civilizációk
PÁRBESZÉD VAGY PERBESZÉD
Miért nem értjük egymást?
„MI” ÉS „ŐK”
Lenne ön iszlám terrorista?
Az önigazolás tébolya
A „szabadság fáklyája”
KIK VAGYUNK? MIK VAGYUNK?
„Kelet” és „Nyugat”
A Jó és a Gonosz
A hős halála
SORSFORDULÓK
Válságok és választások
Világi rítusok
AZ ESKÜVŐ TITKAI
„Ha jól viselkedsz, kapsz szexet!”
Szűzen a házasságba
ÁGYBAN VAGY AGYBAN DŐL EL?
Mamánk hátsó szeme
Woody Allen második legkedvesebb szerve
Férfiszerep, női szerep
Férfias nők, nőies férfiak?
HÁZASSÁG, BOLDOGSÁG
Monogám és a poligám pockok
A CSALÁDI KÖR NÉGYSZÖGESÍTÉSE
Ajándék gyerek
Hogyan (ne) rontsuk el gyermekünket?
A boldog élet titka

A MINDENSÉG DIMENZIÓJA
Tisztálkodás, tisztulás
A természet drogériája
Fügefalevél helyett
KAJA, PIA, MULATSÁG
Vendégség
A kultúrák gyomra
AHÁNY HÁZ, ANNYI SZOKÁS
Nádból, kőből, tehénszarból
Milliomosok kalyibája
A férfiakat fölfalja a sivatag
Útjelzők nélkül
Iskola a vaginában
A „bűnös nagyváros”
TESTEN INNEN, TESTEN TÚL
Papa „betép”
Holt lelkek
ÁTMENET
A Nyugat előszobájában
A digitális invázió
ÚJRATERVEZÉS
Civilizáció = együttműködés
Nietzsche halott, mondta Isten

Mivé lett a világ?

Gyerekkoromat keresem a Földközi-tenger partján, a félszigetre épült libanoni fővárosban. Csavargok a fehérlő bérházak, a sós tengeri levegőn foszladozó paloták és a bombák szaggatta telkek közt tekergő utcákon. Bejrút alaposan megváltozott a közel ötven év alatt; egykori utcánkat sem találom. Nyolcéves voltam akkoriban, főként autóval közlekedtünk, a város egy fecskeszárnyú Buick ablakán át felvillanó emlékképekben él bennem. Most élvezem, hogy gyalogosan rovom az utcákat, ülök a tengerparti sétány kávéházaiban, nézem a vízből kiemelkedő cukorsüveg-sziklákat, fürkészem az emberek arcát, és belesek a zsúfolt arab üzletekbe.

Egy földbe süllyedt, félhomályba bukó antikvárium ajtaján át arabeszkkel díszített, sárgult könyvektől roskadó polcokra látni. A pult előtt barázdált arcú öregember áll, feje búbján fehér horgolt sapka. Egy antikvárius biztosan jól ismeri a várost, gondolom, de tévedek; ő sem tudja, merre van a Rue Ibrahim Hourani, ahol laktunk. „A telefonszámunkra is emlékszem", mondom, hátha az segít. Franciául beszélünk, de arabul szakadnak fel belőlem a számok emlékfoszlányai, „ohádasrintnensetmijotméni", ahogy annak idején a szüleim kisgyerekként belém verték, hogy értesíteni tudják őket, ha eltévednék. Magam is meglepődöm, hogy az öreg megért, és komoly arccal tárcsázni kezdi a számot. Hirtelen átvillan az agyamon a képtelen ötlet, hogy apám veszi fel a telefont a vonal túlsó végén, vagy inkább a túlvilágról – hiszen már rég nem él szegény. Emlékeimben fél évszázadot ugrok vissza az időben; apám fiatalabb, mint most én, fehér lenöltönyben, ingben, nyakkendőben ül az irodájában. A mennyezeten, a feje fölött ventilátor kavarja a lusta levegőt. Josephine, az arab alkalmazott a konyhában azzal rémisztget engem és a nővérem, hogy előttünk nyomkodja zsíros orrából a mitesszereket. Elborzadva nézzük, hogyan tör fel ujjai közt a sárgásfehér gejzír. Anyám udvariasan magázza Josephine-t, aki tegezi anyámat, mert franciául nem tud magázni; az urak egész életében tegezték, csak ezt a nyelvtani formát ismeri. Azt a szót, hogy *cseléd*,

szüleim szájából sosem hallottam, nálunk nem volt szitokszó a paraszt vagy proli, mert a földművest, a munkást, az alkalmazottat tisztelni kell. Josephine fehér köténykés fekete ruhát visel, kezében ezüsttálca, apró csészében gőzölgő kávét visz apámnak. Apám a csillogó üveglappal fedett, hatalmas íróasztal mögött ül, füléhez illeszti a fekete bakelittelefont, és magas homlokát ráncolva hallgatja fiát – a jövőből.

„Ez csak hat szám”, mondja az antikvárius, kibillentve az emlékezésből. „Bejrútban már régóta hét számjegyűek a telefonszámok”, teszi hozzá. „Rue Ibrahim Hourani”, dörmögi még maga elé elgondolkodva, „az is lehet, hogy már a környéket sem találja, az elmúlt években sok kerületet szétbombáztak”.

Amikor Bejrútba mentünk, Budapesten néhol még föl-fölropogtak a fegyverek, de már eltűntek az utcákról a nemzeti lobogós teherautókról integető fegyveres szabadságharcosok, és a szétlőtt körtérről is elvitték a szovjet katona holttestét, ami napokig feküdt az egyik bolt bejáratánál. Az emberek hosszú sorokban várakoztak kenyérre, húsra. Éppen kimenőn voltunk nővéremmel nagybátyámék lakásában a Gellért-hegyi intézetből, ahol – míg szüleink külföldön dolgoztak – második éve túszként tartottak bennünket: „Nehogy elfelejtsenek hazajönni!”. A földön játszottunk nővéremmel és unokaöcsémmel. Apám néhány napra érkezett haza egy konferenciára; úgy döntött, kiszabadít bennünket a kollégiumból. Feldúltan rontott a lakásba. „Megyünk Libanonba!”, kiáltotta izgatottan. Pannit és engem úgy, ahogy voltunk, kopott mackóruhában, a kezünknél fogva húzott a gangon, rohantunk le a lépcsőn. A ház előtt már idegesen dudált a sofőr, a szabadulás ígérete zúgott a motorban, összecsődültek az emberek az utcán, és próbáltak fölkapaszkodni a zsúfolt buszra, könyörögtek, vigyék őket is külföldre! Nyugatra! Ki innen, ebből az újra megszállt, szétlőtt városból, a reménytelen, szürke szomorúságból!

Éjszaka már a jugoszláviai Szabadkán etettek, nyugtattak ismeretlen, jó szándékú parasztemberek, és a tisztaszobában apánk idegen illatú, puha dunyhával takargatott.

Bejrútban a repülőtérről egyenesen a Soukba, a bazársorra mentünk. Új ruhát, új cipőt kaptunk, a mackóruhát és a félretaposott cipőket ott hagytuk a boltban. „Égesse el!”, mondta anyám az együtt érző arab boltosnak, aki vásárlás közben az addig bűnösnek tartott itallal, Coca-Colával kínált. Bámultam a sikátorok hömpölygő forgatagát, a török sipkás boltosokat, a

lefátyolozott asszonyokat, hallgattam a bábeli szimfóniát: a müezzin énekét, a kávéházakból kiszűrődő lágy, édes-bús zenét, az arab és francia nyelvű társalgást. Nagyokat szippantottam a fűszerek, a friss lepénykenyér, a pörkölt kávé és a báránysült illatából. Új színekkel, új hangokkal, új szagokkal, új ízekkel ismerkedtem. Ez volt az első találkozásom egy idegen kultúrával, és mindjárt a világ egyik legszínesebb városában, „Közel-Kelet Párizsában" – ahogy Bejrútot, az arab és a keresztény kultúra föníciai, görög és oszmán történelmi alapokra épült, nagyvilági kavalkádját annak idején nevezték. Hogy aztán a különböző hitek, hagyományok, szokások, viselkedésformák és értékek végigkísérjék az életemet.

Egykori iskolámat könnyen megtalálom. Az Al Husseinről némi útbaigazítással felbaktatok a Collège Protestant Français kapujához. Iskolaszünet van. A csöngetésre kövérkés portás jön a rácsos kapuhoz, illedelmesen nevetgél, amikor hallja, hogy közel ötven éve oda jártam, és szívesen körülnéznék. Ő akkor még meg sem született, mondja. Kérdezi, elkísérjen-e, de aztán könnyedén beleegyezik, hogy egyedül bóklásszak az udvaron, és találgassam, melyik volt az én osztálytermem az udvarra nyíló, nagy ablakos, fehér kockaépületek közül.

A tanítás a reggeli imával kezdődött, összekulcsolt kézzel, egymásba fonódó ujjakkal álltunk a padsorok között – nagyhangú arab, vidám francia, kimért angol fiúk és lányok, meg illedelmes japánok, magabiztos amerikaiak, mosolygós, szeplős dánok; üzletemberek, kereskedők, diplomaták gyerekei. És mormogtuk franciául a hiszekegyet, ahogy egy protestáns egyházi iskolában illik. Pontosabban én eleinte csak motyogtam magamban. Nem kaptam otthon vallásos nevelést, franciául sem tudtam, ezért kiszámoltam, hogy ha kétszer elmormolom a „felvörösökproletárokat", amit a Rákosi-korszakban az óvodában tanultunk, az épp addig tart, míg a többiek befejezik az imát. Aztán karácsonykor már önfeledten énekeltem velük franciául az egyházi énekeket, Jézus születését ünnepelve.

Az arab kultúra és az iszlám – békés együttélésben európai zsidó-keresztény kultúrámmal, és a buddhizmus, a hinduizmus iránti régi vonzódásommal – azóta is ott kucorog a tudatalattimban, és mosolyogva bújt elő, valahányszor Egyiptomban, Marokkóban, Tunéziában, Jordániában, az öbölországokban jártam, vagy a mombasai, jakartai mecsetekben forgattam. Bejrútból gyerekkoromban gyakran jártunk át

Damaszkuszba, a szomszédos Szíria fővárosába. Mostanában, amikor a hírekben az Iszlám Állam szíriai, líbiai rémtetteiről, az al-Kaida, a Boko Haram és a Hamász terrorakcióiról, a lefejezésekről, kínzásokról, lányok és asszonyok megerőszakolásáról, öngyilkos merényletekről olvasok, képtelen vagyok felfogni, mi történt a számomra oly kedves iszlámmal.

Amolyan vénasszonyos kérdés, hogy merre tart a világ – néha mégis érdemes feltenni. Halad egyáltalán valamerre? Gazdasági és politikai válságokról, túlnépesedésről, vészes elöregedésről, ökológiai és humanitárius katasztrófákról, helyi háborúkról, éhínségről, menekültáradatról, kultúrák gyilkos harcáról dőlnek a hírek. Égi konstellációkra, „megbízható” jóslatokra vagy száraz tényekre hivatkozva tudományos és ezoterikus katasztrófaelméletek rémisztgetnek bennünket. A civilizációs elméletekbe csomagolt horrortörténetekben pedig a jövőnk úgy settenkedik felénk, mint Hitchcock *Psychó*jában a gyilkos; már áttetszik sziluettje a zuhanyozófüggönyön, miközben mi csukott szemmel, vidáman dudorászva samponozzuk a hajunkat.

Civilizálatlan civilizációk

Buenos Airesben, a lakásunktól egy sarokra volt egy koszos zugmozi. Áporodott volt a levegője, a földön eldobott papírzacskók, műanyag poharak és flakonok hevertek. Három filmet vetítettek egymás után, aztán újra kezdték a műsort. Nem voltak helyre szóló jegyek, film közben is be lehetett ülni, és akár kétszer is végignézni a műsort. A teremben alig lézengtek; egyesek aludni jártak oda, mások szerelmeskedni, és volt egy szatír is, aki rendszeresen itt mutogatta a farkát a fiatal srácoknak. Először majd kiugrott a szívem a rémülettől, amikor megláttam, mit csinál mellettem. Azonnal fölugrottam, és kirohantam a moziból. De később, mikor rájöttem, hogy tulajdonképpen egy nyomorult, ártalmatlan, beteg ember, és sikerült időben elmenekülnöm előle, amolyan kísérőműsornak tekintettem, ahogy leült egy gyanútlan srác mellé, heves munkába kezdett a slicce körül, majd a kiszemelt áldozat hirtelen fölpattant, és felháborodottan hadonászva átült egy távolabbi helyre. Akkor az attrakció kezdődött elölről, pont úgy, mint a moziműsor. A moziban a hely szellemének megfelelő, lefutott amerikai áltörténelmi filmdrámákat játszottak, lestrapált, villogó kópiákról. Ókori görög, római, vad ázsiai és afrikai harcosok, páncélos középkori vitézek, kosztümös hősök, világháborús katonák agyafúrt ármánykodások, látványos csatajelenetek és tüllfüggönyös szerelmi drámák közepette diadalmaskodtak vagy buktak el. A film végén nagyzenekaros, patetikus hepiend. Aztán minden kezdődött újra. A zugmozi a pedofil szatírral együtt mintha a civilizációk körforgásának beteges paródiája lett volna.

* * *

Az ókori és a későbbi civilizációk keletkeztek, virágoztak, majd elpusztultak, hogy aztán a romjaikon újak szülessenek. Több ezer év alatt akár hozzá is szokhattunk volna ehhez a körforgáshoz. De nem könnyű belenyugodni, hogy a számunkra szűkösen kiszabott néhány évtizedet egy szellemileg, gazdaságilag pezsgő kultúra helyett konfliktusoktól, gyűlölettől habzó korszakban éljük le, és hogy a történelemnek nincs iránya, nem előre kiszámítható, logikus fejlődés mentén halad. A vallások – túlvilággal, feltámadással, reinkarnációval – sikeresen lepöckölik ezt a kínos kérdést.

Woody Allen válasza is praktikus az *Annie Hall*ban. Amikor a filmbeli kissrác nem akar iskolába menni, mert azt tanulta, hogy tágul a világegyetem (és akkor úgysincs értelme a sulinak), akkor az apja, egy nyakleves kíséretében, elgondolkodtató érvvel vágja ketté a természet- és a történelemfilozófia kibogozhatatlannak tűnő gordiuszi csomóját: „Brooklyn nem tágul! Iskolába mész!" De aki nem olyan szerencsés, hogy megelégedne a spirituális válaszokkal, és homokba sem akarja dugni a fejét (mert kudarcai ellenére még mindig az a kényszerképzete, hogy azzal a testrésszel akár gondolkodni is lehetne), az görcsösen keresi tovább a magyarázatokat.

Az örökkévalónak hitt pillérek, amelyeken korábban a politikai rendszerekről, a szegény és gazdag államokról, a kultúrák közti különbségekről kialakított elképzeléseink nyugodtak, mára omladoznak. Azok az elméletek, amelyek néhány évtizede még megbízható tudásnak tetszettek, sorra megbicsaklanak a gyakorlatban. Egy buddhista bölcsesség szerint nehéz eligazodni a filozófiai és vallási rendszerek között; az egyik ember ezt választja, a másik azt. A bölcs pedig egyiket sem. De talán az is lehet bölcs, aki – ahogy a tyúk a szemétdombon próbálja kikaparni a fogyasztható magokat – szemezget valamennyiből, hiszen a korábbi elméletekből még most is sok minden érvényes, csak az a fránya gyakorlat, ugyebár, az ne volna! Ahogy a kegyetlen humorú író, a bájos, apró termetű Királyhegyi Pali bácsi mondta nekem a Kádár-kor alkonyán: „Tudod, fiam, a szocializmus nagyon szép eszme, csak kár, hogy megvalósítható!" Na, így van ez az ember gyártotta eszmékkel; amint megvalósították ezeket, rögtön szörnyűséggé váltak.

Emlékszem, az 1990-es évek elején Európa keleti fertályán méterekkel a föld fölött lebegtünk. Kivonultak a szovjet csapatok, kinyíltak a határok, ízlelgettük a szabad választás, a szólás- és sajtószabadság ismeretlen ízeit, vitatkoztunk, tervezgettünk, úgy éreztük, vége a kirekesztettségnek, mi is Európához tartozunk, végre magunk dönthetünk a sorsunkról. Nyilván nem véletlen, hogy az eufória a tengeren túlra is átterjedt. A szovjet birodalom szétesésének mámorában egy amerikai társadalomkutató, Francis Fukuyama az emberiség történelmének találkozási pontját a liberális kapitalizmusban vélte fölfedezni, magára zúdítva ezzel a tudományos élet olyan zajos kritikáját, amitől egy csapásra az egyik legtöbbet olvasott és legtöbbet idézett kutatóvá vált. Fukuyama azt állította: minthogy a

Szovjetunió bukásával győzedelmeskedett az emberi történelem – szerinte – legmagasabb szintű berendezkedése, a liberális demokrácia, végső soron véget ért a történelem – nincs többé hova fejlődni.[1]

Fukuyama tudományos apparátussal ugyan, de lényegében a hagyományos amerikai rögeszmét igazolta, mely szerint nincs a világnak olyan szeglete, ahol az emberek ne arról álmodoznának, hogy – a hollywoodi filmekkel, a baseballsapkával és a technikai kütyükkel együtt – végre ajándékozzák meg őket a liberális demokrácia felülmúlhatatlan kincseivel is. Hiába figyelmeztették a doktrína tévedésére az Egyesült Államokat kudarccal végződött háborúi Ázsiában és a Közel-Keleten, korábbi szövetségeseinek elpártolása vagy árulása Latin-Amerikában és az iszlám világban – a jól bevált propaganda sodrása, a belpolitikai, geopolitikai és piaci érdekek erősebbnek bizonyultak a józan belátásnál. Arról nem is szólva, hogy az Egyesült Államokat valójában sosem zavarták az antidemokratikus diktátorok és uralkodók, ha azok az USA érdekeit szolgálták. De ez végső soron érthető: az eszmék és a reálpolitika ritkán járnak kézen fogva.

Fukuyama a legvaskosabb bírálatot egykori tanárától, Samuel Huntingtontól, a Harvard Egyetem professzorától kapta, aki ugyan egyetértett azzal, hogy a Szovjetunió szétesésével elcsendesedik a kapitalizmus és a szocializmus közti, sok évtizedes ideológiai háború, de szerinte ezt nem „az egyetlen világ eufóriája és harmóniája” váltja fel, hanem a civilizációk összecsapása.[2] Kérdés persze, valóban a civilizációk harcáról van-e szó, vagy inkább valami másról.

Oswald Spengler már egy évszázada megjövendölte a nyugati civilizáció bukását.[3] A Nyugat alkonya – korunk sok civilizációs elméletének címe is lehetne ez, hiszen jobbára a többiek is azt boncolgatják, hogyan tántorog a sír szélén a büszke és öntelt Nyugat. Igaz, a német gondolkodó könyve után még száz évvel is milliószámra vannak, akik boldogan beletántorognának a Nyugat sírjába, de a világ kétségkívül nagyot változott.

Az Európát megrázó menekültáradat és terrorhullám azután vándorolt be az idegrendszerünkbe (illegálisan, persze), hogy belevágtam ebbe a könyvbe. Eredetileg csupán a különböző kultúrákról, hitekről, szokásokról akartam írni, mert gyerekkoromtól ezek határozták meg a gondolkodásomat, később a pályámat is. De képtelen voltam szabadulni az

apró gyerekeikkel az országúton araszoló, pályaudvarokon vagy árokparton éjszakázó, menekülő családok látványától. A partra vetett gyerekholttestek, a zsúfolt kamionokba fulladt emberek hullahegyeinek megrázó híradóképeitől. És különösen a felszakadó indulattól, amit az országhatárokon át özönlő menekültek az emberekből kiváltottak.

Ha tárgyilagosan próbálunk közeledni a migrációs válsághoz (persze nem tudunk, csak úgy mondom), akkor világosan látjuk, hogy az emberiség bölcsője nem a Rottenbiller utca – a népvándorlás végigkíséri az emberiség történetét. Már a Homo sapiens, a „bölcs ember” is sok tízezer évig vándorolt, míg Afrikából indulva benépesítette a Földet. De volt nagy jövés-menés másfélezer éve is, amikor Ázsia és a Közel-Kelet felől gótok, vandálok, frankok, szlávok, hunok és más népek költöztek Európába, vagy éppen ötszáz éve, amikor spanyol, angol, holland, portugál hódítók és nyomukban telepesek özönlöttek az Újvilágba, Afrikába, Ázsiába.

Napjaink migrációs félelmeinek árnyékában már nem sok szó esik arról, hogy a 19. második és a 20. század első felében a megélhetési gondok elől menekülve közel 60 millió európai, köztük mintegy két és félmillió magyar vándorolt ki főként az Amerikai Egyesült Államokba. A többiek pedig Kanadába, Argentínába, Brazíliába, Ausztráliába, Új-Zélandra és Dél-Afrikába.[4] Az ENSZ-statisztikák szerint jelenleg ugyanennyi migráns kényszerült otthona elhagyására. Mert a nagyhatalmak érdekszféráikat féltve képtelenek egyezségre jutni, a klímaváltozás miatt fogytán az élelem, a víz, nincsenek munkalehetőségek, gyatra az egészségügyi ellátás, reménytelenek a gyermekek oktatási kilátásai. Szíriában 2011 és 2013 között a háziállat-állomány 80%-a pusztult el az aszály miatt. A víz- és élelemhiány, az élelmiszerárak drasztikus emelkedése az utolsó csepp volt a pohárban, ami elindította az úgynevezett „arab tavaszt”, a földcsuszamlásszerű, tragikus és erőszakos változásokat az arab világban. A mai migránsok 80%-a országon belül vagy a környező országokban keres menedéket, 12 millióan pedig hosszabb vándorútra indultak, főként Nyugat-Európába.

A balkáni útvonalon Európába tartók zöme a Közel- és a Közép-Kelet országaiból érkezik. Ennek a régiónak a lakossága 1950 óta 100 millióról 350 millió fölé emelkedett, és ez a szám jó három évtized alatt akár meg is duplázódhat. A becslések szerint a következő két évtizedben Afrikában 450

millióan lépnek be a munkaerőpiacra. A szubszaharai Afrika lakosságának száma jelenleg 900 millió, de 2050-re várhatólag ez a szám kétmilliárdra nő. A friss kutatások szerint a nyugat-balkáni országok 14-29 év közötti fiataljainak kétharmada is azt tervezi, hogy Nyugat-Európába vándorol. Ezeken a területeken a túlnépesedés miatt a fiatalok tömegei már eddig sem jutottak munkához, kilátástalan volt a jövőképük, a fegyveres konfliktusok pedig szétrombolták a meglévő ipart is.

Az emberek mindig ellenségeik, a nyomor vagy a klímaváltozás elől menekülve, családjuknak és maguknak jobb életet remélve vették nyakukba a világot. Így van ez most is. Ki határozhatná meg, melyik az a pillanat, amikor azt lehet mondani: már mindenki vándorolt eleget, tessék most már mindenkinek szépen otthon maradni a fenekén!? A kutatások azt jósolják, hogy akarjuk vagy sem, hosszabb távon kell berendezkednünk a népvándorlásra.

Nem használható az ironikus graffiti, amit a könyv mottójául választottam: nem tudunk kiszállni a Földről, ezzel a bolygóval kell megbarátkoznunk, ezt kell barátságosabbá, élhetővé tenni.

Évekig tartott, míg a gyomrom már nem rándult görcsbe az izgalomtól, ahogy Hegyeshalomnál átgurultam a határon. Pedig már rég nem volt vám- és útlevélvizsgálat, s korábban sem lett volna mitől tartanom, hiszen útlevéllel, a vámszabályokat betartva utaztam. Ráadásul gyerekkoromban szüleim munkája, később pedig riportútjaim miatt sokkal gyakrabban jártam külföldön, mint a többség. De a Kádár-korszak bezártsága, a Belügyminisztérium sötét árnyéka, a háromévenkénti nyugati út (már annak, akinek adtak egyáltalán útlevelet) olyan félelmeket épített ki bennünk, amit nehéz volt levetkőzni. A berlini fal lebontása, a Nyugattól elválasztó aknazár és szögesdrót kerítés felszámolása generációm életének legnagyobb élménye volt; a szabadság, a nyitottság jelképe. Ezért olyan sokkoló az Európa határain épülő újabb kerítések látványa, a kívül rekedtek nyomorúsága. Egykori önmagunkat látjuk bennük. Miközben azt is tudjuk, nincs a világon olyan józan állam, amely ne kötné törvényekhez a bevándorlást, a letelepedést, amely ne őrizné országhatárait. Én sem gondolom, hogy az életünket évtizedekre vagy talán örökre meghatározó modern kori népvándorlást érzelmi alapon kellene megítélni, és hogy az aggodalmaknak ne lenne jogos alapjuk. Ki tud ma meggyőző választ adni arra, hogy képesek lesznek-e elfogadni az európai értékeket a milliószámra

érkező bevándorlók, illetve képes lesz-e befogadni és beépíteni a bevándorlók kultúráját saját értékrendjébe az elöregedő európai civilizáció? Megfiatalodik tőle, vagy összeroskad a roppant súly alatt? Megérthetik-e egymást egyáltalán az évezredes vallási és erkölcsi hagyományokhoz körömszakadtáig (és mások körmének szakadtáig) ragaszkodó, önmagukból is kifordult kultúrák, illetve a pénz, a fogyasztás, az önmegvalósítás bűvöletében élő, a klasszikus európai kultúrától, a spiritualitástól távolodó 21. századi nyugati értékrend?

A történelmet ismerve arra is elegendő példát láthattunk, a bizonytalanság, az előítélet az emberekben hogyan zabálja fel az emberség csíráit is, különösen, ha a tömegeket meggyőzik, hogy egy „jó ügy" érdekében, mondjuk a népük, a hitük, a kultúrájuk védelmében kegyetlenek. Mégis nehéz szembesülni azzal, hogy jólelkű, családszerető emberek együttérzés nélkül szemlélik mások gyötrelmeit, vagy, ami ennél is ijesztőbb, gyilkos indulatok támadnak bennük.

Összeadódik vagy elpusztítja egymást az a fantasztikus tudás, érték és tapasztalat, amit az emberiség öt kontinensen, civilizációk sokaságában, évezredek óta felhalmozott? Vagy mindez csupán szépelgő, értelmiségi nyavalygás, mert a civilizációk harcában úgyis mindig az erő, a fegyverek döntöttek? Netán az angol történésznek, Toynbee-nak van igaza, aki az ókortól a modern korig huszonegy civilizációt vizsgálva arra jutott, hogy ezeket sosem külső erők pusztították el, hanem saját magukat őrölték fel?[5]

A repülés- és rakétatechnika, a telefónia és a tömegkommunikáció azonnal elérhetővé és sebezhetővé teszi a földgolyó legtávolabbi pontjait is. A gyarmatbirodalmak és a korábbi világhatalmak felbomlása, az ideológiák, hitrendszerek és utópiák hitelvesztése elbizonytalanítja a változásokra felkészületlen társadalmakat. A résztudományokra bomlott természet- és társadalomtudományok megértése, az információtömeg feldolgozása lehetetlen feladat elé állítja a hétköznapi emberi elmét. A korábbi világkép, amelyben valamikor a hit, a tudomány, a művészet és a hétköznapok gyakorlata értelmesnek tűnő egészet alkotott, mára darabokra tört. Bárhogy igyekszünk összeillesztgetni a cserepeket, a kirakós játékban mindenütt ott éktelenkednek tudatlanságunk fehér foltjai.

Úgy éreztem, újra végig kell gondolnom mindazt, amit eddig az emberről – életről és halálról, szeretetről és gyűlöletről, szerelemről és családról, a

hitről, rítusokról – képzeltem. De még a hétköznapokról: evésről, ivásról, öltözködésről, lakókörnyezetünkről is. Mert mintha minden megváltozott, vagy legalábbis új megvilágításba került volna.

Azért vágtam bele ebbe a könyvbe, mert azt remélem, hogy személyes élményeim és olvasmányaim föleleveenítésével – kétségeim ellenére – sikerül eljutnom valamiféle biztató válaszhoz. Mert amikor már fogytán a hitünk az emberi bölcsességben, még mindig ott motoszkál bennünk az egészséges életösztön, ami képes ellenállni a legmegalapozottabb pesszimizmusnak is.

Elég pocsékul tájékozódom. Vezetés közben gyakran kapom magam azon, hogy elkalandoztak a gondolataim, és már azt sem tudom, merre járok. Ilyenkor a GPS rám pirít: változtassak irányt. Most ordítani hallom a világ GPS-ét. Azt üvölti: „Újratervezés!”

Párbeszéd vagy perbeszéd

Buenos Airesben, kamaszkoromban, úgy tizenhat-tizenhét évesen sokáig foglalkoztatott Kolumbusz Kristóf története. Titkon még azt is terveztem, drámát írok belőle, amit 1992. október 11-én, Amerika felfedezésének fél évezredes évfordulója előestéjén – álmodozásaim szerint nem mellékesen a születésnapomon – adtak volna elő a Tűzföldtől Alaszkáig az Újvilág számos városában, köztük természetesen a főhősömről elnevezett Buenos Aires-i Teatro Colonban. Úgy terveztem (és már előre elérzékenyültem, amikor erre gondoltam), hogy addigra Nobel-díjas író leszek, és Amerika felfedezésével együtt engem is megható ünnepségsorozattal kényeztetnek.

A díj, és különösen az arra érdemesítő irodalmi életmű elmaradását most kéretik jóindulatúan nem firtatni – de az sok mindent elárul, hogy Kolumbusz partraszállásának ötszáz éves évfordulóját egyáltalán nem kísérte petárdás, tűzijátékos örömujjongás, ahogy én azt annak idején megálmodtam. A kontinens az évfordulót a „Hurrá, felfedeztek minket!" zenés-táncos, karneváli hangulata helyett a gyarmatosítás, az ősi hagyományok eltiprásának kezdeteként élte meg.

Tanulságos Kolumbusz Kristóf naplóját és az azték kódexeket összevetve elképzelni az európai és a tengerentúli kultúrák első találkozásait. „Megtiltottam, hogy ócskaságokat, törött cserépedényeket, üvegcserepeket és szíjvégeket adjanak nekik – olvashatjuk Kolumbusz naplójában –, pedig ha mindezt elvihették, a világ minden kincsét a magukénak érezték. Egy tengerész két és fél kasztíliai arany értékű aranyat szerzett egy bőrszíjért, mások meg egyéb csekély értékű holmiért jóval többet érőt… Még az agyagpipák cserepeit is elfogadták, és mindenüket odaadták, akár az állatok…"[6]

Egy nahuatl nyelven fennmaradt azték kódex tanúsága szerint a bennszülöttek hasonló döbbenettel nézték a „szalmahajú" hódítókat. „Mintha majmok volnának, emelgették az aranyat, majd örvendezve leültek, és mintha újjászületett és felragyogott volna a szívük. Bizony igaz,

hogy nagy szomjúsággal áhítozzák azt. Testük dagad érte, dühödt vággyal éheznek rá. Mint éhes disznók falják az aranyat…”[7] – írják. Vagyis hódítók és hódítottak kölcsönösen állatoknak nézték egymást, és a különböző kultúrák egymáshoz való viszonyában ez a kevéssé árnyalt megközelítés gyakorlatilag azóta is tartja magát, legfeljebb az előítéleteket a politikai vagy gazdasági érdekek cukormáza fedi.

Amikor először jártam az Egyesült Államokban egy újságírói ösztöndíjjal, a Syracuse Egyetem bevezető szemináriumán tanáraink egy hétköznapi jelenetet játszottak el a világ különféle tájáról érkezett fiatal kollégáknak. Két nő találkozik az utcán, boldogan köszöntik és megpuszilják egymást. „Hónapok óta nem láttalak”, mondja az egyik. „Mi van veled?”, kérdezi a másik, aztán a választ már meg sem várják. Puszi-puszi, „majd találkozunk”, mondják, és sietve elbúcsúznak egymástól. „Szerintetek mi történt?”, kérdezte a tanár, és én nem értettem, mi érdekes lehet egy ilyen szokványos jelenetben. Legnagyobb meglepetésemre a nigériai újságíró azt mondta, ő nem érti, mi történt, hiszen megpuszilták egymást, tehát nyilván rokonok, de akkor hogyan lehet, hogy ilyen régen nem találkoztak? „És nem is válaszoltak a kérdésre, hogy hogy vannak!”, mondta a pápua kolléganő a fejét csóválva. „És azt sem beszélték meg, mikor találkoznak!”, fűzte hozzá egy arab újságíró rosszallóan. Ha egy számunkra unalomig ismert, felszínes jelenetet nem képesek helyesen értelmezni az eltérő kultúrákban felnőtt, tájékozott és művelt emberek, akkor képzelhetjük, milyen feladat lehet az ugyanott élő milliók számára kibogozni a bonyolultabb összefüggéseket.

De mi sem viselkedünk talpraesettebben idegen környezetben. Boglár Lajost, az ELTE kulturális antropológia tanszékének vezetőjét kísértem Francia Amazóniába, a wayana indiánok földjére. Wayaman apót, az indián mesemondót Boglár régóta ismerte, gyűjteni járt arra a vidékre, és az öreg fontos forrás volt, amolyan „sztárindián”, akitől az antropológusok sokat tanultak. Boglár korábbi látogatása alkalmával Wayaman azt mondta a kutatónak, egyszer ő is szívesen ellátogatna az ő „falujába”, hogy megnézze, hogyan élnek az emberek arrafelé. Az antropológus kapott az ötleten, és elhatározta, Magyarországra hozza az őserdő mélyéről az idős embert, hogy megfigyelhesse, mit szól az európai civilizációhoz. Erre az

útra invitált engem is, hogy kis kézi kamerámmal dokumentáljam az eseményeket.

Wayamannal beszélgettünk a dzsungelben, és kérdeztem tőle, mit gondol, milyen veszély fenyegeti a vadonban a „fehér embert”, ahogy arrafelé az európaiakat és észak-amerikaiakat nevezik. Wayaman értetlenül nézett rám. „Nem jól kérdezed”, mondta Boglár. „Figyelj csak! Wayaman, mi történt Schmidt doktorral, amikor itt jártunk?” „Rálépett egy skorpióra”, felelte Wayaman. „És mi történt Brownnal, az amerikai kutatóval?”, kérdezte a tanár úr. „Őt megmarta egy mérges kígyó”, mondta Wayaman. „Na – kérdeztem én diadalmasan –, akkor milyen veszély fenyegeti a fehér embert az őserdőben?” Wayaman ismét értetlenül nézett rám. Mert Schmidt ugyan belelépett egy skorpióba, Brownt pedig megmarta egy kígyó, de ebből nem következik, hogy a fehér embert ilyen veszélyek fenyegetnék, hiszen velünk például nem történt semmi hasonló, a skorpió és a kígyó pedig megmarja az indiánt is, nem csak a fehér embert. Mi néhány esetből általánosítunk, az őserdőben élő ember a részletekre figyel, mert a vadonban minden veszély egyedi – az őserdő büntet, nem tűri az általánosítást.

A drót nélküli távíró feltalálásakor megkérdezték Freudot, mit szól a korszakalkotó találmányhoz. A pszichiáter állítólag azt felelte: „Nagy dolog a távíró, még nagyobb a drót nélküli távíró, de a legnagyobb csoda mégis az, ha két ember, dróttal vagy drót nélkül, egyáltalán szót tud érteni egymással!”

Ha pusztán annyit mondanánk, előttünk fekszik egy szétterpesztett combú, meztelen nő, a konkrét helyzet ismerete nélkül nem tudnánk eldönteni, szexuális aktusról, nőgyógyászati vizsgálatról, szülésről, közszeméremsértésről vagy afrikai beavatási rítusról beszélünk-e. Az emberi cselekvést általában csak akkor tudjuk értelmezni, ha ismerjük és értjük a körülményeket. A körülmények üzenete és értelmezése pedig, mint keresztrejtvényben a megfejtés, el van rejtve a kultúrában.[8]

Persze nem szükséges ahhoz idegen kultúrákba utazni, hogy találjunk valakit, akit félreérthetünk. Prímán megfelel erre a munkahelyünk, lakókörnyezetünk, vagy akár még barátunk, szülőnk, gyerekünk és házastársunk is. Hányszor kapjuk magunkat azon, hogy mi csak mondjuk, mondjuk a magunkét, a számunkra világosnak tűnő gondolatokat, ők meg

üveges tekintettel merednek ránk, vagy úgy tűnik, felfogták mondandónkat, és csak később derül ki, hogy tökéletesen félreértették.

Miért nem értjük egymást?

Korábbi tapasztalataink – még azonos kultúrák esetén is – eltérő érzelmi lenyomatokat, meggyőződéseket, előfeltevéseket égetnek belénk. Ezek alapján aztán különbözőképpen értékeljük a felmerülő újabb problémákat. Ráadásul lelkiismeretünk megnyugtatására, önbecsülésünk megőrzésére vagy igazunk bizonyítására nagyvonalúan és önkényesen válogatunk az emlékeink és az új információk között. Ahogy Mark Twain mondta ironikusan: „Életem legszörnyűbb emlékei azok, amelyek meg sem történtek!”

Azzal áltatjuk magunkat, rajtunk múlik, szabad akaratunkból cselekszünk-e. De ha a szabad akarat azt jelenti, hogy belső vagy külső korlátozások nélkül hozunk döntéseket és cselekszünk, akkor vajon létezik-e olyan döntés, amit nem korlátoznak agyunk struktúrájának öröklött tényezői, az otthonról és a társadalomból hozott erkölcsi normák és kulturális szokások, szociális helyzetünk és egzisztenciális félelmeink, korábbi sikereink és kudarcaink? Bármilyen megalázóan hangzik az önmagát hiú módon szabadnak és tudatosnak hirdető ember számára, a reakcióinkat nem a tudatunk irányítja. Ott ül a kis rendőr az agyunkban, és gumibotjával körmöst osztogat, ha parancsa ellen viselkednénk. A neurobiológusok azt állítják, hogy még egy olyan egyszerű kísérlet esetén is, amikor az a feladat, hogy érintsünk meg egy felvillanó fényt, a mozdulatunk öntudatlanul indul, és a tudatunk csupán utólag értelmezi és hagyja jóvá a cselekedetet.[9]

A tévedéseim többször figyelmeztettek, mégsem tudom lenevelni magam arról, hogy egy másik emberről kialakítandó véleményemet ne befolyásolja előzetesen az illető vonzó vagy taszító külseje. Önostorozásomat az sem enyhíti, hogy tudom, ezzel mások is így vannak. Minthogy a közénk furakodó, aljas kis részletekre, a fizimiskára, ízlésre, testalkatra, mimikára, gesztusokra, hanghordozásra eltérő kultúrák esetén még idegen hagyományok, hitek, szokások, viselkedések is épülnek, igen optimistának kell lennünk, hogy higgyünk a kultúrák közti párbeszéd esélyében.

Aki egy másik kultúrával való érintkezés során képtelen feldolgozni ezeket a különbségeket, „kulturális sokkot” kap. S az ismeretlen szokások

és viselkedési minták okozta kínos bizonytalanság néha nem is akkor ér bennünket, amikor gondolnánk. Számomra is meglepő módon japán ismerősöm, Noriko mesélte – aki kísérőm volt japán forgatásaim alatt –, hogy őt nem akkor érte a kultúrsokk, amikor évtizedekkel ezelőtt Budapestre költözött, hanem amikor Japánban vidékről Tokióba. A világ legnépesebb városához való asszimilálódáshoz képest a magyar főváros már gyerekjáték volt. Holott számomra és a legtöbb nyugati ember számára az egyik legnehezebben felfejthető kultúra éppen a japán. Ennek ellenére feleségem azt állítja, a következő életében mindenképpen japán szeretne lenni. Mert akkor nem kellene szorongania, hogyan kérje meg a vendégeinket, hogy az előszobában levegyék a cipőjüket, és ne járkálják össze „koszos utcai cipőben" a lakást. Ilyenkor sunyi módon a gyerekekkel indokoljuk kérésünket: a kicsik a földön csúszkálnak, ezért a pedáns tisztaság. De ez csupán kifogás – már a legkisebb gyerekünk is csak ritkán mászik négykézláb, inkább feleségem tiszteletre méltó, ámde (az én szememben) fárasztó önsanyargatása a valódi ok. Vagyis hogy ne kelljen naponta tízszer felmosnia a lakást, legfeljebb úgy ötször-hatszor, ahogy az ő tisztaság iránti vágya igényli, és amit állítólag én nem érthetek, mert az én ingerküszöböm a kosszal kapcsolatban (mondjuk így, megengedőn) eltérő.

Egy japán otthonban ez a kérdés fel sem merül. Japán ismerőseim jó előre figyelmeztettek, hogy ha vendégségbe hívnak a szigetországban, gondosan ügyeljek arra, hogy jó állapotban lévő, tiszta zokni legyen rajtam, mert a bejáratnál illik levetni a cipőt. Kicsit sértett, hogy azt feltételezik rólam, büdös, lyukas zokniban járok, de nyilván a másokkal kapcsolatos korábbi tapasztalatok mondatták ezt velük. Nem tudhatták, hogy a cipőlevétel engem végképp nem állít lehetetlen feladat elé, már csak a feleségem gondos nevelése miatt sem.

Japán ismerőseim azt mondták, ha közelebbről meg akarok ismerkedni az életmódjukkal, feltétlenül egy *riokan*ban szálljak meg. A tokiói hagyományos fogadóban már a csöppnyi előszobában sikkes kis papucs vár. Két lépés után, a papucstól is megválva léphetek be a szobát borító gyékénytatamira. A vécében, kimondottan az illemhely két négyzetméternyi területére külön papucs, amolyan díszes szegedipapucs-féle kínálja magát. A piros műbőrből készült házitopánkán felirat: „Toilet", fölötte egy férfi és egy nő látható, kézen fogva, mintegy jelezve, hogy uniszex papuccsal van dolgunk. A szoba üres, csak a közepén áll egy alacsony asztalka, mellette

két, óvodásokra méretezett, alacsony székecske. Ha hét lenne belőlük, gyanút fognék, hova érkeztem… Ágynak viszont nyoma sincs; a szekrényben gondosan összehajtogatott futonmatrac várja, hogy kiterítsék a tatamin. (Mint megtudtam, a futont sosem szokás észak felé fordítani, mert Japánban a halottakat temetik észak felé, és ez illetlen utalás lenne. Bár ki tudja, talán ez lenne a legszelídebb módja, hogy álmunkban megbarátkozzunk a halál gondolatával.)

Japán háziasszonyommal nehezen értünk szót. Ő csak anyanyelvén tud, én meg még japánul sem beszélek. „Activityzünk", de kénytelen vagyok tudomásul venni, hogy Japánban még a mutogatás, a gesztusrendszer is más, és a hölgy mintha folyton zavarban lenne, az arcán meg sem rezdül a szolgálatkész félmosoly. Márpedig ha nem tudjuk értelmezni valakinek a mimikáját, a hanglejtését, a gesztusait, akkor nem értjük pontosan az üzenetet sem. Még akkor sem, ha ismerjük a nyelvet. Gondoljunk bele, például, ha valamire azt mondjuk: „nagyszerű!", az hangsúlyunktól, illetve mimikánktól függően lehet elismerés, vagy pedig szarkasztikus kigúnyolása a jelenségnek.

Háziasszonyom mintha egy semleges maszkban beszélne, képtelen vagyok értelmezni az arcjátékát. Ágyazáskor leteríti a futont, rá a paplant és a párnát. „Lepedő nincs?", kérdezem csodálkozva. „Sheet ichi", feleli udvarias, zavart félmosollyal – a lepedőt angolul, az egyet japánul mondja. Kicsit idegenkedem attól, hogy lepedő nélkül feküdjek egy matracra, ahol előttem ki tudja, hányan megfordultak, de nem szeretném megbántani kedves háziasszonyomat, inkább beletörődöm a helyzetbe. Majd leterítek a futonra egy törülközőt, és azzal nyugtatom magam, aludtam én már ennél puritánabb körülmények között is. Aztán nem sokkal később meglepetésemre háziasszonyom visszajön, és mélyen meghajolva átnyújt egy másik lepedőt is. Eddig úgy éreztem, nem érti, mit nem értek. Ami nem csoda, hiszen az ő fejében nyilván egy hagyományos japán szoba képe lebeg: tatamival, futonnal, gondoltam, az enyémben pedig egy nyugati hálószobáé: franciaággyal, lepedővel, paplannal, éjjeliszekrénnyel, olvasólámpával. Bizonyára nem érti, minek nekem egy másik lepedő is. De most kiderült, pontosan megértett engem. Csak ezt én nem értettem.

Még az idegen nyelvet beszélők között is gyakorta előfordul, nem értik az üzenet mögötti szándékot, mert nem ismerik eléggé a kultúrát. Tragikus kommunikációtörténeti anekdota, hogy a második világháború végén az

amerikaiak azért dobták le az atombombát Hirosimára és Nagaszakira, mert nem tudták pontosan értelmezni, mit jelent a japánoknál a feltétel nélküli megadás. Értették a nyelvet, de a tolmácsok a kulturális különbségek lefordítására nem helyeztek elegendő hangsúlyt, vagy pedig az amerikaiak receptorai nem működtek megfelelően. Máskülönben tisztában lettek volna vele, hogy a japán kultúrában a szégyennek, a megaláztatásnak olyan központi szerepe és súlya van, mint a keresztény kultúrkörben a bűnnek. A vereség elfogadását nem lehet ugyanúgy megkövetelni egy japán katonától, mint egy nyugatitól. A japán hadvezetés elfogadta ugyan a feltétel nélküli megadást, de csak annyira tudott megalázkodni, amennyire ezt kultúrája engedte, és biztos volt benne, hogy ezt az amerikaiak is megértik.

Amikor Tokióban ugyanerről a kérdésről kérdeztem egy idős újságírót, Hagivara Micsihikót, hasonlóan talányos választ adott. A férfi a 2. világháború idején a Tokkotai nevű különleges egységhez tartozott, ahol a különböző egyetemekről önként jelentkező kamikazékat képezték ki. Az öngyilkos pilóták robbanószerrel megrakott repülőgépet vagy torpedót vezettek bele az amerikai hadihajókba. Hagivara úr azt mondja, pszichológiai kiképzésben nem részesültek, hiszen valamennyien önként jelentkeztek az akcióra, hogy életük árán több tucat ellenséges katonát semmisítsenek meg. Parancsnokaik inkább műszaki ismeretekre oktatták őket: hogyan kell a hegyek között észrevétlenül repülni, illetve hogyan kell a célpontot megközelíteni, és zuhanórepülésben megtámadni.

Hagivara úr nem tudta megmondani, mi volt pontosan a japán vezetés elképzelése a fegyverletételről, de az biztos, hogy ők nem adták meg magukat, állította. „Egy japán nem adja meg magát, Japánt csak legyőzni lehet. Minket legyőztek." Az atombomba akkor is megbocsáthatatlan bűn, tette hozzá Hagivara, mert a békés lakosság százezrei estek áldozatul. Ráadásul 1945 augusztusában már világos volt, hogy a szövetséges csapatok megnyerik a háborút. Megkérdeztem Hagivara urat, nem lát-e rokonságot a kamikazék és napjaink öngyilkos iszlám terroristái között. Hagivara úrnak villámot szórtak a szemei. Az iszlám öngyilkos terroristák békés lakosokat, nőket, gyerekeket ölnek, jelentette ki végül. Azok közönséges gyilkosok. A kamikazék katonák voltak, akik kizárólag háborús célpontokat támadtak. Az idős újságíró azt állította, a mai napig lelkifurdalása van, hogy nem került sor a bevetésére, miközben tucatnyi társa és barátja áldozta fel az életét.

* * *

Évekkel ezelőtt a gyöngyösi Bugát Pál Kórházban összeverekedtek a rendőrök egy roma családdal. A félreértésnek ott is kulturális oka volt. Az ötvenfős cigány család a roma hagyományoknak megfelelően hangos siránkozással, virrasztással gyászolta egyik családtagjuk elvesztését. A roma gyászszertartásnak ráadásul gyakran az italozás is része, a pálinkával – jelképesen, néhány cseppet a földre löttyintve – a halottat is megkínálják. A roma hiedelemvilág szerint a virrasztással ügyelnek arra, hogy a halott lelke ne térjen vissza a testbe, a lármás gyász pedig a rossz szellemek elűzésére szolgál. A kórház biztonsági szolgálata értesítette a rendőrséget, akik randalírozásnak értelmezték a hangoskodást, és nekiestek a gyászolóknak. A tömegverekedésnek több sérültje volt.

Sok országban, ahol eltérő kultúrájú kisebbségek élnek, a rendőrök és a közalkalmazottak számára kötelező tananyag a kisebbségek kultúrájának megismerése, hogy értelmezni tudjanak egy hasonló konfliktushelyzetet. A gyöngyösi események után a magyar rendőrségen is megkezdődött az eltérő kultúrák és szokások oktatása, mert a viselkedésminták, a szavak és mozdulatok mögött megbúvó üzenetek, személyes igazságok, érzelmek tanulmányozhatók és tanulhatók – ha nem is könnyen.

Valamikor csak a felfedezők és utazók elbeszéléseiből ismerhettük a távoli kultúrákat, míg ma, a légi közlekedés, a globális média és a világgazdaság jóvoltából öklömnyire zsugorodott világban a válsággócok szaporodásával, a menekültek és bevándorlók áradatával egészen eltérő hitek, hagyományok, viselkedésformák kerültek egymáshoz testközelbe.

Ennek ellenére számos esetet látunk a világban, amikor egymás értékrendjének megismerésével, a kölcsönös elfogadással – átmeneti feszültségek után – békésen tudnak együtt élni a különböző kultúrák. Jó példa erre a hosszú ideje hazánkban élő és nagyszerűen beilleszkedő mongol állatorvos, a marokkói zenész, a szikh és a perui üzletember, a japán tanárnő, akik a *Világfalu*ban elkísértek hazájukba, de New York és San Francisco korábban zárt kínai, olasz, fekete és spanyol-amerikai negyedei is turistalátványosságok ma már, kitűnő éttermekkel. Félelem nélkül lehet bámészkodni a harminc éve még rettegett Harlemban, Berlin egykori szegénynegyede, Kreuzberg, ahol a lakosság zöme mai is török bevándorlók leszármazottaiból áll, az évek során bohém művésznegyeddé fejlődött, kultúrkocsmákkal, galériákkal és vidám, toleráns fiatalokkal. Az

összecsiszolódásban élenjárnak a hagyományosan nyitott államok, az úgynevezett „olvasztótégelyek”; az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, az Egyesült Királyság, Ausztrália, Argentína, amelyeknek több évszázados tapasztalataik vannak a más kultúrákból érkezők befogadására. Hozzájuk csatlakoztak az utóbbi évtizedekben a skandináv országok és Németország. Gyerekkoromban, az USA-ban a feketék nem utazhattak együtt a fehérekkel a villamoson, nem járhattak egyetemre, Nagy-Britanniában a bevándorlók csak alantas munkákat végezhettek. Ma az Egyesült Államoknak színes bőrű elnöke, Londonnak iszlám hitű főpolgármestere van.

„Mi” és „ők”

Engem ugyan az arab világ után Buenos Airesben is hajtott a beilleszkedés kényszere, de ha visszagondolok gimnáziumi osztálytársaim viselkedésére, eszembe jut, milyen nehéz volt elfogadtatni magam. Mennyit kellett alkalmazkodnom, jópofáskodnom, hogy kidughassam a fejem a rám kényszerített skatulyából!

Hungarito, ’magyarka’, mondták eleinte lekicsinylőn, és volt, aki a tenyerét nyújtotta: jósolnék-e neki? „A magyarok cigányok, nemde?” – kérdezték. Latin-Amerikában a romákat sokfelé magyaroknak hívják, miután a századfordulón az Osztrák–Magyar Monarchiát arra kérték, segítse földművesekkel benépesíteni a kietlen vidékeket, Ferenc József császár pedig erre néhány zsúfolt hajónyi roma családot küldött. Talán úgy gondolta, leleményes módon két legyet üt egy csapásra: teljesíti a kérést, egyúttal pedig enyhít a hazai etnikai feszültségeken. A roma családok magyaroknak vallották magukat, innen a félreértés. Sokáig őriztem egy zászlócskát, amit Chilében, egy magyar győzelemmel végződött Chile–Magyarország-focimeccs után kaptam. A zászlón egy kampós orrú, kalapos, göndör fürtű magyar focista egy chilei népviseletben pompázó labdarúgó kezét tartja a tenyerében, és azt mondja neki: „Megjósolom a szerencsédet!”.

Argentin osztálytársaim között is jól érzékelhető volt a csoport-hovatartozás, vagyis hogy valaki kreol, olasz, spanyol, esetleg kelet-európai eredetű családból származott-e. De összekötött bennünket a kamaszkor, tesztoszteronunk zubogása, és a tangófilmekből ismerős *porteno* kultúra, ami származást és családi neveltetést eltiporva valamennyiünkre átragadt. Télen is kabát nélkül, csupán a felhajtott gallérú zakónkban jártunk, nyakunk körül hanyagul átvetett, vikunyagyapjúból készült meleg sállal, lezselézett hajunkon a kalapunkat mélyen a homlokunkba húztuk, és így vonultunk tanítás után (tucatnyi Carlos Gardel-hasonmás) a lányiskola elé, hogy megcsodáljuk osztálytársunk, Viapiana mélyfekete szemű, hetyke

cicijű nővérét. A lány persze látványosan ránk sem hederített, csak szeme sarkából nyugtázta a nyihogó rajongótábor lelkesedését.

Latin osztálytársaim túláradó hormonjai zúgva-bőgve törték át a tabuk gátját. Fiatal földrajztanárnőnk, akinek testére simuló, kötött ruhája alól felsejlő formás feneke megannyi lucskos kamaszálmunkat okozta, egy idő után már nem mert a második pad mögött sétálni, mert a fiúk nyitott nadrággal, frissen felfedezett büszkeségüket fitogtatva várták. Én, a közép-kelet-európai gátlásoktól sújtott eminens az első padban ültem, háttal az eseményeknek, ezzel is tovább erősítve csoportidegenségemet. Cserébe viszont a földrajztanárnő végig nekem magyarázott. Gyanítom, csupán azért, mert másfelé nem mert nézni.

Később Amerikában, az egyetemen is külön csoportot alkottak az afroamerikaiak, a latinok, az ázsiaiak, illetve az európai bevándorlók leszármazottai. És noha „politikailag korrekt” módon mindenki gondosan ügyelt arra, hogy az előítélet látszatát is kerülje, és szívélyesen elbeszélgetett a többiekkel, szinte éppúgy lehetetlen volt egyik csoportból a másikba átkerülni, mintha valaki Indiában, száz éve kasztot akart volna váltani. Kiugró teljesítményre, az átlagtól elütő színes egyéniségre volt szükség ahhoz, hogy valaki felül tudjon emelkedni a csoportokon – és bekerüljön egy újabb csoportba: a csoportokon felüliek csoportjába.

Mi az, ami összeköt, és mi az, ami elválaszt bennünket?

Egy Jane Elliott nevű ohiobeli tanítónő 1968-ban, a fekete polgárjogi harcos, Martin Luther King Jr. lelkész meggyilkolásának másnapján azzal állított be harmadik elemis osztályába, hogy épp akkor olvasta: a kék szeműek okosabbak, mint a barna szeműek. Mindjárt példákat is hozott: „Milyen színű szeme volt George Washington elnöknek? Bizony, kék! A kék szeműek felsőbbrendűek, a barna szeműek alsóbbrendűek” – tette hozzá, és arra biztatta a kék szemű gyerekeket, hogy akasszanak egy kék sálat egy általuk tetszőlegesen kiválasztott barna szemű osztálytársuk nyakába, hogy már messziről látszódjék: ő alacsonyabb rendű. Felsőbbrendűségük tudatában a kék szemű gyerekek boldogan alázták meg társaikat, akikkel előző napon még jó barátságban voltak. Szünetben a kék szeműek már csak egymással játszottak, a barna szeműek pedig lesütött szemmel szomorkodtak a fal mellett. Egyszer csak azonban a tanítónő a homlokára csapott: „Jaj, eltévesztettem! Pont fordítva van! A barna szeműek a felsőbbrendűek, és a kék szeműek az alsóbbrendűek!” És ekkor

következett a bosszú. Most a barna szeműek alázták meg elégedetten kék szemű társaikat. A tanítási nap végén a tanítónő megbeszélte a gyerekekkel, hogy ez a kegyetlen játék csupán arra szolgált, hogy bemutassa, miként működik az előítélet, és hogy milyen könnyen lehet mindet befolyásolni. Mondjuk ízlés kérdése, hogy valaki elfogadhatónak tart-e egy ilyen bemutatót, én mindenesetre nem örülnék, ha az én gyerekemmel tennék ugyanezt. De az biztos, hogy Jane Elliott tanítványai egy életre megtanulták a leckét.

Valamikor úgy hittük, az emberek egymás iránti rokon- vagy ellenszenvét kizárólag a közös érdekek vagy a korábban közösen átélt konfliktusok okozzák. Ebben az elképzelésben nyilván sok igazság van. Nemzeti és családi traumáink mélyen belénk égnek, és befolyásolják az érzelmeinket. De Jane Elliott „pedagógiai mesterkurzusa” is igazolja, hogy azért az előítélet és az elfogultság kérdése ennél sokkal bonyolultabb. Sokáig nem értettem például, hogyan voltam képes Buenos Airesben üvöltözni a Boca Juniors focimeccsein (holott nem is abban a negyedben laktam), és mélyen megvetni a River Plate szurkolóit, akikkel amúgy semmi bajom nem volt. Vagy mi indított arra, hogy évekkel később amerikai egyetemi társaimmal együtt piros melegítőfelsőben, lelkesen biztassam a Stanford csapatát a kék-sárga mezes berkeley-sek elleni rangadón, amikor alig értettem valamit a baseballból? És miért gondoltam az iskolában, hogy az A osztály jobb, mint a B, amikor se közös érdekeink, se közös traumáink nem voltak?

A 2016-os foci-Eb napjaiban sokan elképedve nézték, hogy Budapesttől Marseille-ig hogyan zubog fel magyarok százezreiből a nemzeti büszkeség. Hogyan ünneplik utcákon és tereken tízezrek a válogatottunkat. Én is ízlelgetem a szót: *válogatottunk*. Így, többes szám első személyű birtokos személyjellel. Pedig távol áll tőlem a foci-sör-szotyola kultúrája, elég gyatrán focizok, és csak a tétmeccseket, a nagy nemzetközi rangadókat bírom végignézni. Ráadásul felháborít a milliárdokat felemésztő stadionépítési mánia, mert úgy gondolom, annak a pénznek jobb helye lenne az egészségügyben, oktatásban, kultúrában, tömegsportban. Mégis ott szurkoltam vadidegenekkel, söröskorsóval a kezemben, a hatalmas kivetítő előtt ülve. Mellettem többen a magyar válogatott mezében, nemzeti szín sálakban, sapkákban pompáztak, engem is megkínáltak nemzeti színű arcfestékkel, így aztán ott ültünk együtt, mint indiánok a csatába indulás

előtt, rituális arcfestéssel, teljes harci díszben. És noha mindez – ha csak kívülről látom – idegen tőlem, be kell vallanom: jó érzés volt részt venni benne. Azt meg végképp nem értem, mi bújt belém, amikor évekkel ezelőtt Overdose-ról, az úgynevezett „magyar csodalóról” forgattam: amikor ugyanis a szlovákiai gazda angol ménje magyar nemzeti színű dresszbe öltöztetett német lovasával a nyeregben Rómában tíz hosszal nyerte a versenyt, meghatottságomban és nemzeti büszkeségemben kicsordult a könnyem.

Értem én, hogy sok embernek görcsbe rándul a gyomra, ha ismeri a történelmet, és tudja, milyen könnyen csap át a nemzeti büszkeség más nemzetek vagy népcsoportok iránti gyűlöletbe. Csak a focinál maradva: láttuk legutóbb is a brit és az orosz ultrák véres összecsapását Marseille-ben, a foci-Eb-n, és ismerjük a lelátók népének rasszista őrjöngését, akik nem a sportért, hanem csak a gyűlölködésért, a balhéért járnak a meccsekre. De például a 2006-os foci-vb döntőjét egy toszkán kisváros főterén izgultuk végig a családommal, és sosem fogom elfelejteni azt a bájos, szeretetteljes népünnepélyt – a kávéház asztalain táncoló pincéreket, az egymást ölelgető embereket, az autódudák és petárdák koncertjét –, amit az olasz győzelem után a kisváros népe rendezett. Így is lehet örülni. Az álsikereket lobogtató állami és a fanyalgó ellenzéki politika dagonyájában a magyarok is alig várták, hogy végre megfürdethessék önbecsülésüket egy szerény nemzetközi sikerben. Aki ezen fönnakad, az sosem fogja megérteni, miért hatékonyabb az érzelmekre hagyatkozó nacionalista retorika, mint az értelemre számító, higgadt elemzés. Hogy az egyesült Európa eszméjét – bármily észszerű gazdaságilag, és megnyugtató a földrész békéje szempontjából – miért tudják mégis kikezdeni a nacionalista indulatok. Hát azért, mert az evolúció során évezredek alatt kifejlődött önvédő csoporttudat mélyebben gyökerezik az emberi pszichében, mint bármely intellektuálisan és racionálisan végiggondolt érvrendszer.

Olyannyira, hogy a brit szociálpszichológus, Henri Tajfel kutatásaiból kiderül: egy egészen esetleges, mindenféle anyagi vagy erkölcsi előnytől mentes azonosulás is elfogulttá tesz bennünket egy csoporttal szemben. Onnantól kezdve csupán vérmérséklet, intelligenciahányados és alkalom kérdése, hogy valaki megelégszik-e a közös csoportban való boldog feloldódással, esetleg a csöndes gyűlölködést választja, vagy Molotov-

koktélokat dobáló randalírozó, könyékig véres, etnikai tisztogató, netán iszlám terrorista válik belőle.

A tudós igyekezett a csoportok közti különbségeket az észszerűség határáig leegyszerűsíteni, hogy lássa, akkor is működik-e az elfogultság. Egyik kísérletében például a diákokat aszerint csoportosította, hogy Kandinszkij vagy Klee festményei tetszenek-e nekik jobban, egy másikban viszont már egyszerű pénzfeldobással döntötték el, ki tartozzon az A vagy B csoportba. A csoportok tagjainak pénzt, illetve pontokat kellett elosztaniuk a saját és a másik csoport között. A többször megismételt kísérletek során mindannyiszor kiderült, hogy a kísérleti személyek döntése mindig a saját csoportjuknak kedvezett, még annak árán is, hogy mindenki jobban járt volna, ha a vetélkedés helyett a két csoport összefogott volna. Nem a kölcsönös előnyök váltak a döntés fő szempontjaivá, hanem a belső csoport (Mi) támogatása és a külső csoport (Ők) legyőzése.[10]

Ha a minimális különbségek is ilyen elfogultsághoz vezetnek, akkor érthető, hogy miért ásnak olyan mély árkokat azok az érzelmek, amelyek a kultúránkhoz, hagyományainkhoz, értékeinkhez, az önbecsülésünkhöz és a megélhetésünkhöz kötnek bennünket. És az is érthető, miért reagálunk hevesen minden olyan valós vagy vélt támadásra, amiről úgy érezzük, hogy az önként vállalt csoportunkat, az önazonosságunkat veszélyezteti. Más kérdés (a Tajfel-féle kísérletből ez szintén következik), hogy valójában nem a csoport valóságos érdeke, vagyis a maximális előny hajt bennünket, hanem a vetélkedés. Kellene szólni az evolúciónak, hogy ideje lenne váltani – a csoportunk túlélése érdekében az evolúció során kialakult és rögzült védekezőmechanizmus kezd elavulni. A modern nemzetközi gazdaság és politika már arra tanít, hogy számos esetben a maximális előny éppenséggel a másik csoporttal való összefogásból, a termékeny együttműködésből származna, nem pedig a vetélkedésből.

Gyerekkoromban, borongós, őszi délelőttökön, az esőcseppektől csillogó ablakra lehelve ujjammal ábrákat rajzoltam a párába, és néztem, ahogy lassanként eltűnnek a firkák. Most, egy hasonló esős reggelen azon merengek, hogy az évek során ugyanígy párolgott el az igényem arra, hogy bármilyen csoporthoz tartozzak. Nem tudom, hogy az egyszerre mindenhova és sehova se tartozás önként vállalt magánya az előítéletek fölé emelkedő, valódi autonómia-e (mindenesetre ezzel hitegetem magam), vagy

annak következménye, hogy alig láttam közösséget, amely egy idő után eredeti szent céljait – szabadságot, Istent, hazát, családot – feledve ne csupán belső hatalmi harcaival és érvényesülésével lett volna elfoglalva. Ha belegondolok, hány embert döntöttek szolgaságba a szabadság jelszavával, hány istentelenséget követtek el Isten nevében, hányan veszítették el hazájukat a hazafias szólamok mámorában, és hány családot nyomorítottak meg a család szentségére hivatkozva, akkor egyáltalán nem csodálkozom, hogy kicsit gyanakvó lettem. De az is lehet, hogy a csoportoktól való viszolygásom a beilleszkedési kudarcaim eredménye: Bejrútban, Buenos Airesben, és később Amerikában egy komcsi országból érkezett, vicces, idegen srác voltam, itthoni kamasz barátaim szemében pedig a fura fiú, aki Beatles-számok helyett argentin szambákat penget a gitárján, aki a világot és a különböző kultúrákat egészen más perspektívából látja, mint ők. Idegenben a gyökereire büszke magyar voltam, itthon pedig, ahogy Ady írta száz éve, egyike a tízezer Nyugattal „elmátkázódott” léleknek, akik elhitték, hogy ez a Nyugat és Kelet között ingázó „Kompország” már Európa, s akik nem néztek hátra, így nem látták, „hogy sarkukban százezrek nincsenek”.

Lenne ön iszlám terrorista?

Mi persze sosem lennénk iszlám terroristák, nem lennénk gyilkosok. Nincs az a hit, nincs az a vezér, ami és aki képes lenne rávenni bennünket ilyen aljasságokra, mondjuk magabiztosan. Ha Hitler azt kérné öntől, üssön agyon árammal egy idegent, megtenné? – kérdezte Stanley Milgram amerikai szociálpszichológus a hatvanas évek elején, Adolf Eichmann pere után, mert a „főhóhérnak" becézett nemzetiszocialista vezető, ahogy sok más náci háborús bűnös is, arra hivatkozott, hogy csupán parancsot teljesített. Persze mindenki tiltakozott. Mi jó emberek vagyunk, mi nem ölünk ártatlanokat. Ilyesmiket csak elvetemült gonosztevők tesznek, mint ez az Eichmann, mondták a megkérdezettek.

Milgram a kísérletében arra kereste a választ, hogy milyen arányban lennénk hajlandók felsőbb utasításra meggyilkolni ártatlan embertársainkat, ha felmentenének minket a felelősség alól. A szociálpszichológus pontosan tudta, hogy az embereket „jó ügyekkel" a legkönnyebb megnyerni. A „jó ügyet" a kísérletben a tanulás jelentette; az álkérdés úgy szólt: lehet-e büntetéssel tanulásra ösztönözni az embereket? A résztvevőknek Milgram azt mondta, ha segítenek a kérdés megválaszolásában, azzal nagy szolgálatot tesznek az emberiségnek. A kísérleti személyeknek „tanárként" az volt a feladatuk, hogy kérdéseket tegyenek fel egy zárt fülkébe ültetett „tanítványnak", akire a szemük láttára elektródákat erősítettek. A „tanárral" megállapodtak, hogy ha a „tanítvány" hibás választ ad, büntesse meg áramütéssel, és az áramütés erősségét minden hibás válasz után egy-egy fokozattal emelje 15 volttól 450 voltig. A megállapodás értelmében a „tanárnak" akkor is tovább kellett adnia az áramütéseket, ha a „tanítvány" a fájdalomtól már ordított, abba akarta hagyni a kísérletet vagy elveszítette az eszméletét, és ezért amúgy sem tudott volna válaszolni az újabb kérdésre. Amikor az áram erőssége már a halálos dózishoz közeledett, a kísérleti személyek szinte kivétel nélkül elbizonytalanodtak, de amint a kísérletvezető határozott hangon emlékeztette őket a megállapodásra, és vállalta helyettük a felelősséget, a „tanárok" kétharmada engedelmesen megnyomta a végzetes áramütést jelentő 450 voltos gombot. Vagyis úgy hitte – hiszen a „tanítványok" természetesen beépített emberek voltak,

válaszaik, ordításaik magnóról szóltak –, hogy a „villamosszékben” meggyilkolt egy ártatlan embert, akinek csupán annyi bűne volt, hogy nem tudta egy tesztben a helyes választ. A többször megismételt kísérlet során bebizonyosodott, hogy három emberből kettő mindig megnyomja a gyilkos gombot.[11]

Nem túl biztató, hogy adott esetben, mondjuk az igaz hitért, az éppen aktuális „Gonosz” elpusztításáért, egy meggyőző ideológiáért vagy más hasonló, úgynevezett „jó ügyért” három emberből kettő engedelmesen agyoncsapna bennünket árammal. És még az is előfordulhat, hogy mi lennénk az egyik agyoncsapó, ami a túlélés szemszögéből szerencsés lenne ugyan, önértékelési és morális szempontból viszont maga a csőd. Mert az sem egyszerű ám, hogy valaki végignézze, különösen pedig hogy okozza mások szenvedését, ha közben tisztességes, igazságos, jó embernek akarja hinni magát. De az önvédelemre termett emberi elme erre a konfliktusra is talál megoldást: okot, indokot keres, miért érdemelte meg az áldozat a büntetést, és máris könnyebben gyűlöl, tartja jogosnak a szenvedését.

Amikor a televíziós hírműsorok naponta szembesítettek bennünket a menekültek és kivándorlók áradatával, figyeltem az emberek reakcióját és saját érzelmeimet. Egyesek ételt, ruhát osztani siettek a pályaudvarokra és az országutakra, mások családokat fogadtak be, sokan pénzt, gyógyszert, ruhát gyűjtöttek a rászorulóknak, orvosok mentek gyógyítani a menekültállomásokra és a határra. Ezrekből pedig a kegyetlen gyűlölet tört fel; kommentekben követelték a menekültek kitoloncolását, élcelődtek a zsúfolt kamionba fulladt szerencsétlenek sorsán, úgynevezett tudósító menekülő gyerekeket rúgott fel, mások bizonygatni próbálták, hogy ezek valójában nem is menekültek, csak gazdasági emigránsok, hiszen pénzük és mobiltelefonjuk van, és hogy a többségük életerős fiatal férfi, tehát semmi szükségük segítségre vagy szánalomra.

Melvin Lerner kutatásai választ adnak arra, miért váltott ki gyűlöletet sok emberből a tulajdonképpen sajnálatra méltó menekültek látványa, illetve miért nyugodott meg valamelyest az én lelkem is, miután néhány takarót, ruhaneműt, pár zacskó gyógyszert és néhány tízezer forintnyi adományt küldtünk, holott pontosan tudtam, mindez még cseppnek is kevés az előttünk álló tragédia tengerében. Lerner Milgram kutatásai után egy évtizeddel a „villamosszékbe” egy diáklányt ültetett, akit a Milgram-

kísérlethez hasonlóan szintén egyre nagyobb áramütéssel büntettek, ha nem tudta a kérdésekre a megfelelő választ. De Lerner ezúttal a „megfigyelőket” tanulmányozta, akik a lány szenvedését televíziós képernyőn követhették, csakúgy, mint mi a menekülthullámot. A „megfigyelők” egy részének a szociálpszichológus felajánlotta a kísérlet megváltoztatásának lehetőségét úgy, hogy a diáklányt ne a rossz válaszok után büntessék, hanem a jók után jutalmazzák. A csoport boldogan megszavazta ezt az emberséges variációt, és megkönnyebbült. Azok a „megfigyelők” viszont, akiknek Lerner nem tette lehetővé az áldozat megmentését, a diáklányt kezdték okolni a helyzetért: „miért ment bele a kísérletbe?”, „biztos pénzt kap érte, akkor viselje el!”, „miért nem tanulta meg jobban a teszt válaszait?”, és így tovább. Lerner kísérletei azt bizonyították, hogy az emberek jelentős része, ha szenvedőt lát, és nem tud segíteni rajta, becsmérelni, hibáztatni kezdi az áldozatot, hogy ne kelljen önmagát okolnia a tehetetlenségéért, és különösen hogy ne érezze magát aljasnak.

Szeretjük a világot igazságosnak látni, erre tanítanak bennünket gyerekkorunktól a mesék, ezért lélegzünk fel a happy endnél. „Ki mint vet, úgy arat!”, „Mindenki saját szerencséjének kovácsa!” – tanítják a közmondások, tehát ha valaki pórul jár, nyilván maga tehet róla, menti fel magát a többség.[12]

Az emberek nem gonoszak; nem szívesen nézik mások szenvedéseit. Csak különbözőképpen próbálnak könnyíteni lelkiismeretükön: van, aki segítséggel, és van, aki gyűlölködéssel.

Az önigazolás tébolya

Az iszlám és a kereszténység a kora középkor óta harcol egymással. Volt idő, amikor Közép- és Kis-Ázsiától Dél-Európán és Észak-Afrikán át az Ibériai-félszigetig ragyogott az iszlám félhold, mégis döbbenten nézzük, milyen vérszomjasan zubog fel a kultúra repedésein az ősi hit, hogyan pusztítja saját szellemi és fizikai értékeit is. Ennek oka talán az a pár, látványos összecsapásoktól mentes évszázad is, amikor a gyarmatosítók, később a helyi diktátorok a politikai indulatokkal együtt a vallási gyűlöletet is elfojtották. Ugyanakkor mintha akkoriban még az öldöklésnek is lett volna valamiféle sajátos betyárbecsülete!

Amikor az ötvenes években Bejrútban éltünk, akkor is előfordultak fegyveres összecsapások a síita, a szunnita és a maronita kisebbségek között, de valahogy másként zajlott minden. Emlékszem, amikor gyerekorvosunk, Szegő doktor bácsi, aki a fél város gyerekeit gyógyította, éppen egy fegyveres összecsapás idején akart költözködni, segítséget kérve felhívta telefonon a szembeálló csoportok vezetőit. És a marcona parancsnokok, akiknek gyerekeit szintén a magyar származású orvos kezelte, a költözködés idejére tűzszünetet kötöttek.

A vesztesek dühét mi, európaiak is jól ismerjük a történelemből, tudjuk, hogyan lázadtak a legyőzöttek az első világháborút követő igazságtalan békék és a sikeresebb nemzetek ellen. Tisztában vagyunk vele, hogy a bolsevizmus, a fasizmus, a nemzetiszocializmus és kelet-közép-európai változataik a társadalmi igazságosságra és az „egészséges” népi és nemzeti eszmékre hivatkozva miként számolták fel az emberi jogokat, a demokráciát, vagy éppenséggel a kapitalizmust, hogy aztán egy önkényuralmi vezető és egy kiváltságos kör kezében összpontosuljon a hatalom.

A történelmi kudarcokat követő önigazolás tébolyát szinte minden kultúrában nyomon követhetjük; gyakran láttuk, különböző népek és csoportok hogyan építettek múltjuk, hitrendszerük cserepeiből magukat mások fölé emelő mítoszokat, milyen sikeresen toboroztak híveket a különféle származások, vallások, bőrszínek vagy ideológiák felsőbbrendűségét és uralmát dicsőítő megszállottak. Miért lenne ez

másként most az iszlám világban? Mivel nem tanulnak elődeik sorsából, végül persze valamennyien csúfosan elbuknak, de addigra kínt, vért és hullahegyeket hagynak maguk után. Mert – ahogy Hegel mondta –„a történelem tanulsága, hogy a népek és kormányok soha semmit nem tanultak belőle”.

Meg kellene érteni őket, győzködöm magam, ha már egyszer ismerjük az őrjöngés mozgatórugóit. Meg aztán gyerekkorom óta különböző földrészeken élve és utazva arra jutottam: csak kölcsönös tisztelettel lehet szót érteni másokkal. De tulajdonképpen miért is kellene megérteni őket – kérdezi a másik felem. Lehet elfogadható indokot találni ártatlan civilek ellen elkövetett terrorcselekményekre, gyilkosságokra? Harmadrészt meg, egyenlő mércét alkalmazva nem kérdezhetnék-e ugyanilyen joggal a muszlimok is, hogy a kereszténység által hirdetett krisztusi szeretet miként fért össze az inkvizícióval, a gyarmatok és az Újvilág őslakosainak legyilkolásával? Vagy a Goethére büszke kultúra hogyan juthatott el az emberbőrből készült lámpaernyőkig; a Tolsztojon nevelkedett szovjetek, valamint kelet-európai csatlósaik és az ősi kultúrákon felnőtt távol-keleti követőik az eszelős, gyilkos terrorig; a demokrácia zászlóvivőjeként büszkélkedő amerikaiak Hirosimáig és Vietnamig, vagy az ötezer éves zsidó kultúra a palesztin asszonyok és gyerekek életét követelő rakétatámadásokig? Persze mindenre van magyarázat: sorolhatnánk a torz világjobbító szándékot, a fenyegetettség szülte agressziót, a bizalmatlanságot, az előítéletet. Mindezt persze érteni lehet, de azért megérteni talán mégsem kéne! Mint ahogy szintén méretes marhaság lenne az egyes kultúrákat, vallásokat a radikális, agresszív mozgalmaik alapján megítélni.

A „szabadság fáklyája”

Lám, milyen könnyen átverhető az ember! De miért kapjuk be újra és újra a politikai propaganda horgára akasztott vacak kis csalit? Miért tudják ideológiák és eszmék az ujjuk köré csavarni még az okos embereket is?

Edward Bernays, a PR és a propaganda egyik úttörője az 1920-as években megbízást kapott a legnagyobb amerikai dohánycégtől, a Lucky Strike-tól, hogy segítsen növelni a cigarettafogyasztást. Abban az időben az Egyesült Államokban a nők nyilvános helyeken nem dohányozhattak, egyáltalán, kevesen cigarettáztak közülük, és Bernays felismerte, a fogyasztás fellendítéséhez a nőkben óriási potenciál rejlik. A tüdőrákkal való kecsegtetés akkoriban sem tűnt célravezetőnek, ezért Bernays olyan „jó ügyet” keresett, amivel megnyerheti a hölgyeket.

Sigmund Freud unokaöccseként jól ismerte a bécsi pszichiáter munkásságát és a mélylélektan korabeli eredményeit. Tudta, hogy a rációnál sokkal hatékonyabbak az érzelmek, így kampányát arra alapozta, hogy a szivar és a cigaretta férfi szexuális szimbólum. A női egyenjogúság kivívásának eszköze lehet, ha a hölgyek nem hagyják, hogy a férfiak kisajátítsák ezt a jelképet. A cigarettát kikiáltotta a „szabadság fáklyájának”, és a korabeli híradófilmeken jól látható, amint az amerikai szüfrazsettek cigarettával a szájukban, büszkén és lelkesen tüntetnek a női egyenjogúságért, hatalmasat lendítve a Lucky Strike bevételein.

Bernays már egész fiatalon tagja volt az első világháborús amerikai propagandagépezetet irányító Creel-bizottságnak, a háború után Wilson elnök meghívására részt vett a párizsi béketárgyalásokon is. A George Creel vezette Tájékoztatási Bizottság a születőben lévő tömeglélektan kutatásaira támaszkodva abból indult ki, hogy a tömeg nem győzhető meg észérvekkel, mert a hordaszellem, a mintakövetés, az érzelmei vezérlik, ezért a háborús propagandát is erre kell alapozni. Már az első világháború idején sikeresen alkalmazták az ellenség démonizálásának módszerét, és a nők megerőszakolásáról, ártatlanok legyilkolásáról, az amerikai értékek veszélyeztetéséről szóló úgynevezett „atrocitássztorikkal” keltettek félelmet és gyűlöletet az ellenséggel szemben. És már akkor a propaganda része volt az ellenség vezetői ellen elkövetett karaktergyilkosság.

Bernays a tömegek manipulációját a demokratikus társadalmak szükséges elemének tartotta. „A tömegek szervezett viselkedésének és véleményének tudatos és intelligens manipulációja egy demokratikus társadalom fontos része. Akik a társadalomnak ezt a nem látható mechanizmusát uralják, azok kezében összpontosul – amolyan láthatatlan kormányként – a valódi hatalom” – írja 1928-ban.[13] Aligha gondolta, hogy elméletét majd az önkényuralmi rendszerek is lelkesen hasznosítják.

Adolf Hitler a *Mein Kampf*ban Németország első világháborús veresége egyik fő okának az amerikai propagandagépezet hatékonyságát tartotta, és mintaként ajánlotta Göbbelsnek, aki aztán nem bonyolította túl a dolgot:

„Kerüld az elvont gondolatokat – az érzelmeket vedd célba!” „Keress egy ellenségképet, és folyamatosan rágalmazd!” „Kevés üzenetet küldj, de azokat folyamatosan sulykold!” „Használj felszínesen általánosító véleményeket, sztereotípiákat!” „Folyamatosan kritizáld az ellenfeledet!” – ezek voltak a nemzetiszocialista propagandaminiszter legfontosabb alapelvei.[14] Ezeket a vezérelveket szinte változtatás nélkül felfedezhetjük a későbbi sztálinista típusú és más diktatórikus berendezkedésű hatalmak propagandájában, de napjaink tekintélyelvű kormányainak kampányaiból is ismerősek. A különbség legfeljebb annyi, hogy a célközönség igényeinek és a politika szándékának megfelelően lesz az ellenség a kizsákmányoló, a zsidó, a kommunista, az imperialista; a monopoltőke, a fasiszta, a náci, a cigány, a liberális; az EU, az amerikai, az orosz, a keresztény, az iszlám, az arab, a bevándorló.

A propaganda lényege azonban mindig ugyanaz: „Ők” mások, mint „Mi”. El akarják pusztítani a hazánkat, kultúránkat, hitünket, értékrendünket, elveszik a munkánkat, meggyalázzák asszonyainkat. Majd „Mi” megvédünk tőlük titeket. Nektek nincs más dolgotok, csak gyűlölködjetek, bízzatok bennünk, és tartsátok szárazon a puskaport!

A propaganda hatása ugyan korántsem olyan egyszerű és direkt, mint azt az első világháború után gondolták (vagyis az üzenet nem hasít puskagolyóként keresztül a médián, hogy aztán becsapódjon a megcélzott befogadóba), de adott körülmények között képes formálni az emberek beállítottságát.[15] Az emberek többsége nem közvetlenül a médiára hallgat, hanem a személyes kapcsolatrendszerére; családjára, barátaira, környezetére, valamint az általa elfogadott, hitelesnek tartott

véleményformálókra. A háttérben pedig mindig ott sunnyognak félelmeink, előítéleteink, korábbi tapasztalatokra épülő előfeltevéseink, családi traumáink, értékrendünk. Érzelmi alapon döntünk, többnyire csak azokat az üzeneteket vesszük észre és fogadjuk el, amelyek megerősítik korábbi véleményünket, a többit pedig hárítjuk.[16] De amikor a tekintélyelvű politikai hatalmak következetesen szűrik az információkat, maguk alá gyűrik a hírforrásokat és a médiumokat, rájátszanak az emberek negatív ösztöneire, továbbá megerősítik, elmélyítik a félelmeiken alapuló előítéleteiket, és azt mondják, amit a többség hallani akar, akkor a racionális elemzéseknek rövid távon nem sok esélyük marad. A magyar kormány hisztérikus bevándorlásellenes médiakampányai megjósolhatatlanul súlyos torzulásokat okozhatnak az amúgy is idegenellenes honfitársaink lelkületében. Jellemző, hogy miközben azokban az országokban (Franciaország, Egyesült Királyság), ahol a lakosság átélt iszlamista terrortámadásokat, és ahol nagy létszámú muszlim közösség és hagyományosan sok bevándorló él, a lakosság 46-52%-a gondolja úgy, hogy a menekültek növelik a terroristaveszélyt, addig Magyarországon (ahol nem volt terrorcselekmény, és elhanyagolható a muszlim közösség) ez az arány 76%. És miközben Németországban a lakosság 31, az Egyesült Királyságban 46, Franciaországban 53%-a tart attól, hogy a menekültek elveszik a munkáját, addig a magyar lakosság 82%-a retteg ettől.[17] Egy olyan országban, ahol lényegében nincsenek menekültek, és a Központi Statisztikai Hivatal legfrissebb adatai szerint ráadásul kritikus a munkaerőhiány.[18]

Kik vagyunk? Mik vagyunk?

Talán most majd úgy tűnik, kicsit sokat időzöm a zokniknál. De úgy vélem, a keleti és a nyugati gondolkodás és viselkedés közti eltérések a látszólag jelentéktelen apróságokban is nyakon csíphetők.

Paul Wolfowitz, a Világbank elnöke 2007-ben meglátogatta a Szelim-mecsetet a törökországi Edirnében. Az elegáns, nagy hatalmú politikus az épület bejáratánál, ahogy az a mecsetekben illik, levette méregdrága cipőjét – majd a világot bejárták a fotók, amelyeken lábujjai kikandikáltak lyukas zoknijából. Azt most hagyjuk, mennyire lehet igényes önmagával és a világgal egy olyan ember, aki lyukas zokniban jár, és mit jelenthet, ha valakinél ekkora a különbség a külvilág felé mutatott képe és valódi énje között. De az iraki háború egyik legfontosabb támogatója, az iszlám egyik fő ellensége vajon mit tudhatott erről a hitről, ha mecsetlátogatás előtt még arra sem készült fel, hogy le kell vennie a lábbelijét? És vajon mit tudtak az iraki háború idején a vidéket bombázó amerikai katonák a Tigris és az Eufrátesz mentén egykor virágzó mezopotámiai kultúráról, vagy Urukról, ahonnan az emberiség legrégibb írásos emlékei származnak? Nyilván nem úgy történt, hogy a *Top Gun*on és Tom Cruise-on nevelkedett, divatosan rövidre nyírt hajú fiatalember trendi pilóta kezeslábasában és Ray-Ban napszemüvegében, hüvelykujját az indítógombon tartva, az izgalomtól kissé rekedt hangon beszól a mikrofonba: „Látom a célt!". Aztán, durr: „Nesze neked, mezopotámiai civilizáció! Ezt neked, emberiség bölcsője!" Ilyen marhaság csak egy magamfajta, lila lelkű filosznak jut az eszébe. Egy politikus meggyőzi magát arról, hogy Szaddám Huszein rezsimjének semmi köze az ókori civilizációhoz, meg aztán ott a geopolitika, meg az olaj is, egy katonai parancsnokot pedig csupán a stratégia érdekli és a saját előmenetele. A műveltség felesleges macera.

Még mindig a zokniknál maradva: egyszer Mongóliában kénytelen voltam szembesülni azzal, hogy az én fejemben is sémák élnek. (Pedig

mennyire bosszantott annak idején, amikor egy amerikai útifilmben a magyarországi képek alatt sramlizene szólt!)

Miután megszoktam, hogy Japánban és az arab világban vendégségben illik levenni a cipőnket, Mongóliában is arra készültem, a jurtába zokniban kell belépnem. Hiszen Mongólia is a Kelet része. Szerencsére kísérőm, Dzsargal alaposan felkészített, hogy ne tűnjek faragatlannak. A mongol állatorvos, aki elvitt a családjához a sztyeppére, eredetileg a Szovjetunióban szeretett volna tanulni, de – ma már úgy látja, szerencsére – ehhez nem volt elég jó tanuló. Így vigaszágon került a budapesti egyetemre, és annyira megszerette a töltött káposztát, hogy Magyarországon maradt. Ulánbátorban még nem értettem, mongol barátom miért válogat magának olyan gondosan fejfedőt. Próbálgatta a díszes népi kalapokat, végül megállapodott egy lehajtható fülvédős, hímzett nemezsapkánál, kis csúcsdísszel a tetején. Olyan volt, mintha egy minijurtát húzott volna a fejére. Én is próbálgattam a fejfedőket, de egyikkel sem tudtam olyan bensőséges kapcsolatba kerülni, hogy megvettem volna. Még a jurtás tetszett nekem is leginkább, de nem akartam Dzsargallal egyforma sapkát hordani, nehogy azt higgyék, ikrek vagyunk. Erdenemandalban derült ki, hogy Mongóliában a lábbeliből ugyan nem kell kibújni, de hajadonfőtt nem illik vendégségbe menni. Ezért keresett magának fejfedőt a fővárosban. De akkor engem még udvariasságból nem figyelmeztetett erre. Így jobb híján kénytelen voltam a rettenetesen idétlen szafarikalapomat a fejembe nyomni, amit valamelyik trópusi utam során a nap ellen vettem. Egy mongol jurtában, szafarikalapban döbbentem rá, milyen nagyvonalúan söpörjük egy kalap alá a hasonlónak vélt kultúrákat.

Ez persze nem csak a kultúrák esetében van így. Az egyszerűbb tájékozódás kedvéért általában ismerős sémákban gondolkodunk, megkímélve magunkat attól a valóban lehetetlen feladattól, hogy minden egyes jelenséget folytonosan és részletesen tanulmányozzunk. Különösen azért, mert az elemzéshez többnyire a szükséges ismeretek sem állnak a rendelkezésünkre. Agyunk korábbi tapasztalatai alapján előrejelző modelleket hoz létre, és amikor a bennünk élő modell egyezik a tapasztaltakkal, megnyugszunk, ellenkező esetben szorongani kezdünk.[19] A modell és a valóság közti harmónia vágya hajt bennünket. Életünk első felében igyekszünk a valóságnak megfelelő modelleket gyártani, később

pedig a világot próbáljuk arra kényszeríteni, hogy váljék hasonlatossá agyunk belső modelljeihez.[20] Valami ilyesmi történik a kultúrák egymás iránti megítélésében is.

„Kelet” és „Nyugat”

Az emberek többsége az ismereteit kereskedelmi hírműsorokból szerzi, amelyekben – hogy kielégítsék a tömegek hajlamát a rettegésre és borzongásra – a hangsúly a balesetekre, gyilkosságokra, természeti katasztrófákra, terrorcselekményekre esik. A közel másfél évezredes múltra visszatekintő iszlámot ezért ma sokan azonosítják a néhány tízezer szélsőségessel és terroristával. Pedig volt idő, amikor az iszlám sikeresebb kultúra volt, mint a kereszténység. Abbászida al-Manszúr kalifa 750-ben olyan virágzó birodalmat hozott létre, amely fél évezredig, a mongol hódításokig fennmaradt. A birodalom Közép-Ázsiától a teljes Arab-félszigeten és Észak-Afrikán át egészen az Ibériai-félszigetig, a Pireneusok hegyláncáig tartott. Bagdad a 8–12. században nemcsak az iszlám, hanem az egész akkor ismert világ kulturális, intellektuális központja volt. Itt élt például al-Hvarizmi, a kor nagy matematikusa, akinek nevét eltorzított latin változatban az algoritmus szó őrzi. Módszerét a számítástechnikai kultúra tette népszerűvé, és *Algebra* című könyve a Korán után a legnagyobb hatású mű volt a térségben. Tudósok, matematikusok, költők, írók, zenészek, orvosok, jogászok, filozófusok, teológusok és csillagászok dolgoztak a szabályos kör alaprajzú világvárosban, amelyet a Tigris vize és magas várfal vett körül. A mérnöki pontossággal megtervezett metropolisz középpontjában két kilométer átmérőjű, kör alakú park volt, közepén a Nagymecsettel és a kalifa palotájával. Igaz, a végtelenül kifinomult, művelt és elegáns Manszúr kalifáról azt írják a korabeli tanúk, hogy az iszlám életmód és törvények védelmében olyan kegyetlen volt, hogy az is kérdés, hogyan juthatott ideje egyáltalán más államügyek intézésére amellett, hogy ezerszámra adta ki a halálos ítéleteket.[21] De a középkor európai uralkodói sem a kesztyűs kezükről voltak nevezetesek, így Szent István sem.

Lehet-e ma egységes civilizációnak tekinteni az egymilliárd-hatszázmillió hívőt számláló, a Csendes-óceántól az Atlanti-óceánig terjedő iszlámot? Egységes civilizációnak tekinthetjük-e a földrajzilag egymástól földrészekre élő, etnikailag különböző, több tucat nyelvet beszélő, más-más történelmi hagyományokon nevelkedett, más társadalmi berendezkedésű és más államformában élő népcsoportokat, amelyeket jó esetben a vallás és a

vallási törvények kötnek össze? Jó esetben, mondom, hiszen tudjuk, hogy az iszlám vallás két fő ága, a szunnita és a síita is gyilkos harcot folytat egymással, és vagy kétszáz kisebb-nagyobb, egymással vetélkedő szektára oszlik. Valóban egy civilizáció tagja-e a borneói daják, a Himalájában élő indiai, a Szovjetunióban született krími tatár, a szaúdi arab, az iráni perzsa, az európaizálódott török, a Jugoszláviában született boszniai és a nigériai afrikai ember, pusztán azért, mert iszlám hitűek?

És létezik-e „keleti civilizáció”, amit szokás szembeállítani a „nyugatival”? Ha igen, akkor nyilván ide kellene sorolni a muszlim országokat is, ami – mint az előzőkben láttuk – már önmagában is sok kérdést vet fel. De az iszlám nélkül, csupán a távol- és közép-keleti államokat vizsgálva sem egyértelmű, mit is jelenthetne a „keleti civilizáció”. Mert mitől lennének egységes civilizáció az etnikailag, nyelvileg, történelmileg és kulturálisan különböző, eltérő társadalmi berendezkedésű és fejlettségű országok – a taóra és Maóra épülő Kína, továbbá az ipari szuperhatalom, a parlamentáris japán császárság, az iparilag fejletlen Mongólia, a kulturálisan roppant összetett India és a sztálinista-kommunista Észak-Korea? Ezek az országok, illetve a Távol- és Közép-Kelet többi állama még vallási szempontból is különböznek egymástól; a hitrendszerek a hinduizmus számos ágától a buddhizmus változatain és a konfucianizmuson át a sintóig és sok más kisebb vallásig terjednek.

Ugyanilyen összetett a helyzet a „Nyugat” esetében is. Mi lenne az a bizonyos „művelt Nyugat”, amit állandóan emlegetünk, és amivel összemérjük a hagyományos kultúrákat? Ha Nyugaton csak a nyugati kereszténységet értjük, tehát Nyugat- és Közép-Európát (amit mi, magyarok mindig bástyaként védtünk, hol Nándorfehérvárnál karddal, hol déli határunk mentén szögesdrót kerítéssel), akkor az ortodox keresztény kultúrák, így Oroszország, sőt az „európai kultúra bölcsője”, Görögország sem férne bele a képbe. Ha viszont tágabban húzzuk meg a határokat, akkor megint csak nehezen találunk egyértelmű szempontokat.

Niall Ferguson a nyugati civilizáció sikerét annak tulajdonítja, hogy a hozzá tartozó társadalmak már a 17. században megszüntették a politikai és gazdasági élet központosítását, így korán megszületett a kapitalizmus, döntő szerepet kapott a tudomány és az oktatás. Szerinte a népképviseleti kormányzás stabil formája lehetővé tette a társadalmi viták békés

rendezését, nagy figyelmet kapott az orvostudomány és az egészségügy, jól működött a magántulajdonra és az anyagi jólétre épülő fogyasztói szemlélet. Azt is megjegyzi, hogy a társadalom értékrendjét, munkához való viszonyát áthatotta a protestantizmusból származtatható erkölcsi keret.[22] Tegyük hozzá, azért a sikerhez jól jött az iszlám közvetítéssel érkezett keleti matematika, csillagászat és orvostudomány, és a latin-amerikai, afrikai, ázsiai gyarmatok aranya, ásványi kincse, olaja – utóbbiak a falánk nyugati kapitalizmust születése óta táplálják. A növekvő étvágyú nyugati gazdaságok, ha korog a gyomruk, azóta sem sajnálják bevetni politikai és katonai befolyásukat.

Ha ezeket a szempontokat vesszük alapul, akkor Észak-Amerika Nyugat, a szomszédos Mexikó viszont nem, holott a nyugati kereszténységben gyökerező, mélyen katolikus országról van szó. Japánt vagy Dél-Koreát ellenben a nyugati országokhoz sorolhatnánk, hiszen felgyorsult fejlődésüknek köszönhetően az összes fergusoni feltételnek megfelelnek, és – ugyan nem a protestáns erkölcsiségből eredően – a szigorú munkaerkölcsöt sem lehet elvitatni tőlük. Ezeket az államokat azért mégis erős túlzás lenne a nyugati civilizáció részeinek tartani. Arról nem is szólva, hogy e szempontrendszer alapján – kereszténység ide vagy oda – némely, a polgárosodásban megkésett és a tekintélyelvűséggel évszázadok óta kacérkodó közép-kelet-európai országnál viszont erősen rezegne a léc.

Vagy a technikai civilizáció tenné a Nyugatot? Akkor kétségkívül a Nyugat részének kellene tekintenünk az elektronika és a gépkocsigyártás egyik fellegvárát, Japánt, amely már a 19. században megnyitotta kapuit a világnak. Az 1867–1912 között uralkodó Mucuhito császár nyugati szakemberek bevonásával társadalmi és politikai reformokat hajtott végre, a második világháború után pedig Japán az USA-tól is sokat tanult.

Vagy mit kezdjünk az Európai Unió ajtaján dörömbölő Törökországgal? Az első világháború után Mustafa Kemal keménykezű vezetésével Törökországban eltörölték a kalifátust, száműzték az uralkodóház tagjait, drasztikusan belefogtak az ország modernizációjába, visszaszorították az iszlám szerepét a közéletben. Csak a polgári házasságot ismerték el hivatalosnak, állami kézbe vették az oktatást, bevezették a latin betűs ábécét, szorgalmazták az európai öltözetet, és jó kapcsolatokat ápoltak a nyugat-európai hatalmakkal. Sok olyan török értelmiségit ismerek, akinek

felvilágosult európai műveltsége vetekszik a legigényesebb nyugati gondolkodókéval. A közel nyolcvanmilliós Törökország akkor most Nyugat? A válasz azért is kétséges, mert a modernizálás közepette, a „homogenitás jegyében” már Kemal idején irtották vagy elüldözték az országból az örményeket és a görögöket, és a nyitottság kérdéséhez a kurdoknak is lenne egy-két szavuk. Erdoğan miniszterelnök kormányzása, politikai tisztogatásai pedig ugyancsak nehezen egyeztethetők össze az európai értékrenddel. A kemalizmus, ami sokáig minta volt a muzulmán értelmiségi elit számára az iszlám világban, mára, úgy fest, Törökországban is megbukott. Ezek után már csak az a kérdés, hogy ha nincsenek egységes civilizációk, beszélhetünk-e civilizációk harcáról? És, ha nem, akkor kik is harcolnak itt egymással?

A Jó és a Gonosz

Már a törzsi körülmények között élő ember is történetekben értelmezte és mesélte el életének meghatározó eseményeit, vágyait, félelmeit. A történetek főszereplői, a jó és a gonosz hősök a szájhagyomány útján terjedő ősi mítoszoktól a 3D-s videojátékokig végigkísérik az emberiség kultúráját. A „Jó" és a „Gonosz" archetipikus párviadala mögött mindig valamilyen társadalmi értékrend áll. Úgy tűnik, a különböző kultúrák értékrendjei harcolnak egymással, miközben önmagukkal is küzdelmet folytatnak.

Gilgames, Ardzsuna, Achilles, Roland, El Cid, Takamori, Superman, Lucifer, Darth Vader és a többiek így vagy úgy, hősként vagy antihősként mind rokonok. Őket követve sok mindent megérthetünk a kultúrák közti szemléletbeli és értékrendbeli különbségekből, és a gyakran gyökeres szembenállásukból. Mondd meg, ki a hősöd, és megmondom, ki vagy! Pontosabban: megmondom, milyen a kultúrád, a világképed.

Miért közösségi hősök a keletiek, és miért magányosak nyugati társaik? Miért dédelget egy kultúra bukott hősöket, és miért sikereseket a másik? És egyáltalán; miért van szükségünk hősökre?

Főként a 19–20. századtól kezdve számos elmélet foglalkozik azzal, mi az a hajtóerő, ami az embert, s ilyenformán az ember által teremtett hősöket is mozgatja. Ernst Becker nevéhez fűződik az egyik izgalmas gondolatkísérlet, ami túllép a létfenntartáshoz és a fajfenntartáshoz kapcsolódó alapvető ösztönökön. Becker *A halál tagadása* című könyvében utal rá, hogy az emberi psziché olyan alapvető jelenségei, mint az agresszió, a kapzsiság, a hatalomvágy, a szexualitás, akkor érthetők meg igazán, ha világossá válik számunkra, hogy mindezek biológiailag véges természetünkből, és az ebből következő elfojtott halálfélelmünkből fakadnak. Abból a késztetésünkből, hogy legalább szimbolikusan legyőzzük a halált, s így halhatatlanokká váljunk.[23] A nyolcvanas években aztán három amerikai pszichológus az ún. rettegéskezelés-elmélet megalkotásával ezt a feltételezést pszichológiai kísérletekkel is igazolta.[24]

A szimbolikus halhatatlanság elérésének legfőbb módja a kultúra. A vallási, politikai, társadalmi normák stabilnak mutatják az egyébként

fenyegetően bizonytalan világot, értelmezhető rendet teremtenek a végtelen és átláthatatlan káoszban. Egy stabil világ képe azonban nem elégséges. Az ember saját életének értelmét és helyét keresi a maga alkotta rendben, hitbe, normákba, intézményrendszerekbe és szimbólumokba kapaszkodva, mert ez nyújt számára megfelelő önértékelést, önbecsülést, biztonságot a lét kiszolgáltatottságában.[25] Ha a világképünkben megtaláljuk önmagunk helyét, *jó*nak érezzük magunkat, a világképünket megerősítő embereket pedig *hősök*nek nevezzük. Aki világképünk egységét, hiedelmeinket, normáinkat veszélyezteti, az ebben az értelmezésben halhatatlanságunkat vonja kétségbe. Ő a *Gonosz*.

A nyugati hősök nem egyformák. Szűcs Jenő történész Európa történelmét elemezve mutat rá, hogy a Karoling-birodalom 800 körül kialakult területe, ami nagyjából az Elba–Lajta határig húzódott, és ami sokáig a „Nyugatot" jelentette, gyakorlatilag napjainkig éles választóvonal a nyugat-európai, a kelet-közép-európai és a kelet-európai értékrend és gondolkodásmód között. Nyugaton a középkori hűbériség alá-fölé rendeltségi viszonyrendszere amolyan „szerződésként", belső igényként, fokozatosan szőtte át a társadalmat, és a hatalom kiegyensúlyozó funkcióként működött. Az egyházi és világi, az ideológiai és politikai szféra szétválasztásával születhetett meg a „szabadság" és a „társadalom" elvi egyenjogúsága. Ezzel szemben az Elbától keletre az abszolút hatalom külső-belső elnyomó, katonai-védelmi jelleggel, erőszakkal telepedett rá a társadalomra.[26] Ez a fejlődés az alapja a tekintélyelvű értékrendnek, amely a politikától az oktatási rendszeren át a családig a mai napig áthatja a kelet-európai és kelet-közép-európai társadalmakat.

Talán véletlen, hogy Sztálin, Churchill és Roosevelt a második világháború utáni osztozkodásnál éppen Nagy Károly egykori birodalmának határát tekintették a nyugati demokráciák és a Szovjetunió közti politikai érdekhatárnak, újabb négy évtizedre elszakítva a Nyugattól a kelet-közép-európai régiót. De az nem véletlen, hogy az Európai Unión belüli, értékrendeken alapuló konfliktusok is éppen e törésvonal mentén zajlanak manapság.

Az amerikai film magányos hősei, akár a prérin vágtató Gonosz, akár a társadalomba, nagyvárosba beépülő gonoszság ellen harcolnak, a westerntől Scorsese taxisofőrén és Rambón át Supermanig az észak-amerikai

kontinensre kivándorló, vállalkozó kedvű, sikerorientált emberek *self-made man* kultúrájának termékei. Az észak-amerikai hősök végül mindig győznek, és a happy end nyugtat meg bennünket, hogy nem kell aggódnunk: helyreáll a rend.

Az ókori görög-római és a nyugat-európai kultúrában a hősök többnyire a győztes hadvezérek és politikusok – Achilles, Julius Caesar, Cromwell, Napóleon. A kelet-közép-európaiban ellenben, például a magyarban, a győztesek, például Nagy Lajos és Mátyás király dicsőségesek ugyan, de nem hősök. Szemben például a magát hősiesen feláldozó Zrínyi Miklóssal, a legendabeli Dugovics Titusszal, és a magyar szabadságharcok bukott vezetőivel: Rákóczival, Kossuthtal, Nagy Imrével. Ennek a régiónak a hőse bizonyos értelemben a katolikus egyház hitükért életüket áldozó mártír szentjeinek, illetve a keleti kultúra önfeláldozó hőseinek rokona. A hazát és a kultúrát eltiporni szándékozó, idegen túlerővel harcoló kelet-közép-európai hőst a történelmi tapasztalatok bukásra ítélték. Ő csak erkölcsileg győzhet, csak példát mutathat nemzetének – így erősítve tovább a folyamatos üldöztetés, az áldozati szerep, valamint a mások hibáztatásának kultuszát.

A nyugati hős a külső ellenség ellen, a hazáért, a szabadságért, az igazságért harcol. A távol-keleti és a közép-keleti hős értékrendjének középpontjában ezzel szemben a hierarchia, a közösség és a hagyományok állnak.

A *busidó*, vagyis a szamuráj értékrend szerint a hős legnagyobb csatája, ha a közösség vagy ura iránti megfellebbezhetetlen kötelessége, a *giri* összeütközésbe kerül személyes érzelmeivel és igazságérzetével, a *ni'njó*val. Ez a belső harc a kabuki színháztól a szamurájtörténetekig mindig a *giri* győzelmével végződik, de a feloldhatatlan ellentétnek harakiri, a hős öngyilkossága az ára.

A *Bhagavad-gitá*ban, a hinduk szent könyvében sem külső erő az ellenség, hanem a hatalmat bitorló Kauravák, a Pandavák unokatestvérei. Amikor Ardzsuna, a Pandava hős meglátja a csatamezőn ellenségei között unokatestvéreit, nagyapját és tanítóját, visszaretten a testvérháborútól, és a kocsihajtójául szegődött Krisnát kéri, adjon tanácsot, mit tegyen. A hindu isten az érzelmek helyett a közösség iránti kötelezettségére és a hitre buzdítja: „Vedd kardodat, győzz és imádkozz!”

Az iszlám jogtudósok többsége szerint a dzsihád elsődleges jelentése az „Allah útján való küzdelem”, és nem a „szent háború”, ahogy a nyugati világban és napjaink szélsőséges iszlám követői körében többnyire vélik.[27] Az úgynevezett „nagyobb dzsihád” az iszlám törvények követését, a hívők saját morális megtisztulásukért folytatott belső küzdelmét jelenti. Az iszlám radikálisok Mohamed tanításaiból a „kis dzsihád”-ra, a közösség védelmében az iszlám ellenségeivel folytatott harcra hivatkoznak. A 7. században, egy ellenséges, idegen hitű környezetben született vallásnál az önvédelem tulajdonképpen érthető volt. De a Próféta által eredetileg nem agresszívnek szánt hit már a középkorban, az ugyancsak hódító kereszténységgel a térítendő lelkekért folytatott küzdelemben harcos vallássá vált. A gyarmatosítás idején pedig az iszlám értékek védelme és az önigazolás tébolya összekapcsolódott a politikai elnyomás és a gazdasági kizsákmányolás elleni küzdelemmel. Mindez a szélsőséges mozgalmaknál a terrorizmus korábban sosem látott formáihoz vezettek. Az iszlám szerint az, aki az ellenséggel vívott harcban mártírhalált hal, a paradicsomba jut, de az öngyilkosságot elítéli a Korán. Az öngyilkos merénylet mint a mártíromság eszköze pedig kifejezetten a 20. századi, szélsőséges iszlamizmus találmánya, a Korán ilyenről említést sem tesz. Tragikus jele az iszlám morális válságának, hogy a muszlim fiatalok az öngyilkos terroristákat világszerte hősként ünneplik.

A hős halála

Ha a hős egy társadalom értékrendjének megtestesítője, úgy a hős halála az értékrend válságát mutatja. A 20. század második felében a nyugati hős meghalt. És még azt sem mondhatjuk, hősi halált halt volna. Inkább csúfosan, feltrancsírozva, önmaga paródiájaként végezte. Látszólag volt ugyan még egy menekülőútja a tömegkultúrán, a sporton és az üzleti világon keresztül. Ám noha Orson Welles, Einstein, Puskás Öcsi, Elvis Presley, Steve Jobs, valamint az irodalom, a művészet, a tudomány, az élsport, az üzleti élet számos más idolja bizonyos értelemben hős, ezek az életutak a társadalmi értékrendnek pusztán a sikerre, a népszerűségre, a pénzre, a hatalomra vagy a teljesítményre szűkített metszetét mutatják. Hiányzik belőlük a spirituális, a morális tartalom, az egész társadalom számára követhető viselkedésminták normarendszere. Ehhez járult hozzá a 19. század végén született bulvársajtó, ami ráadásul a magánéletükben vájkáló információival az új mítoszokat addig tépázta, míg a hősökből esendő halandókat nem faragott.

A 80-as években lehetőségem volt találkozni Woody Allennel. S amikor kiderült, hogy kedvenc filmszínésze Marlon Brando volt, megkérdeztem, mi az oka, hogy sosem forgatott vele. Allen azt felelte: egy időben sikerült közel kerülnie gyerekkora eszményképéhez, Groucho Marxhoz, akit a modern kor egyik legnagyobb komikusának tartott. De ahogy közelebbről megismerte, eltűnt a varázs. Olyan lett számára, mint egy nagybácsi a családból. Ezért nem akarta megismerni Brandót. Nem akarta, hogy szertefoszoljon a varázslat.

A hőshöz, a mítoszhoz, akárcsak a hithez, nem racionálisan, hanem érzelmileg kötődünk. A nyugati hős koporsójába az első szögeket a ráció és a francia felvilágosodás verték, az utolsókat a 20. századi bukott ideológiák hőskultusza és a válságba került eszmék.

A honvédő háborúban a németek által megkínzott és kivégzett 18 éves szovjet partizánlány, Zója, és a fronton páncélosként elesett öccse, Sura sorsa gyerekkoromban megrázó és lelkesítő történetnek tetszett. A Szocialista Munka Hőse, a normát 290%-osan teljesítő, Kossuth-díjas lakatosgyalus, Pióker Ignác viszont, noha tisztességes és szerény ember

volt, már mosolyt szült. Vigyorogva járt szájról szájra a sztahanovista munkást dicsőítő sematikus versike: „Ezen a nyáron nem nézek én lányra, egyes-egyedül csak Pióker Ignácra”. A háborús hősöknek tisztelet jár. Még az ellenség hősi halottai előtt is, ha gaztetteket nem követtek el, meghajtjuk a fejünket. De amikor tónusvesztett arcú, rogyadozó diktátorok kabátján csörögnek a hősi kitüntetések, a látvány nyilvánvalóan röhejes. A szovjet pártfőtitkárról, Brezsnyevről az a vicc járta, hogy már csak két kitüntetés hiányzik neki: a *Hős anya* és a *Hős város*.

A deheroizálás, a pátosz elvetése a háború utáni nemzedékben természetes reakció volt a náci és a szovjet ideológiákon alapuló patetikus hősmítoszokra és az ájtatos, álkeresztény képmutatásra. A modern nyugati hős, különösen az európai művészetben már a 19. századtól egyébként is tele van kétellyel, szorongással. Ettől vált rokonszenvessé, emberivé. Jó ideje keverednek a kultúrák, lassacskán eltűnnek a zárt civilizációk. A vallások is egyre nehezebben tudják összebékíteni ezeréves törvényeiket a korszerű életmóddal és értékrenddel. A nemek egyenjogúsága, a párválasztás, a válás, a születésszabályozás szabadsága, a katolikus egyháznál a papok házasodása iránti és a modern világ által felvetett többi igény alaposan próbára teszi a különféle vallások tanácstalan vezetőit. Úgy érzik, ha engednek a felvilágosult eszméknek és joggyakorlatnak, akkor az ősi vallások alapjai rendülhetnek meg, és a radikális hívőkkel gyűlik meg a bajuk. Ha viszont nem sikerül összebékíteni a modern kor igényeit a konzervatív egyházi elvekkel, akkor hívők tömegei fordulnak el az egyházaktól.

A modern kori népvándorlás, a kultúrák, értékrendek keveredése és ütközése alaposan zavarba hozta azokat a politikusokat és polgárokat, akik eddig hittek a nyitott, felvilágosult, befogadó Európában, a nyugati értékrend meggyőző erejében. Léket kapott a szolidaritás, a demokrácia, a liberalizmus, a keresztényi szeretet eszméje. A menekültkérdés szembeállította egymással Kelet- és Nyugat-Európát, sőt például több katolikus püspököt a pápával.

A katolikusok válsága, a Vatikán pénzügyi visszaéléseiről és a pedofilbotrányokról szóló hírek a 21. század első évtizedében megtépázták az egyház hitelét. A második világháború után még másodvirágzását élő baloldaliság először az ’56-os magyar forradalom eltiprásával, majd ’68-ban, amikor a Varsói Szerződés csapatai megszállták Csehszlovákiát, mély

sebeket kapott, a ’81-es lengyelországi katonai hatalomátvétellel pedig megkezdődött agóniája. A kommunizmus és a szocializmus utópista eszméit a gyakorlat összemosta a különböző keménységű bolsevik diktatúrákkal, míg végül a baloldaliság a kivérzés állapotába került. A szabadság fogalma a tömegek fejében összekeveredett a szabadossággal, az egyén szabadságjogai és az esélyegyenlőség pedig a kíméletlen, neoliberális gazdaság gyakorlatával. És, hogy a szellemi felfordulás teljes legyen, az értékmentő konzervativizmust is felváltani látszik az értéktagadó maradiság.

A korábbi eszmék bűvöletében élő elit a nyugati világban hitelét vesztette. A volt szocialista országok kormányai az „új elit” kialakításának jelszavával lényegében saját, hűséges és pénzéhes klientúrájukat építik. A szellemi vákuumban Európától Amerikáig (gondoljunk csak az elnökjelöltekre) vidáman dagonyázik a rendpárti, idegenellenes radikalizmus. Paradox módon ugyanazokban a politikai csoportokban egyszerre terjednek a gazdag- és a szegényellenességet, a korrupció elleni küzdelmet és a kegyosztást hirdető, az egyéni szabadságot követelő és az atyáskodó elméletek.

A nyugati hős, aki mítoszainkban eddig az erényt és a normákat képviselte, és helyettünk hajtotta végre azokat a tetteket, amelyekhez mi gyávák vagy erőtlenek voltunk, most hörögve vonaglik a földön. A magaskultúra tétova, kiábrándult hősei bánatosan szemlélik, hogyan csesztük el a világot. A tömegkultúra tökös szuperhősei pedig, amint megszabadulnak vörös pókhálós, denevérszárnyas jelmezüktől és túlélőkésüktől, ugyanolyan ügyefogyottak lesznek, mint a magaskultúra gyámoltalan héroszai. Akiket persze azért kedvelünk, mert olyanok, mint mi vagyunk, de akikre amúgy hősként semmi szükségünk, hiszen balfasznak mi is elegek volnánk.

Az utóbbi időben a nyugati kultúrában feltűnt egy hőstípus: az ún. „hétköznapi hős”. A szűkebb közösségét önzetlenül segítő, a morális normákat lelkén viselő kisembert egy egészséges társadalomban egyszerűen csak polgárnak neveznék. Ahol egy rokonszenves, jóérzésű ember már hőssé válhat, ott a társadalom általános erkölcsi állapotával komoly gondok vannak. Mégis, jó, hogy vannak ilyen emberek, mert legalább továbbviszik a normákat.

Úgy tűnik, nem a civilizációk közt folyik a harc, ahogy sokan hajtogatják: a válságba került kultúrák saját értékrendjük málladozásával küzdenek, és az emiatt érzett elkeseredésüket vetítik ki a többiekre: ezért olyan agresszívek. Ebből a harcból persze végül akár még valami jó is kisülhet. Feltéve, ha túléljük.

Sorsfordulók

Javierrel az Andokban 4200 méter magasságba, egy kis indián faluba, Amaruba igyekszünk. Amikor a különböző kultúrákról szóló dokumentumfilm-sorozatomat, a *Világfalu*t terveztem, tudtam, hogy mindenképpen szeretnék forgatni egy ősi latin-amerikai kultúrában, az aztékok vagy az inkák utódainál. Ha műsort készítek, többnyire „megálmodom" a körülményeket. Milyen pompás lenne, gondoltam akkor is, ha az egyik aluljáróban összeakadnék egy utcazenész „perui indiánnal", akiről kiderülne, hogy a családja Cuzco mellett él. Kicsit zenélne a budapesti aluljáróban, aztán fölkerekednénk, és meglátogatnánk a családját az Andokban. Indiai barátom, Ranjeet azt mondta: úgy hallotta, él egy perui férfi a családjával Pilisborosjenőn. Azt ugyan nem tudja, melyik vidékről származik, és azt sem, vajon tud-e zenélni, de látogassuk meg, majd kiderül. Megszerezte a címét, fölhívtuk, és elmentünk Borosjenőre, ahol egyébként én is laktam pár évig anélkül, hogy tudtam volna: itt élnek az indiánok is. Így ismertem meg Javiert, akiről kiderült: Cuzco környékéről származik, és utcazenész volt, nemcsak Budapesten, hanem korábban más európai városokban is, ráadásul történészként az inka kultúrával foglalkozott. Ranjeet a 90-es évek elején, húszévesen jött Indiából Magyarországra – akkoriban Kelet-Európa tűnt a nagy lehetőségek földjének. Ranjeet hazai kapcsolatai révén elkezdett textilárukkal, majd később ruhákkal kereskedni, és néhány év alatt harminc üzletből álló közép-európai divathálózatot hozott létre, saját márkával, tervezőkkel és ruhagyárral. Amikor találkoztunk, elmesélte, hogy Magyarországra érkezésekor bekapcsolta a tévét, és éppen az egyik műsorom ment. Akkor Ranjeet úgy érezte, neki ezzel az emberrel még lesz dolga az életben. Soha nem kereste a találkozást, de arra magától is sor került. „Tudod, miért kellett nekünk találkoznunk?", kérdezte az első alkalommal. „Mert mindketten tudunk segíteni a másiknak." Kiderült: arra gondolt, hogy szerinte én spirituálisan alulfejlett vagyok, amin ő tudna segíteni – nekem

meg olyan területen vannak tapasztalataim, ahol ő járatlan. Válni készült a feleségétől, egy gyerekkel, és ezt a helyzetet szerette volna tisztességesen megoldani. Amíg meg nem tudtam Ranjeettól, hogy spirituálisan alulfejlett vagyok, addig a vele és a Javierrel való találkozáshoz hasonlatos szerencsés véletlenekre mindig azt mondtam: ebből is látszik, hogy ha valami Istennek tetsző dologra készülök, akkor ő is munkatársnak szegődik. De ha ragaszkodunk a racionálisabb magyarázatokhoz, akkor fogalmazhatunk Senecával is, aki szerint a szerencse az, amikor a felkészülés találkozik az alkalommal. No, meg azért egy kis mázli is kell hozzá, amiről most nem tudom pontosan megmondani, hogy a spirituális vagy a racionális kategóriába tartozik-e.

Mellettünk, a keskeny ösvény peremén túl több száz méter mély, szédítő szakadék, de még a tériszonynál is nyomasztóbb a légszomj. Lihegve kaptatunk felfelé, Juan, a sámán vezet bennünket. A sámán vékony, szívós, alacsony ember, színes poncsóban, fülére húzott, élénk színű kötött sapkában baktat előttünk. Időnként megállunk, ilyenkor a sámán az andoki istenekkel társalog. Juan nem volt mindig képes erre, de 18 éves korában belecsapott a villám, a mennykő három méter magasra dobta, mindenki azt hitte, szörnyethalt, ezzel szemben egyik pillanatról a másikra látó és gyógyító ember vált belőle, akihez azóta messze földről járnak gyógyfüvekért, tanácsért, varázslatért. Juan név szerint szólítja a szellemeket, és kicsomagolja varázscsomagját. Emlékszem, évekkel korábban, a kanadai Sziklás-hegységben mennyit kellett rimánkodnom Éhes Farkasnak, a feketeláb törzs egyik spirituális vezetőjének, hogy megmutassa saját varázscsomagját. „A fehér ember megmosolyogja az ilyesmit, merthogy ezek vademberek, faágakhoz, madárcsontokhoz imádkoznak” – mondta mentegetőzve. Pedig ezek a kellékek, magyarázta Éhes Farkas, az indiánok számára ugyanolyan segédeszközök, mint katolikusnak a rózsafüzér, a szentkép vagy a feszület: segítenek elmélyedni a hitben. A nyugati ember számára meglepő dolgok vannak Juan varázscsomagjában is, a virágtól a madártetemen át a konfettiig. Valamennyinek jelentése és szerepe van. A madárembrió, a faágacskák segítenek megérteni a természetet. A virágok szerencsét, szeretetet hoznak, a rizstől, a száraztésztától bő termésünk, a kukoricától sok pénzünk lesz. A cukor megédesíti az életet, a strasszoktól, konfettiktől vidámak, boldogok és egészségesek leszünk. Juan tüzet gyújt, a füst messzire száll, az Andok

sziklás hegyei közé. A sámán révült szemmel mered a távolba. A foszladozó füstben most végre meglátja a szellemeket. Ők kísérnek és segítenek bennünket utunkon.

Amaruban szinte az egész falu elénk jön, a nők színes kalapban, a férfiak kötött füles sapkában, úgy köszöntenek bennünket, mintha százéves barátok volnánk. Itt nincs helló, messziről odaintegetés vagy kézfogás. Szépen, egymás után, libasorban mindenki megölel, az asszonyok megpuszilnak bennünket, mintha esküvői gratulációra állnának sorba. Átadom az ajándékunkat: a csomag kokalevelet, amit Javier tanácsára a cuzcói piacon vettem. A koka errefelé nagy érték. Nem kábítószer, hanem amolyan frissítő. Ebben a magasságban csak kokalevelet rágva lehet dolgozni.

Chichával, vagyis kukoricasörrel fogadnak. Két tenyerembe fogom a csuprot, és mielőtt innék belőle, egy kortyot a földre löttyintek Pachamama, a Földanya tiszteletére, ahogy illik. Vendéglátóim testvériesen elosztják az ajándékot úgy, hogy a gyerekeknek is jusson, akik rögtön majszolni kezdik a kokaleveleket.

Eliana hároméves, gyakran még a szülei hátán utazik, de már mindent tud a világról, amit egy inka kislánynak tudnia kell. Első pillantásra egymásra találunk. Bármerre megyek a kis faluban, a hímzett ruhás, poncsós kislány rózsaszín szegélyű, szőtt kalapocskájában mindig ott van a nyomomban. Időnként megáll előttem háttal, és feltétlen bizalma jeléül anélkül, hogy hátranézne, hanyatt dobja magát. Biztos benne, hogy résen leszek, és elkapom. Kész frászban vagyok: mi lesz, ha egyszer nem veszem észre, hogy felém dől, és hanyatt esik ez a kicsi lány? Olyan szurtos az arca, hogy elviszem a csaphoz, és megmosdatom, mert tudom, ennek a barátkozásnak előbb-utóbb puszilkodás lesz a vége. Úgysem fogom kibírni, hogy ne nyomjak egy cuppanós puszit a napcserzette, kicsattanó arcára.

Aztán Gregorio, az édesapja elém áll, és azt mondja, még sosem láttak ilyet, hogy Eliana valakit ennyire elfogadott volna, s minthogy a kislány hároméves, mostanában lenne az indián keresztelője – vállalnám-e, hogy a keresztapja leszek?

Az inkák utódait a misszionáriusok már a múlt században megtérítették, így születésük után keresztény módra megkeresztelik őket, de az igazi keresztelőre csak hároméves korban kerül sor. Négyezer méter magasságban, az Andok hegyei között nagyon cudar az élet, ritka a levegő,

alig terem egészséges táplálék, így hároméves korra derül ki, életben marad-e egyáltalán egy kisgyerek. Ezt ünneplik a szertartással.

Igyekszem Javierrel megosztani kételyeimet arról, vállalhatom-e Gregorioék ajánlatát, az indián keresztapaságot. Javier azt mondja, ez nagy megtiszteltetés, de egyben nagy felelősség is. Részt kell vállalni a gyermek felnevelésében. „Hogy lennék én erre képes tízezer kilométer távolságból, amikor a posta is csak két hónap alatt ér oda?”, tiltakozom. Gondolkodási időt kérek, de Gregorio, a szomszédai és perui kísérőim is olyan kedvesen biztatnak: majd levelezünk, aztán jövök, ha tudok. „Végül is Gregorioék is tudják, mire számíthatnak, mégis felkértek”, mondják. Így végül nem tudok ellenállni: mikor kínálja fel nekem a sors ismét, hogy egy inka kislány keresztapja lehessek?

A keresztelőre összegyűlik a falu. Eliana nem nagyon érti, mi történik, én is most tanulom. A szertartás elején a szülők fölemelik, és jelképesen átnyújtják nekem Elianát, így jelezve, hogy mostantól a kislány kicsit az én gyerekem is lesz. Én pedig a falu előtt, karomban a kislánnyal, kicsit megindult hangon, ünnepélyesen vállalom a keresztapaságot. Szerencsére megelégednek azzal, hogy spanyolul mondjam a fogadalmat, nem szükséges kecsuául. Komámuram és komámasszony megköszönik a gesztust, virágot szórnak a fejemre és Elianáéra, aztán jönnek a nagyszülők, ők is kinyilvánítják hálájukat. És sorra jönnek a falusiak gratulálni.

Ezután következik a rituális hajvágás. Eliana haját még soha életében nem vágták le, én vághatom le az első tincset. A hajtincsekért adomány jár. Ezt komámuramék szépen összegyűjtik, és majd a kislány iskoláztatására fordítják. Utánam következnek a szülők, a család, a barátok, a falu; mindenki levág egy tincset, és pénzt, állatot vagy terményt ajánl fel a kislány jövőjét segítendő. Eliana egész jól tűri, hogy húzzák, vágják a haját, csak egyszer súgja oda nekem: jó lenne, ha végre valaki már nem pénzt adna, hanem inkább neki egy szelet csokit. Teljesen igaza van! Nemhiába az én keresztlányom! De a legközelebbi csokibolt sajnos a hegyeken túl van.

Válságok és választások

Az életünket, akárcsak az emberi civilizációt, válságok szabdalják; fájdalommal szülünk, ordítva születünk, bömbölünk, amikor óvodáskorban elszakítanak anyánk szoknyája mellől, kisiskolás korunkban az ismeretlen közösségtől szorongunk, kamaszkorban a hormonok támadásával hadakozva keressük személyiségünket. A felnőttkor küszöbén a megmérettetés, családalapításkor a szülői háztól való elszakadás és az újfajta felelősség visel meg bennünket. És ezzel még nincs vége a megpróbáltatásainknak: elbizonytalanodunk magunkban „az emberélet útjának felén”, később elkeseredetten igyekszünk feldolgozni az öregedés jeleit, és folyamatosan rettegünk a haláltól.

A nyugati szóhasználatban a „válság” többnyire félelmet keltő, katasztrófára utaló kifejezés. De az eredeti görög szó, a „kriszisz”, döntést és választást is jelent, a krízis jelentésű kínai írásjegy pedig egyaránt érthető veszélynek és esélynek. Ahogy a természetben is láthatjuk: ami a hernyónak a vég, az a pillangónak a születés. Bimbózó tavasz után érlelő nyár, fáradó ősz, majd tetszhalott tél jön, de tudjuk, a természet állandó körforgásában a tél után ismét kizöldül a mező, és kivirágoznak a fák. Az évszakok változását, a napfordulókat, valamint az életet adó mezőgazdaság legfontosabb időszakait minden kultúra rítusokkal kíséri. A válság az emberi társadalomban sem csupán valaminek a vége, hanem egyben esély is a változásra. Az optimista végkicsengés érdekében azt most ne feszegessük, hogy a pillangó után mi jön…

A kultúrák az emberi élet sorsfordulóit is, akárcsak az évszakok változásait, rítusokkal kísérik: az újszülött fogadásának szertartásaival, mint amilyen például keresztényeknél a keresztelő, felnőtté avatással, továbbá születésnapi, esküvői, temetési és gyászszertartásokkal. A rítusok kész közösségi formákat és szerepeket kínálnak, így készítenek fel a régi állapot elhagyására és az új befogadására.

A szertartások néha egymástól távoli kultúrák között is meglepően hasonlók, ilyen például a hajvágási szertartás. Indiában a gyerek egyéves korában, a mongoloknál és a hászid zsidóknál viszont ugyanúgy hároméves korban vágják le először a kisgyerekek haját, mint az Andok vidékén. Pedig

a mongol pusztákat, a Közel-Keletet és az Andok hegyláncát sok ezer kilométer, továbbá tenger és óceán választja el egymástól. És nem találtam olyan forrást, amely a három hitvilág közötti kapcsolatról írna.

Budapesten Eliézer, az ortodox zsidó kisfiú hároméves születésnapján édesapja magyarázza el az avatási szertartás menetét a vallási ismeretekben kevésbé jártas rokonoknak és barátoknak. A rítus itt is hasonlóképpen zajlik, mint Eliana keresztelőjén, csak a kisfiúnak a hajvágás során meghagyják a vallási előírások szerint kötelező pajeszát, egy-egy hosszú tincset a két füle mellett. Az első hajtincseket a papa és a mama vágja le, aztán következnek a rokonok és a barátok. Eli szerencsésebb, mint Eliana, mert közben egy nyalókát szopogat, amit feltételezhetően nem a zsidó bölcsek írtak elő, de alkalmas arra, hogy elterelje a kisfiú figyelmét a hosszadalmas ceremóniáról. Eli ettől a naptól fogva hordhat kipát: kis, kerek fejfedőt, és szemléltető rojtokat: ciceszt. Valamikor a Tóra parancsolatait jelző rojtokat a zsidók a ruhájukon viselték, mostanában az ortodoxok az ing alatt hordott, derékig érő poncsó-szerűségre, a taleszre varrják. Az avatás napjától Eli nemcsak a vallás kellékeit viseli, hanem megkezdődik formális tanítása is, megtanulja a betűvetést, a héber ábécét, az álef-bétet, hogy elkezdhesse olvasni a Bibliát és az imádságokat. Eli máris fitogtatja tudományát; egy tábláról versbe szedve elolvassa azokat a betűket, amiket már ismer. A levágott hajtincsekért itt is adomány jár. Szaporodnak a tincsek egy tálban, Eli pedig minden levágott hajfürt után boldogan gyömöszöli kis perselyébe a bankjegyeket. A hagyományoknak megfelelően a zsidóknál az adományt jótékonyságra fordítják, az összegyűlt pénzt Eli óvodája kapja. És Elinek természetesen torta is jár, hiszen hároméves.

A körülmetélés avatási szertartását megtalálhatjuk szinte valamennyi sivatagi kultúrában. A zsidó fiúknak a születésük utáni nyolcadik napon vágják le fütyijükről az előbőrt, az arab kisfiúknak 3-5 éves korban, más iszlám országokban és Afrika belsejében pedig még később történik a szertartás, ami az ősi higiéniai szabályok része. Igaz, sokan mondják, hogy ha a Teremtő feleslegesnek tartotta volna azt a kis bőrdarabkát, bizonyára nem teremti oda. Mindenesetre az angolszász országokban is általánosnak mondható ez a beavatkozás; az Egyesült Államokban állítólag a fiúk 85%-át szabadítják meg születés után a fitymájuktól higiéniai okokból, megkímélve őket a későbbi esetleges fitymaszűkülettől is, de Nagy-

Britanniában, Kanadában, Ausztráliában és Új-Zélandon is nagyon sok kisfiút körülmetélnek kórházi körülmények között, pusztán egészségügyi megfontolásból.

Marokkóban, a Szaharában a hároméves Omar körülmetélési szertartására vagyunk hivatalosak. A kisfiút hosszú, fehér ingbe öltöztették, fején fehér sapkácska. Nem tudja pontosan, mi készül, csak annyit mondtak neki, hogy nemsokára nagyon büszke lehet magára, és ajándékot kap. De Omar aggódva, hatalmas fekete szemekkel lesi az ajtóból az előkészületeket, ahogy a szakállas borbély fémdobozkájából aprólékosan egy fehér terítőre pakolja a kellékeket: ollót, kést, fertőtlenítőszert és kötszert. A szülők nincsenek jelen, ne hozzájuk kötődjön a fájdalmas esemény. A papa elment itthonról; ne lássák rajta a felindulást, a mama pedig kint van az asszonyokkal az udvaron, ahol hangos zeneszóval ünnepel a család, mert a zene és az ének elnyomja a kicsi fiú sírását. A nagybácsi és a barátok segítenek a kisfiúnak.

A modernizálódó iszlám közösségekben, például Törökországban, a körülmetélés kórházban, érzéstelenítéssel történik, de a hagyományos kultúrákban sokfelé nincs ilyesmi. A bölcsek azt vallják, a fájdalom hozzátartozik életünk minden nagy változásához. „Fájdalommal szülj!”, mondja az írás: fáj a születés, a nagyfiúvá, nagylánnyá válás, és fájnak az öregkori betegségek, így aztán mindenre emlékszünk, mindent megemlegetünk egy életen át.

Két kamerával dolgozunk, az egyik nálam van, de amint a keresőben meglátom a kisfiú fájdalomtól eltorzult arcocskáját, már érzem, baj lesz. Kiszakad belőlem a sírás, és szégyenszemre kirohanok. A saját bajaimat jól tűröm, de egy kiszolgáltatott kisgyerek fájdalmát képtelen vagyok elviselni. Az udvaron ünneplő család és a barátok megmosolyognak: „Hagyományt akartál, nem? Ez a hagyomány!”

Omar túl van a nehezén; kisbabából nagyfiúvá avatták. Ellátják a sebét, kicsit pihen, aztán következik az ünneplés, az ajándékozás. Barátjától, Naimtól játékot kap, a többiektől pénzt és csokit. Lassan bejön a család, a nagymama, a nagynénik, a testvérek, és valamennyien színlelt csodálkozással kérdezik: mi történt? Amikor kimentek a házból, itt egy kisbaba volt, aztán nem hallottak semmit, csak zenéltek, és mire visszajöttek, egy igazi nagyfiú fogadta őket.

Brutálisabb rítus az Afrikában elterjedt úgynevezett női körülmetélés, lényegében a női nemi szerv különböző mértékű csonkolása, ami ellen már az afrikai nők is mind nagyobb számban tiltakoznak. A beavatkozáshoz különböző téveszmék tapadnak, például hogy szükséges a szüléshez, megszépíti az arcot, illetve megszabadítja a nőket a kedélyüket zaklató szexuális vágyaktól. A fájdalmas és megalázó rítus valójában az örömteli nemi élettől fosztja meg őket, ami a hagyományos férfijogú társadalmak egy részében a nőnek csonkolás nélkül sem jár, nehogy az érzéki vágyak vetélytársai legyenek fő kötelességüknek: a család és a férj szolgálatának.

Kisgyerek- vagy kiskamaszkorban az élet sorsfordulóját gyakran összekötik azzal, hogy ilyenkor avatják a vallási közösség tagjává a gyerekeket. Ilyen például zsidóknál a barmicvó, a 13 éves fiúk felnőtté avatása: innentől már nem az apja felel érte, hanem a kis felnőtt saját magáért, amikor a zsinagógában a többi férfival együtt hangosan olvassa a Tórát. Az utóbbi évtizedekben, az egyenjogúság jegyében már a lányoknak is van bat-micvája. És a fentiekhez hasonló a katolikusoknál az elsőáldozás, amikor egy keresztény gyerek teljes jogú hívővé válik, és elkezd tudatosan ismerkedni a közösség életét irányító szellemi értékrenddel.

Az elszigetelt kisebbségek számára még fontosabb kapaszkodót jelentenek a vallási és kulturális hagyományok. A Keleti-Kárpátokban, messzire csángált honfitársainknál, a gyimesi csángóknál például az elsőáldozás más magyar vidékektől eltérően a keresztény hagyományokon túl a népi hagyományokhoz is kötődik. A ritka alkalmak egyike, amikor a család még viseletbe öltözik. Gyimesfelsőlokon az elsőáldozó kislányt, a tízéves Kingucit is „csángós gúnyába” bújtatja Anna néni, a nagymama, nem fehér ruhába, mint másutt szokás. Anna néni meséli, hogy a ruhát ő készítette, amikor még Kinguci mamája volt elsőáldozó. A csángók elszigeteltsége miatt népviseletük mai napig a magyarság középkori hagyományait őrzi. Kingucin is az inggel egybevarrott alsószoknyára, az úgynevezett ingaljra adják az ősi katrincát, a lepelszoknyát, amit mell alatt keskeny övvel szorítanak le. Az ingaljra cifrán hímzett bőrmellény, azaz lajbibunda kerül, és a kislány nyakát a felnőtt nőkéhez hasonlóan gyöngysor díszíti. Nem olyan régen a csángók hétköznap is ilyen viseletben jártak.

Kingucinak a keresztény hagyományoknak megfelelően a mise előtt a család minden tagjától bocsánatot kell kérnie elkövetett bűneiért, hogy tisztán járulhasson Krisztus elé. Szerencsére a tízéves kislánynak nem sok

bűne lehetett, mert ennek gyorsan a végére érünk. Aztán a gyerekek a plébániánál gyülekeznek – ezen a napon minden róluk szól. A mise után pedig a családoknál olyan díszes ebédet rendeznek a gyerekek tiszteletére, mintha a lakodalmukat ülnének.

Az avatási szertartások többsége fájdalommal jár: a brazíliai matis törzs avatási ceremóniájának például része a megvesszőzés, a rítus végén pedig békaméregbe mártott tűt szúrnak magukba a résztvevők. A Missouri folyó partján élő mandanoknál az 1800-as évek végéig a rítus során négy napig alvás nélkül koplaltatták az avatandó fiúkat, majd a bőrüknél fogva felakasztották őket, amit mosolyogva kellett tűrniük, míg el nem ájultak. Pápua Új-Guineában a Sepik folyó menti törzsek gyakorlatilag kifaragják a fiatalok bőrét, hasonlót láthatunk Etiópiában a hamaroknál is; olyan sebeket ejtenek rajtuk, amelyek hegesedés után az aligátor bőrének mintázatához teszi hasonlatossá a mellüket és a hátukat. Az amazonasi satere-mawe törzsnél növényekből kesztyűt készítenek, és mérges hangyákat fonnak bele, amelyek csípése állítólag harmincszor fájdalmasabb a méhekénél –ezt kell a fiataloknak tíz percen át a kezükön tartani.

Francia Amazóniában André Cognat európai létére többször is alávetette magát a marakénak, vagyis a hangya- és egyéb rovarcsípéses avatási rítusnak. Amikor a Maroni-parti Antekuméban találkoztunk, André már harminckét éve élt a wayanák között. Gyerekkorában kedvenc játéka volt az indiánosdi, aztán fiatal kohászként elhatározta, valóra váltja álmát, és elmegy a valódi indiánok közé. Évekig gyűjtött, míg előteremtette a szükséges összeget. Huszonhárom évesen, 1961-ben vágott neki az útnak. A Maroni partjához érve egy indián csónakba pakolta a felszerelését: függőágyat, moszkitóhálót, fegyvert, élelmiszert, filmkamerát, és ajándékba több kiló gyöngyöt, valamint horgászkészletet. De alig néhány napja evezett fölfelé a folyón, amikor egy zuhatagos szakaszon az ár kiborította, odaveszett minden vagyona, és egy szál fürdőnadrágban, rovaroktól összemarva, éhezve napokig küzdött az életéért egy part menti sziklán, míg a wayanák rátaláltak, és megmentették. Ő pedig úgy döntött, ott marad, és új életet kezd az indiánok között. „Talán így kellett történnie, talán erre születtem”, mondja nádfedeles cölöpháza teraszán, Antekume Patában, a faluban, amit ő alapított. André nemcsak az őserdőbe szeretett bele, ahogy említette, hanem egy szép indián lányba, Alaszavaniba is, akivel indián szertartás szerint összeházasodtak. „Ennél sokkal nehezebb volt meghozni a

döntést, hogy legyenek-e gyerekeink”, meséli a férfi. „Attól tartottam, hogy a gyerekeim mások lesznek, mint a többiek, mint ahogy én is más vagyok. Hiszen bárhogyan próbálok alkalmazkodni ehhez az életmódhoz, bennszülött nem lehetek, sajnos.” André sokáig vívódott, de aztán, ahogy ez már lenni szokott, az asszony helyette is meghozta a döntést, és a fiuk ottjártamkor már tizenöt, kislányuk pedig tízéves volt. Andrét a wayanák akkor kezdték elfogadni, amikor rájöttek, ugyanúgy akar élni, mint ők. Egy házaspár örökbe fogadta, ennek a családnak a tagjai a rokonai, és alávetette magát a fájdalmas avatási szertartásoknak, hogy lássák, még a legkegyetlenebb hagyományoktól sem riad vissza.

„A maraké abból áll, hogy hangyákkal vagy más rovarokkal borítják be a felavatandó testét, akinek szótlanul kell tűrni a csípéseket”, meséli. Vannak törzsek, ahol húsz erőpróbát is előírnak egy élet során, a wayanák beérik héttel. A fiúk első avatása nyolc-tíz éves korban történik. Akkor már nem tekintik őket gyereknek, de még felnőttnek sem. A lányok marakéja általában 12 éves korban zajlik, és utána akár házasodhatnak is. El tudom képzelni, mit állhatnak ki ezek a gyerekek, mert engem, mindenféle rítust mellőzve, csak egy apró, hangya méretű bébiskorpió szúrt meg, de még napokkal később is sajgott a helye.

André az első marakén fél évvel azután esett át, hogy a törzshöz került, a második avatás 5 évvel később történt, akkor kétféle rovarral csípették a testét. A négy avatás, amelyeken eddig keresztülment, szerinte elég jó aránynak számít ahhoz képest, milyen későn kezdte.

Nyilván nem tudtam jól leplezni megütközésemet, amikor Cognat az avatás részleteit ecsetelte, mert bizonygatni kezdi a rítus értelmét. „Nem voltak feleslegesek ezek a szertartások: megtapasztaltam, hogy képes vagyok elviselni a rovarok, a hangyák, a méhek, a darazsak csípése okozta fájdalmakat”, mondja. „Más próbák alkalmával egész éjszakát kellett végigtáncolni úgy, hogy a nyakamra, kezemre, lábamra láncokat, díszeket aggattak, vagy napokig kellett koplalnom, és ellenállni mindenféle kísértésnek. Évekkel később, amikor egyedül barangoltam Észak-Brazília őserdejében, többször kerültem kritikus helyzetbe, hajótörést szenvedtem, élelem nélkül maradtam, és az tartotta bennem a lelket, hogy végigcsináltam több marakét; pontosan tudtam, ki fogom bírni a fizikai és a lelki megpróbáltatásokat.”

André tizenkilenc év után látogatott haza először Franciaországba, majd menekült vissza a vadonba. Szokatlan volt az ágyékkötő után újra nadrágba, cipőbe bújni, elviselhetetlennek érezte az utcán hömpölygő autóáradatot, az embertömeget, a zajt, a nyüzsgést. Nem hisz már az „ártatlan természeti ember" mítoszában, mondja, de a wayanáknál mégis olyan emberi kapcsolatokra lelt, amelyek mára szinte kivesztek a nyugati civilizációból, ahol a legfőbb érték a pénz és a teljesítmény. „Nem állítom, hogy ebben a kis őserdei faluban minden tökéletes", mondja, „de mi még figyelünk egymásra, segítjük egymást. És úgy gondolom, hogy a nyugati világnak kétségkívül hasznára válna, ha jobban megismerkedne ezekkel a letűnőfélben lévő kultúrákkal".

Világi rítusok

Kamaszkoromban, a hatvanas években párhuzamosan élt a keresztelő és a „névadó ünnepség” intézménye. Az utóbbi során a névadó szülők megesküdtek, hogy a gyereket szocialista értékrendben nevelik. Az elsőáldozás kommunista „vallási” megfelelője volt a kisdobos- és úttörőavatás, a templomi esküvő világi változata a hasonló rítus szerint zajló, de vallási kellékeitől megfosztott, házasságkötő teremben rendezett nász. A körmenet motívumait fedezhetjük fel a május 1-ei felvonuláson, ahol a szertartást szószék helyett a Lenin-szobor tövébe épített dísztribünről integető párt- és állami vezetők celebrálták. És az egyházi temetésnek is volt hasonlóan díszes világi, sőt „munkásmozgalmi” változata.

De kamaszkoromban ünnepeltük a fogyasztás istenét is, a farmernadrág-avatással. Nekem, külföldön élt szerencsés kivételezettnek nyolcéves koromtól volt „kovbojnadrágom”, ahogy akkoriban hívták, de a hatvanas évek elején itthoni barátaim számára egy „Nyugatról” ajándékba kapott márkás farmer, különösen egy Levi’s birtokbavétele akkora esemény volt, amit közösen ünnepeltünk. A „farmerszentelőre” az egész baráti társaság levonult a Balatonra, ahol a boldog tulajdonos az új nadrágjában besétált a tóba, aztán megvárta, míg a gatya megszárad rajta, és felveszi új gazdája formáját. A szertartáshoz hozzátartozott, hogy a farmert addig kellett mosás nélkül viselni, míg az meg nem állt a saját lábán.

A szülés, esküvő, temetkezés – spirituális támasz helyett, vagy azt kiegészítve – idővel üzleti tevékenységgé vált. Az egykori vallási vagy közösségi rítusok utódai, a mai keresztelők, esküvők, születésnapok, ballagások, temetések, halotti torok mellett megjelentek a gyakran megalázó újoncavatások, a fékevesztett leány- és legénybúcsúk, a mulatozással egybekötött névnapi ünnepségek, lakásszentelők és munkahelyi búcsúztatások. Kifordult formájukban is arra szolgálnak, hogy segítsenek átbillenni az egyik lelkiállapotból egy másikba.

Az esküvő titkai

A különböző kultúrák értékrendjének egyik legárulkodóbb rítusa az esküvői szertartás. Feleségem 20 éves volt, én 22, amikor először nősültem. Mai szememmel nézve: gyerekek. A házasságkötő terem irodájában az anyakönyvvezető úgy is kezelt bennünket. 1971 januárját írtuk. Zsuzsa öntudatos, fiatal egyetemista lányként nem akarta felvenni a nevemet, de az anyakönyvvezető, életének minden asszonyi tapasztalatát és sérelmét felsorolva, győzködni kezdte. Mi lesz majd, ha néhány év múlva le kell írnia a nevét, és mindenki lesajnálja, hogy vénkisasszony? És mi lesz majd, ha a szülőszobában azt hiszik, lányanya? Hogy fognak viselkedni vele az orvosok és az ápolónők? És mi lesz majd, ha a munkahelyén kibabrálnak vele, mert úgy hiszik, nem áll mögötte erős férfi, aki megvédené? Kompromisszumos megoldás született: megmaradt Zsuzsa vezeték- és keresztneve, de elé került a szépen csengő Kepesné. Így valamivel jobban járt, mint anyám, akinek személyi igazolványa gyerekkoromban megoldhatatlan rejtély elé állított. Anyám keresztneve helyén az állt: Imréné. Semmi Katalin, Kata, Kati meg ilyesmi, ahogy szólították. Egyszerűen csak: Imréné. Imréné, kedves, töltenél egy pohár vizet? A női egó teljes felszámolása.

További feleségeimnél fel sem merült, hogy a nevemből akárcsak egy darabkát eltulajdonítsanak. Lilivel már jó tíz éve együtt éltünk, amikor Rozit kézen fogva, hasában Katával négyesben járultunk az anyakönyvvezető elé a barátokkal zsúfolt vendéglőben, miközben Dés Laci és Gőz Öcsi fújta a nászinduló dzsesszes változatát. A hitvesi csókra Rozi is felpipiskedett közénk. A barátok azt mondták, ilyen vidám esküvőn életükben nem voltak. Két évre rá elváltunk. Igaz, majdnem kitartott holtomiglan. Csak a rák nem bírta cérnával.

Marcsi volt az első, akivel templomban esküdtem, szűk körű, meghitt, keresztény szertartással. Feleségem ragyogott hosszú, fehér esküvői ruhájában, ami minden lánynak jár egyszer az életben. Nekem bizonyos

szögekből csillogott már némi ezüst a halántékomon, de az összhatás még egyöntetűen fekete volt. Különösen, ha hiú módon kitépkedtem az ősz hajszálakat. Az éveket, a köztünk lévő huszonötöt, és a sérelmeket azonban nem tudtam kitépkedni (sem amiket kaptam, sem amiket adtam), finoman szólva, meg voltam indulva. Minthogy ez volt egyetlen templomi esküvőm, egyházjogilag a korábbi házasságaim miatt sem estem bűnbe – nem mintha ez egyáltalán érdekelt volna, de azért megnyugtató érzés. Akkor már Lujzi lányunk is megvolt. „Kicsi bűnünk” a szertartást türelmesen átaludta.

Néhol a férfi gyakorlatilag örökbe fogadja, nevére veszi a lányt. Így járt Imréné.

A Kárpátokban, a csángóknál, mint sokfelé Magyarországon is, a vőlegény háza népe otthon elbúcsúztatja a vőlegényt, aki ezután nyoszolyólányokkal és pálinkás butykosokkal gazdagon fölszerelve megérkezik a menyasszony házához. Miközben a vőlegény és rokonai türelmesen várakoznak odakinn, bent a házban a vőfély megtartja a lánybúcsúztatót: „Kedves édesapám, legelső szavamat hozzád intézem búcsúzásként. Ki engem tápláltál, ruháztál, neveltél, légy áldott mindenért a Jóistennél!” A lány, mintha világgá menne, úgy búcsúzik szüleitől, pedig csak néhány házzal költözik odébb.

Az ősi dramaturgia évszázadok óta ugyanaz, hiszen az emberi lélek mit sem változott: zokog a mama, szipog a papa, sírnak a testvérek, pityereg a nagymama, és folyik a könnye a menyasszonynak is. A bájos, érzelmes szertartáson a külső szemlélő talán mosolyog, de az érintettek, és aki képes ráhangolódni mások érzelmeire (vagy eszébe jutnak saját esküvői és házasságai), az minden kézfogón ugyanúgy meghatódik (vagy elkámpicsorodik) a korábbi tapasztalatok simogatásai (vagy roncsolásai) arányában.

„Áldd meg, Uram, e két egybekelendő ifjat, miként megáldottad Szent János poharát az égnek harmatával, a földnek zsírjával! Aki nem kiált éljent, nem iszik belőle!” – darálja a vőfély, és persze mindenki lelkesen kiált, mert nem szeretnének kimaradni sem az égnek harmatából, sem a földnek zsírjából, de legfőképp a jóféle kisüstiből.

Az esküvő minden kultúrában kicsit színházi előadás, fő- és mellékszereplőkkel, narrátorral, megható és vidám pillanatokkal. És az előadások azt is mutatják, milyen színházi hagyományok élnek azon a

vidéken, a commedia dell'artétól a vásári bohózatokon át a japán kabuki színházig.

Amaruban, az andoki indián faluban az esküvő tartozéka a jegyespárt kifigurázó két bohóc, akik folyamatosan püfölik egymást, mint a vásári bohózatokban. A bohócvőlegény arcát feketére mázolták, és a menyasszonyt is férfi játssza, hátán, batyuban játék babát visz, ahogy ezen a vidéken a kisgyerekeket szokás.

A Kárpátokban a vőlegénynek először álmenyasszonyt kínálnak, hogy megbizonyosodjanak állhatatosságáról. Az álmenyasszony ezúttal egy öregasszony (máskor női ruhába öltöztetett férfi, minél csúnyább, annál viccesebb), akit fátyol és ruha helyett fehér ágyterítőbe bugyolálták, kezébe játék babát adtak. De hiába takaros ez a másik ara is, és hiába nem kéne még a „babacsinyálással" sem fáradozni, a konok vőlegény ragaszkodik eredeti menyasszonyához. Így végül a család megenyhül, és kiadja a lányt. Addigra a körbejáró pálinkásbutykosból már a menyasszony is elegendő bátorságot merített, hogy elinduljon az asszonysorsba. A násznép lelkesen követi az ifjú párt a templomba, ahova néhány kultúrában az apa kíséri lányát; ott aztán az oltárnál átadja jövendő urának, hogy attól kezdve ő viselje gondját. A templomi szertartást követi a lakodalom, a mulatás hajnalig, s már csak ásó, kapa, nagyharang (meg legfeljebb a válóperes bíró) választhatja el őket egymástól. (A maliciózus felhangot tapasztalati alhangok táplálják.)

Úgy alakult az életem, hogy három hitvilág esküvőiben is érintett voltam. A saját harmadik, keresztény esküvőmet megelőzően Bori lányom hindu szertartás szerint tartott kézfogóján, és Juli lányom hagyományos zsidó esküvőjén is örömapa voltam.

Az ortodox zsidó hagyományok szerint a menyasszony és a vőlegény az esküvő előtt egy hétig nem találkozhatnak. Julit az édesanyja és Rob mamája, Robot a fiú papája és én kísértem a szertartásra, a zsinagógába. A szertartás előtt – oltalma jeléül – Rob lefátyolozta jövendő hitvesét, nekem pedig illett volna utoljára megáldani lányomat, mert az esküvő után a lány már a férjéhez tartozik. Ettől fogva péntek esténként, amikor a vallási előírás szerint az apák megáldják családjukat, Julit már Robnak illett volna megáldani. Illett volna, ha tudtunk volna héberül imádkozni. De nálunk csak Juli zsidó a családban. A papa utolsó áldása búcsú a gyerekkortól és búcsú a családtól, amit komolyabb vallási ismeretek nélkül is papa, lánya

egyaránt megkönnyez. A rabbi által vezetett szertartás a jövendő otthonukat jelképező menyegzői baldachin, a hüpe alatt zajlott. Az Andokban az inkák utódainál meglepődve láttam, hogy ott is vesszőkből, gallyakból, virágokból épült, hüpeszerű sátor alatt esküsznek. Hiába, no, messzire nyúlnak a kezei a zsidó háttérhatalomnak, vagy minek. Csak itt az építmény tetejére kantuvirággal díszített keresztet raknak, mert a kantuvirág tudvalevőleg megvédi a házat a rontástól.

Az esküvői szertartás sok kultúrában körbejárással kezdődik, ahogy a természet és az élet is állandó körforgásban van. Zsidóknál a lány – anyjával és vőlegénye anyjával – úgy járja körül jövendő férjét, mint Föld a Napot. Hétszer, a teremtés napjainak megjelenítéseként. A hindu menyasszony és vőlegény egymást átkarolva hétszer járja körül az oltáron égő, megtisztulást jelképező tüzet. Az alkohol is szinte minden kultúrában a szertartás része. Zsidóknál, keresztényeknél a bor, japánoknál a szaké, inkáknál a chicha.

A zsidó esküvőn a fiatal pár lényegében szerződést köt. A házasságlevél, a ketuba szövege évezredek óta ugyanaz, valamikor csak arámi nyelven olvasták fel, de ma már a házasulandók anyanyelvén is meghallgathatjuk. „Légy a feleségem Mózes és Izráel törvénye szerint – mondja a vőlegény. – Megadom a 200 ezüst zuzt, ami törvény szerint megillet. Általános szokás szerint gondoskodom élelmedről, szükségleteidről, és a házasélet kötelezettségeiről.” Az összeg, amit a vőlegény a házassági szerződésben – a talmudi időkben használatos pénznemben – menyasszonyának ajánl, abban az időben egy ember egyéves megélhetési költségének felelt meg. Ezt kellett a férjnek válás esetén feleségének megfizetnie, hogy az asszony ne legyen anyagi függésben tőle.

Több ezer éve a pohártörés szentesíti a kapcsolatot. A vőlegény jobb lábával rátapos a szalvétába csomagolt pohárra, abban a reményben, hogy előbb áll össze darabjaiból a porrá zúzott pohár, mint hogy a házasságnak vége szakadna. A násznép pedig „mázál tov”-ot, sok szerencsét kiált.

Juliék előbb elváltak, mintsem a pohár összeállt volna darabjaiból. De azóta boldog házasságban élnek új férjével és gyerekeikkel. Nyilván némely pohár spéttel működik.

Indiában régebben már 7-8 éves korban összeadták a fiúkat és a lányokat. A gyerekesküvő ma már tiltott, de létezik. India belsejében, egy elmaradott kis faluban megengedték, hogy részt vegyünk egy ilyen esküvőn. Ezúttal 13

éves a vőlegény, akit a szertartás elején a tisztító tüzet jelképező, piramis formájú, emeletes gyertyatartóval megáldanak. A fiú fején bíborszínű turbánnal, kezében karddal érkezik, mert a vőlegény Indiában mindig királyfi, a menyasszony pedig királykisasszony, még ha nyomorúságos környezetben élnek is. Egyszer az életében, az esküvőjén minden hindu megtapasztalja, milyen az, amikor királyként ünneplik. A vőlegénynek igazság szerint paripa is dukálna – gazdag hindu esküvőkön láttam gyönyörű, fehér paripákon érkező vőlegényeket, bár újabban egy lóerővel már ritkán érik be: a Ferrari, a Maserati és az Aston Martin hódít –, de ezen az esküvőn a család jövedelme és a helyszűke még egy sovány pónit sem tesz lehetővé.

A menyasszonyt ölben hozza az apja. A kislány 12 éves. Az arca letakarva. A fiú nem túl boldog, a gyerekeknek nem volt beleszólásuk a házasságba. Miután a szülők kihirdették, hogy a lány és a fiú eladósorba kerültek, jöttek az ajánlatok. A jelölteket először a testvérek, nagynénik, nagybácsik ellenőrizték. Amikor aztán a kis menyasszony és a vőlegény átmentek a családi rostán, elvitték őket egy asztrológushoz, így hozták meg a szülők a végső döntést. Ideális esetben a fiúnak magasabb kasztból kell származnia és jobb módúnak kell lennie, mint a lánynak. Ahogy elnézem, ezek a gyerekek csak a szegénységen fognak osztozni.

A fiatalok gyakran csak az esküvőn látják egymást először, amikor felfedik a menyasszony fátylát. Az ara megfogja a vőlegény mutatóujját, aztán az ifjú pár kezét a ruhájukra erősített kendővel összekötözik, és így járják körül a tüzet, a megtisztulás jelképét. A kezükre szórt virágsziromnak, pénznek, olajnak, magoknak mind szimbolikus jelentésük van. Ezzel kívánnak gazdagságot, bő termést és egészséget az ifjú párnak. Aztán a lány apja összeköti lánya és újdonsült férje ruháját (Bori krisnás esküvőjén én kötöttem össze a lányom száriját Abhay öltözetével), jelezve, hogy mostantól ők már összetartoznak. A frissen házasuló hindu fiatalok így élnek, napokon keresztül, összekötözött ruhákban, minden tevékenységüket együtt végzik, hogy megismerjék és megszokják egymást. Az a gyanúm, hogy Boriék esetében ez az ismerkedés már kicsit korábban megtörtént.

Indiában a fiatalok, miközben falják a melodramatikus filmeket, szinte kivétel nélkül úgy házasodnak, hogy a család választja ki a párjukat. Mert állítólag a szülők, a család megfontoltabban, higgadtabban tud dönteni,

mint egy szerelmes fiatal, aki a testi vágyat összetéveszti az életre szóló együttélésre való alkalmassággal. Egyes családokban már megengedik, hogy ha a kiválasztott jövendőbeli nem tetszik, a fiatalok visszautasíthassák. Dzsain vallású vendéglátónknak, Jointindrának már vagy húsz lányt bemutatott a család, de ő valamennyire nemet mondott, míg végül meglátta Bhartit. Az asszonynak Jointindra volt az első ajánlat, és mindketten azt állítják, első látásra egymásba szerettek. Húsz éve boldog házasságban élnek. Bori lányom, akinek párját annak idején nem a szülők választották, jó ideje új férjével él, és nevelik boldogan fiaikat. Pedig ezt a házasságot sem a szülők szervezték.

A japánok általában két vallást gyakorolnak párhuzamosan, a sintót és a buddhistát. A temetési szertartás mindig buddhista, az esküvő viszont az ősi természeti vallás ceremóniái szerint zajlik.

A sintó esküvői szertartást nádsípok, pánsípok, fuvolák hangja kíséri. A menyasszony és a vőlegény hagyományos japán esküvői viseletben vonul; a menyasszony hosszú, súlyos, hímzett, fehér selyembrokát ruhában és kabátkában, fején fehér kalappal, aminek tetejére virágkompozíciót építettek, a vőlegény fekete, kimonószerű kabátban és szürke csíkos hakamában, amolyan földig érő, szoknyaszerű bő gatyában. Régebben a menyasszony olyan kapucnis menyasszonyi ruhát viselt az esküvőn, ami az arcát is eltakarta, mert a házasságot a szülők szervezték, és nem akarták, hogy a vőlegény – aki a kézfogó alkalmával találkozott először menyasszonyával – a násznép szeme láttára hőköljön vissza jövendő arája látványától.

A japán vőlegény is ugyanolyan szerencsétlenül próbálja menyasszonya ujjára erőltetni a karikagyűrűt, mint minden más kultúrában. (Újabb példa a kultúrák rokonságára.) A házassági esküt egy tojásdad alakú fehér kőre írják, alkoholos filctollal, majd szakéval, rizsborral pecsételik meg, amit egy csészealjból isznak. Közben szólnak a nádsípok. Az egész esküvő minden részletét zenei aláfestés kíséri, minden mozdulat kiszámított és lassú, mint a kabuki színházban. A pár a sintó szertartás szerint elhelyezi a természet jelképét, a faágat az oltárnál, a pap pedig hosszú, boldog házasságot kíván nekik.

Kérdeztem az ifjú párt, hogyan ismerkedtek meg. Azt mondták, amit más japán fiatalok is megerősítettek: Japánban ma már nagyon ritka, hogy a család hozza össze a fiatalokat. Társaságban ismerkednek, és szerelemből

házasodnak. Bár többnyire úgy vélik, a szülők által összehozott párkapcsolatok régebben tartósabbak voltak, a lányok mégis a filmekben látott nagy szerelemre vágynak.

„Ha jól viselkedsz, kapsz szexet!”

Az esküvői szertartások többsége, ahogy a lány elbúcsúzik családjától, az apa átadja lányát jövendőbelijének, az asszony felveszi férje nevét, bolygóként körüljárja – de még a házassági szerződések is azt tükrözik, hogy a nő gyámolításra szoruló, gyermeki szerepben marad. Esther Vilar az 1970-es években nagy vihart kavart könyvében azt fejtegeti, hogy a nők vissza is élnek ezzel a hagyományos szereppel, és a férfiak szexuális és utódgondozási ösztöneivel manipulálják párjukat. A „Ha jó viselkedsz, kapsz szexet” nevű házaspárjátékban egyértelmű a férfiak kiszolgáltatott helyzete, ha a modern agykutatás azon felfedezésére gondolunk, hogy a férfiak agyában a szexualitásnak két és félszer akkora terület jutott, mint a nőkében. Sok nő a szexet amolyan jutalomként osztogatja párjának, mint a fókashow-ban az idomár a halat, ha az állat ügyesen táncoltatja orrán a labdát. A „Gyengébb vagyok, butább vagyok, vigyázz rám, tarts el!” című játékban a valóban buta és gyönge nők számára lényegében elég, ha csupán azt adják, mi valójuk. De az okos és erős nők is, ha megvan a magukhoz való eszük, akkor vagy náluk is erősebb és okosabb partnert keresnek, vagy úgy viselkednek, hogy ne derüljön ki, értelmesebbek párjuknál, mert akkor megbillen a parti. A nők elveszítik kényelmes, gyámolított pozíciójukat, a férfiak pedig, akik a nőkre is kiterjesztett utódgondozási ösztönüktől megittasulva belemennek ebbe a játszmába, és önbizalmat, erőt merítenek belőle, visszazuhannak kisebbrendűségi komplexusukba. Rosszabb esetben agresszívak lesznek. Még rosszabb esetben a férfiak akkor is agresszívak lesznek, ha a nők alárendelik magukat nekik. Mert a lelkileg sérült, bizonytalan férfiak, akiknél a morális gátak nem működnek megfelelően, hatalommal kompenzálnak, és erőszakkal próbálják megszerezni azt, amit udvarlással, odafigyeléssel nem képesek.[28]

Amióta belemerültem a modern agykutatások eredményeit ismertető könyvekbe, kicsit árnyaltabban látom a férfiagressziót is. Hat gyerekem, négy unokám, három házasságom pedig elég komoly merítést adnak ahhoz, hogy – ahogy tudományosan fogalmazni szoktak – „résztvevő megfigyelőként tanulmányozzam” az emberi viselkedést.

Lukács fiam egy nap azzal jött haza az óvodából, hogy a fiúkkal „pisikardoztak”. A pisijük sugarával vívtak egymással. Egy kislánynak ilyesmi már csak eltérő testi felépítése miatt sem jutna eszébe. Nagylányaim is arról panaszkodnak, hogy Misi és Gazsi unokám, akárcsak Lukács fiam, állandóan veszélyes játékokba keverednek, vetélkednek óvodástársaikkal, igyekeznek kiverekedni maguknak egy rangosabb pozíciót a fiúk közötti hierarchiában. A Szent János Kórház gyermektraumatológus főorvosa nálunk lassan családtagnak számít. Igaz, a Mona doktorral szorosra fűzött kapcsolattartásba Lujzi lányom is besegít, de az ő balesetei többnyire síelésből származnak. Agykutatások bizonyítják, hogy a fiúknak, amikor veszélyhelyzeteket élnek át, rémisztő filmeket néznek vagy a számítógépen gyilkolásznak, dopamin kerül az agyukba, amit jutalomnak éreznek. A idegrendszeri vegyület „dopaminfröccsként” olyan kellemes függőséget okoz, amit neveléssel, figyelmeztetéssel sem lehet megváltoztatni, legfeljebb elnyomni. De annak a következményei kiszámíthatatlanok.[29]

Az általános iskola első nyolc osztályát három földrészen, kilenc iskolában végeztem. Kilencszer voltam „újfiú”, kilencszer kellett – a szó szoros értelmében – kiverekednem magamnak az osztályhierarchiában betöltött helyemet. Ha nem ment erővel, akkor jópofáskodással. Vannak fiúk, akik ezt okosabban csinálják. Sógorom például vékony fiúcska volt, és barterezett fizikailag legerősebb, ám szellemileg kevésbé izmos osztálytársával. Endre mindig megcsinálta a fiú matematikaleckéjét, aki cserébe megvédte. Hogy a butuska fiú sorsa mi lett, nem tudjuk, sógorom viszont később világhírű matematikaprofesszor lett, és elnyerte a matematikai Nobelnek számító Abel-díjat. Ami, igaz ugyan, hogy egy másfajta hierarchiában, de mégiscsak elég jó pozíció.

Louann Brizendine a kamaszkor beköszöntét a fiúknál „tesztoszteroncunamiként” írja le. A tesztoszteron, a férfihormonok királya a kamasz fiúknál csodákra képes: növeli az izmokat, a csontokat, a fanszőrzetet és a péniszt, megmélyíti a hangot, és az agy élvhajhászásért felelős szexuális központjait több mint kétszer akkorára növeli, mint amekkora ugyanez a terület a lányok agyában.[30] Ráadásul a férfiak agyában, mint az előző fejezetben láttuk, az agresszióért felelős amigdalának is lényegesen nagyobb a kapacitása, mint a nőknél. Kamaszkorban a fiúknál bedurvul a vazopresszin termelődése is, ami a

tesztoszteron társhormonjaként és azzal együttműködve agresszív önállósodásra serkenti a kamaszokat. Az életet, és különösen a felnőtteket, köztük szüleiket mérhetetlenül unalmasnak és ostobának látják, unják az iskolát, helyette inkább a neten lógnak. Az anyák romokban hevernek, de az apák csak mosolyognak a bajszuk alatt, mert még emlékeznek saját fingó- és böfögőversenyeikre, a felnőtteket esetlenül utánzó duhajkodásaikra, és a többi, a kamasz fiúkat szórakoztató, felnőttaggyal ízléstelennek tűnő tréfára. Miközben a tesztoszteron-hadjárat gyakorlatilag újraépíti a fiúk agyát, a prefrontális kéreg, ami kordában tartja az agressziót és elengedhetetlen szerepet játszik a morális döntések meghozatalában, csak később fejlődik ki teljes mértékben, úgy 23-25 éves korra.[31]

2015 szilveszter éjszakáján a kölni dóm előtti téren hordákba verődött, többségében arab és észak-afrikai migráns fiatalok nőket molesztáltak szexuálisan, és közben kifosztották őket. Utóbb kiderült, hogy hasonló események történtek Hamburgban és más nyugat- és észak-európai városokban is, sőt bevándorló fiatalok több ízben tinédzser lányokat erőszakoltak meg. A német sajtó napokig tanácstalan volt: ha őszintén hírt ad az eseményekről, beszámolva a támadók származásáról, akkor félő, megbélyegzik a tisztességes menekültek tízezreit is, igazságtalanul ellenük tüzelve a közvéleményt. Ha nem adnak hírt a felháborító és elfogadhatatlan atrocitásokról, akkor viszont hazudnak, a szakma, a tisztességes tájékoztatás hitelét veszélyeztetik, és a konfliktusok szőnyeg alá söprésével többet ártanak, mint használnak. Amúgy meg a közösségi oldalakon úgyis híre megy ezeknek az eseményeknek, nem is mindig a valóságnak megfelelő formában.

A szexuális zaklatásokat, ahogy várható volt, a bevándorlásellenes politika és a „migránsfaló”, menekültellenes tömegek azonnal felhasználták igazuk bizonyítására. A „migránssimogatók” pedig felmentésként részeg és bedrogozott, a kultúrsokktól megzavarodott suhancokról beszéltek. Ha tárgyilagos szemlélőként latolgatjuk ezeket az eseményeket, akkor – anélkül, hogy ez felmentés lenne a nyilvánvalóan elfogadhatatlan cselekedetekre – külön kellene választani, mi az, ami a fiatal korra jellemző életkori sajátosság (ami bármely kultúrában előfordulhat), és mi az, ami a kulturális különbségek számlájára írható. Illetve az is kérdés, mit lehet várni a jövőben a más kultúrákból érkező bevándorlók asszimilációjától?

Mondhatnánk, hogy a mi kultúránkban a tesztoszteron, amigdala, prefrontális kéreg meg miegymás ellenére sem szokás erőszakot tenni nőkön. Mondhatnánk, ha a magyar média nem lett volna hetekig hangos a magyar úszóválogatott díjakkal és elismerésekkel elhalmozott szövetségi kapitányának, valamint társainak csoportos fiatalkori nemi erőszakjaitól, amire az ország fele nagyvonalúan legyintett: „Biztos megérdemelték a lányok!” A legfrissebb EU-statisztika szerint az Európai Unióban minden harmadik 15. életévét betöltött nő (62 millió nő!) válik élete során fizikai vagy nemi erőszak áldozatává, ráadásul legnagyobb számban a fejlett nyugat-európai országokban. Az Alapjogi Ügynökség kimutatása szerint az EU-ban a nők 5%-a – nagyjából magyarországnyi nő – ellen követtek el élete során nemi erőszakot, és közülük minden tizediket csoportosan.[32]

Hogy aztán az áldozathibáztató országokban, és ahol még mindig él a mondás: „pénz számolva, asszony verve jó!”, mennyire megbízhatók az adatok, nem tudni. Hiszen sok nő szóvá sem meri tenni az erőszakot, mert vagy őt okolják érte, vagy nem is hisznek neki, csak meghurcolják. Így a nők egy része inkább beletörődik az atrocitásba.

Mielőtt visszakanyarodnánk a kultúrák közti különbségekhez, a közkeletű előítéleteket elkerülendő nem árt leszögezni, hogy a vizsgálatok szerint az erőszakosság gyakorisága és mértéke minden etnikai csoportban és társadalmi rétegben hasonló.[33] Lám, azért van terület, ahol egyenlőség van.

Valamikor az iszlám fő vonzereje abban állt, hogy minden muzulmán hívőt egyenlőként kezelt. Az iszlám területeken már évszázadokkal ezelőtt sem a születési előjogok számítottak, hanem kizárólag a tehetség. Az egyenlősdiből azonban kimaradtak a nők. Hogy aztán a háttérben az asszonyoknak milyen óriási hatalmuk volt, arról vaskos kötetek mesélnek. Volt idő, amikor az Oszmán Birodalom ügyei nem a trónteremben, hanem a háremben dőltek el. De kétségkívül az iszlámban a nők megítélése hagyományosan más, mint a nyugati kultúrában.

Egy másik kultúrába érkezve a félreértések, és az atrocitások egy része abból is fakad, hogy az idegen nem ismeri fel a jeleket. Norvégiában például oktatást szerveznek a bevándorlóknak, hogy elmagyarázzák nekik: egy európai nő attól még nem kurva, hogy miniszoknyát vagy testhez simuló ruhát visel, alkoholt iszik, és nyilvános helyen megcsókolja a

szerelmét. A bevándorlók közül sokan olyan országból érkeztek, ahol a nők a teljes testet befedő burkában járnak, nem mutatkozhatnak egyedül vagy nőtársaságban nyilvános helyeken, nem állhatnak szóba idegenekkel, és az alkohol fogyasztása halálbüntetés terhe mellett tiltott. A kulturális különbségek nem szolgálhatnak felmentésül a szexuális támadásokra, de magyarázatot adhatnak a kultúrsokk jellegére, és támpontokat nyújthatnak, hogy miként kellene elmagyarázni a bevándorlóknak a befogadó ország értékrendjét és jelrendszerét. Az iszlám országokból érkező migránsoknak készült kézikönyvekben és a nekik szóló tanfolyamokon olyan banálisnak tűnő alapkérdéseket magyaráznak el, mint hogy az európai kultúrában mi számít rossznak és mi jónak, hogy egy nőt nem lehet akarata ellenére szexuális aktusra kényszeríteni, még akkor sem, ha a házastársunk, és hogy a törvények vallástól függetlenül mindenkire egyformán kötelezők.[34]

A jelrendszer egyébként nagyon csalafinta természetű, gyakran még hasonló kultúrákban is adhat okot félreértésekre. Amikor harmincas éveim derekán elnyertem egy nemzetközi ösztöndíjat a kaliforniai Stanford Egyetemtől, az első napon a campuson bolyongva örömmel láttam, milyen csinosak és kedvesek arrafelé a lányok. Ha nyíltan rájuk néztem, nem fordították el az arcukat, hanem vidáman rám mosolyogtak, köszöntek, és továbbmentek. Első házasságom romjain bukdácsolva ez különösen biztatónak tűnt. Aztán hamarosan kiderült, hogy a közvetlenség egyáltalán nem jogosít fel hiú reményekre, csupán egy másfajta kultúra része; itt az emberek mosolyognak egymásra. Ahogy meglepve láttam azt is, hogy az útkereszteződésnél, amikor egy biciklista nem adta meg az elsőbbséget a főútvonalon haladó autónak, és az kis híján elcsapta, nem a nálunk megszokott kölcsönös anyázás következett, hanem a biciklista bocsánatkérőn széttárta a karját, az autós pedig mosolyogva intett, aztán egymásra nevettek, mint egy ügyetlen tréfa után, és békésen továbbmentek.

Amikor hazajöttem, még jó ideig én is mosolyogtam a rokonszenves emberekre az utcán, ahogy Kaliforniában megszoktam, de Budapesten az emberek arcán válaszmosoly helyett csupán döbbenetet láttam: „Ez a barom meg mit vigyorog itten?!”

A viselkedési normák egy kultúrán, pontosabban egy országon belül is különbözhetnek: egy kis faluban Magyarországon is gyakran köszönnek az utcán az idegennek, és New Yorkban sem olyan közvetlenek az emberek,

mint egy kaliforniai egyetem campusán. A metropoliszokba érkező turisták számára egyenesen azt tanítják, ha nem akarják, hogy beléjük kössenek, kerüljék a szemkontaktust. New Yorkban pedig egy hercig kamasz lány hátizsákján a következő felirat igyekezett elriasztani az utána pisszegőket: „Nem süket vagyok! Csak nem érdekelsz!”, a metrón pedig egy választékosan öltözött, jól neveltnek tűnő kislány ruháján hatalmas, kerek jelvény hirdette az őt zaklatni szándékozóknak: „Fuck off!”, ami illedelmes fordításban is annyit tesz: „Húzz az anyádba!”

Szűzen a házasságba

Marokkóban, a Szahara peremén Szaid pattanásos, jóképű kamasz unokaöccsével, Hasszánnal és a fiú néhány haverjával félrevonulunk a ház egyik távoli zugába, hogy így, egymás között férfidolgokról beszélgessünk. Az *Ezeregyéjszaka* ide vagy oda, az arab világban a szerelem, és különösen a szex még mindig tabutéma. Sok arab országban a filmekből még a csókjeleneteket is kivágja a cenzúra. A földön ülünk, a háttérben televízió vibrál, Szaid fordítja a kérdéseimet és a srácok válaszát. Hasszán udvarol egy kislánynak, de a kislány nem jöhet hozzájuk, és neki sem illik a kislányék házába menni. A lány családja nem tudja, hogy a fiatalok találkoznak, azt meg végképp nem, hogy már úgy találkoznak, mint a felnőttek. „És ezt a kislányt, akivel jársz, ki fogja elvenni feleségül?" – kérdezem Hasszánt, aki korábban azt állította, ő csak szűz lányt vesz feleségül, mert az a férfi, aki nem szűz lánnyal házasodik, nem is férfi. Hasszán kínosan vigyorog, ezen nyilván még nem gondolkodott el. A hagyományos és a mai erkölcs nem fér el egyszerre Hasszán kamaszkobakjában.

A Szaharába Szaid vitt el a családjához. A marokkói zenész édesapja még rabszolgaként született. Csecsemő volt, amikor a mamájával együtt egy arab család megvásárolta, de a mama nem sokkal később meghalt, s minthogy a papát, akit soha többé nem láttak, egy másik család vette meg, az arab család ott maradt az árva, fekete bőrű kisbabával. De mit lehet kezdeni egy rabszolga csecsemővel? Az arab család úgy döntött, felszabadítja a babát, és örökbe fogadja. Minthogy abban az időben a feketék kivétel nélkül rabszolgák voltak, vigyázni kellett, nehogy valaki ellopja a gyereket, és újra eladja. Szaid papája így lett az arab család legelkényeztetettebb gyereke; míg arab testvérei szabadon csavaroghattak az utcán, őt mindig kézen fogva vitték, le sem vették a szemüket róla. Amikor a papa felnőtt, feleségül vett egy berber lányt, ebből a házasságból született Szaid, akin keresztül így bekerülhettem az arab, a berber és a fekete afrikai közösségbe is. Szaid színészként végzett Rabatban, majd egy párizsi színházi ösztöndíj idején ismerkedett meg Orsival, egymásba szerettek, és Magyarországon kezdtek közös életet.

Szaid papája egy ablaktalan kicsi szobában, a földön ülve fogad. Az idős ember hosszú, kék selyemdzsellabát visel az inge fölött, fején narancssárga turbán. Amikor az unokák és a gyerekei köszönésre elé járulnak, a papa valamennyiük arcát végigsimítja, de nem néz rájuk. A papa vak. Évekkel ezelőtt baleset érte, azóta vakon és süketen él. Napjait imádkozással tölti ebben a kis szobában. A családtagjait csak tapintással ismeri fel. Nem mondták meg neki, hogy Szaid hazajött. Az öreg végigtapogatja az arcát, és boldog nevetésben tör ki.

Sárgaborsó színű hidzsábba öltözöm, nyakam körül narancsszínű sállal. Szaidéktól kaptam kölcsön, hogy a hagyományos arab viseletben, helyinek álcázva magam besurranhassak egy esküvőre, mert Szaid nem kapott meghívást, és illetlennek tartotta volna a kedvemért bekéredzkedni. Marokkóban az esküvő úgy kezdődik, hogy a vőlegény elhozza a menyasszony házához a nászajándékot. Sok kultúrában, ahogy régen a magyarban is, a nászajándék nem a vendégek ajándékát jelentette, hanem azt a nagylelkű adományt, amit a vőlegény menyasszonyának szánt. Az egyik kisteherautón több zsák, hatalmas bálák, egy másik teherautón teve és bárányok.

A kölcsönkapott álruhában próbálok beépülni a vendégseregbe, abban bízva, hogy a menyasszony rokonai azt hiszik, a vőlegény vendége vagyok, a vőlegény rokonai pedig, hogy a menyasszony násznépéhez tartozom, s így majd senki sem gyanakszik. Megszólalásig arab vagyok, de amint megszólítanak, azonnal kiderül a turpisság. Sokkal kedvesebben fogadnak, mint számítottam, így aztán a vőlegény egyik testvérének tudomására hozom, hogy különböző kultúrákról forgatunk tévésorozatot. Készségesen elmagyarázza, mi történik éppen, mit rejtenek a teherautók, a bálák és a zsákok. Sok ezer dirhámnyi készpénzen, tevén, bárányokon, kelméken, szőnyegeken kívül pontosan 320 kg cukorral, 20 rend ruhával, 20 pár cipővel és arany ékszerekkel kápráztatja el a vőlegény a menyasszonyt. Ehhez jön még a család nászajándéka a hifitoronytól az ágyneműig.

Aztán a vőlegény háza népével átvonulunk a menyasszony házához, ahol az ara rokonai már órák óta mulatnak. Az esküvő több napig tart, először a menyasszony, majd a vőlegény házánál. Templomi szertartás nincs. A házasság itt a két ember, pontosabban a két család közötti szerződésen alapul, a tanúk pedig a násznép. Nem kell ide hivatal; Allah úgyis mindent lát odafentről.

Szól a zene, táncolnak az élénk színű hidzsábokba öltözött lányok és fiúk, az idősebbek a földön ülve beszélgetnek, ezüsttálcákon hordják körbe apró, mintás üvegpoharakban a mentateát és a süteményt.

Amíg a násznép mulat, az ifjú feleség és férje elvonulnak egy szomszédos szobába a nászéjszakára, hogy aztán hajnalban a véres lepedőt, a menyasszony szüzességének bizonyítékát bemutathassák a családnak és a közeli barátoknak. A násznép lelkesen ünnepli a bizonyítékot, és teljes joggal. Ahogy belegondolok, több száz hangos és lelkes szurkolóval a szomszédos helyiségekben szép teljesítmény ez így, első találkozásra egy gyakorlatlan ifjú pártól.

Törökország egyes vidékein a lány apja a nászéjszakán az utcán vár, míg kiakasztják lánya érintetlenségének bizonyítékát, a vérfoltos lepedőt. És ha a lány nem szűz (vagy egyszerűen csak nem vérzik a szüzesség elvesztésekor, ami előfordul), hogy elkerüljék a család szégyenét, az apa megölheti lányát. A lány szeplőtelensége a roma hagyományokban is fontos szerepet játszott. A romáknál a vőlegény anyjának mutatták be a nászlepedőt.

Kinek a főztjét szeretnénk megkóstolni inkább, egy Michelin-csillagos séfét, vagy valaki olyanét, aki még a főzőkanalat is fordítva fogja? Kivel szeretnénk megműttetni magunkat, ha úgy hozná a szükség: egy gyakorlott sebésszel, vagy egy medikussal, akinek ez lenne az első próbálkozása? A válasz nem kétséges, ugye? Akkor mi lehet az oka annak, hogy némely kultúrában a férfiak ragaszkodnak ahhoz: kizárólag szüzekkel szeretnének egybekelni, és nem olyan nőkkel, akiknek már voltak szexuális tapasztalatai? A birtoklás, a hatalom vágya, a kisebbrendűségi komplexus, hogy a nők ne hasonlíthassák férjük képességeit korábbi élményeikhez?

Indiában és Thaiföldön a lányokat a házasság előtt hagyományosan úgy tanították a szexuális praktikákra és az örömszerzésre, mint mifelénk az úrilányokat a nyelvekre és zongorára. A Káma-szútra, a szerelem és az érzéki örömök tankönyve egyben filozófiai bölcsesség. Mély emberismeretről tanúskodik, akárcsak a templomok erotikus faragványai.

A tokiói utcán csoportba verődött srácoktól igyekszem megtudakolni, hogyan szoktak errefelé csajozni a fiúk. Egyikük azt feleli, ő azzal a szöveggel szólítja le a lányokat, hogy „nem láttak-e errefelé egy pingvint?" Állítólag Japánban ez bejön. A fiúk azt mondják, ők ragaszkodnak ahhoz,

hogy jövendő menyasszonyuk szűz legyen, és ők is meg kívánják őrizni magukat. De ők vidékiek, teszik hozzá, a tokióiak mások.

Noha a világvallások többsége összemosta a nemiséget a bűnnel, és a szexualitást lényegében csak utódnemzésként fogadták el, a paraszti közösségek egy része és a természethez közel álló hitek megőrizték nyitottságukat a testiség, a pogány örömök iránt. A természetben élő ember számára a mintát nemcsak a vallási erkölcs adja, hanem a természet is. Így nem esik nehezére összesimítani az erkölcsöt az életszerűséggel.

A Keleti-Kárpátokban, Gyimesfelsőlokon Ilonka néni és Jánoska bácsi tavasztól őszig, míg az állatok a bérceken legelnek, az éjszakákat a hegyen, a kalibában, egy díszes tornácos kunyhóban töltik. De a kalibák nem csak pásztorkunyhóként szolgáltak; ideális találkahelyek voltak a fiataloknak.

„Jártak ide a kalibába, amikor otthon még nem lehetett találkozni?", kérdezem vendéglátóimat, Ilonka néniék lányát, Kingát, és férjét, Imit. A fiatalasszony zavarban van, pironkodik, de nem süti le a szemét. Öntudatosan, nevetve válaszol, miközben Imihez bújik. „Mi ehhez a kalibához nem jártunk, de másutt találkoztunk. Itt kezdődtek a szerelmek és a házasságok, amikor a szülők nem voltak itt." „És elnézték a szülők, hogy a fiatalok a házasság előtt találkozzanak?", kérdezem. „Ez itt régen is természetes volt. Ott aludhatott a fiú, és erről a szülők is tudtak, mert nagy távolságok voltak, és nem várhatták, hogy gyalog hazamenjen tizenöt kilométert. Ennek volt neve is, úgy hívták: guzsalyozás."

A guzsalyt máskülönben a fonásnál használták. A gyakran díszes rúdra kötötték fel a rostcsomót. A kifestett vagy faragott rudat a legények szerelmi ajándékként is adták a lányoknak egyes vidékeken, és nem nehéz kitalálni, hogy a rúd mit jelképezett.

„Ilonka néni, tetszett idejárni guzsalyozni, ebbe a kalibába?", kérdezem Kinga mamáját. „Én-e? Mikor ide jöttem, akkor már itt is vótam", kacag nagyot. „69-ben jöttem ide, megesküdtünk, ellakodalmaztunk, és azután voltunk itt, de addig nem!" „És Jánoska bácsi előtt, más Jánoska bácsival?" „Jánoska bácsi előtt sem!", nagyot nevet. „Csak azután, ha megesküdtünk!" Jánoska bácsiból sem tudok vallomást kicsikarni. Miért kötnék a magánügyeket egy idegen orrára? „Volt énnékem elég dolgom, nem udvaroltam", mondja. „És ki az úr a háznál?", kérdezem Ilonka nénit. „Jánoska bácsi", feleli. „De Ilonka néni is", teszi hozzá aztán kis gondolkodás után. „Na, most akkor Ilonka néni *is*? Vagy *inkább* Ilonka

néni?”, incselkedem az asszonnyal. „Inkább Ilonka néni”, ismeri be az asszony, „mert Jánoska bácsi szereti az italot. És egy-két pohár ital után nem úgy beszél, ahogy kell.” „És Ilonka néni olyankor mit csinál?” „Ilonka néni olyankor azt mondja, hogy hallgassál, és intézi a dolgokat”, feleli. „És Jánoska bácsi ezt tudomásul veszi?” , kérdezem. „Tudomásul veszi, nincsen probléma vele”. „Hány éve zajlik ez?” , kérdezem. „Harminchat”, feleli Ilonka néni, és cuppanós puszit nyom a távolba révedő Jánoska bácsi szájára.

Az indiánok ugyan az Andokban is katolikusok, ám a Titicaca-tó vidékén megtartották ősi kultúrájukból a próbaházasságot. A fiatalok a házasság előtt összeköltözhetnek, és kipróbálhatják, tudnak-e együtt élni. Ha nem, akkor sincs gond, lehet újra próbálkozni. Ha a próbaházasságnak – ami néhány naptól akár egy évig is tarthat – „gyümölcse terem”, az sem feltétele a végleges házasságnak. Ha nem válik be a kísérlet, akkor a szerelemgyereket a nagyszülők nevelik. Aki nehezen hoz döntést, vagy rákap a próbálkozás ízére, többször is nekidurálhatja magát, de ha egyszer összeházasodik, az végleges. Nincs válás.

Mongóliában, ahol a sztyeppén praktikus okokból nincs útjelző tábla, merthogy utak sincsenek, egy helyütt pénisz igazít el bennünket. Még csak nem is olyan szimbolikus formában, mint a Kárpátokban a guzsaly. A képen az útjelzőként szolgáló fallosz nagyjából olyan kifinomult ábrázolásmódban készült, mint amit tízéves fiúk ház- vagy vécéfalakra szoktak rajzolni. A közeli lámakolostorból ugyanis évszázadokkal ezelőtt erre sétált egy főláma, és csodálkozva látta, hogy a szemközti domboldal, a lágy hajlatok és a finom redők gyönyörű női szeméremtestre emlékeztetik. Úgy gondolta, nem volna igazságos, ha ez a szépség egyedül árválkodna, és rendelt neki egy méretes kőfütyit, amely, mint egy ágyú, a távolból pontosan a vulva közepét célozza. Azóta a völgy szent hely. Ide zarándokolnak azok, akik termékennyé szeretnének válni, és állítólag a hely szelleme prímán működik.

Indiában a saivizmus, az egyik legelterjedtebb vallás követői a lingamhoz imádkoznak. A Sivát, a teremtés és a pusztítás istenét szimbolizáló fallosz sok szentélyben a jóniból, a női nemi szervből meredezik ki. A görögöknél Hermésznek, a teremtés istenének korai megjelenítése úgyszintén pénisz volt, és az ókori egyiptomi, az óceániai, afrikai és az andoki kultúrák alkotásain is gyakran találkozunk fallosszal.

Amaruban, az andoki indián falucskában az ifjú pár, Valentina és Juan de Dios esküvőjén a keresztszülők a tanúk. Már Eliana indián keresztelőjénél láttuk, hogy ezen a vidéken a gyerekeket katolikus szokás szerint megkeresztelik születés után, az ősi hagyományok szerint aztán más keresztszülőt kapnak hároméves korban. Ugyanígy újabb keresztszülők járnak az esküvőre, és megint újabbak a házszentelőre. Aztán jönnek a gyerekek, és kezdődik minden elölről. Így előbb-utóbb az egész falu komaságba kerül egymással.

Az andoki szertartáson ott van az egész falu, de pap nincs; a falubíró adja össze a párt, ő húzza fel ujjukra a gyűrűt is. Persze a falubíró sem ügyesebb, mint a vőlegények többsége, nyomja, húzza, próbálgatja, melyik ujjra megy rá a karika. Aztán a sikeren fölbuzdulva a falubíró és a keresztszülők sorra életre szóló tanácsokkal látják el a házasulandókat, és virágesővel köszöntik a párt.

Miközben a nyugati kultúrában, különösen a fiatalabb generációnál, az számít korszerűnek, ha a felek a házasságban is igyekeznek megőrizni függetlenségüket, az inkáknál, ha egy férfi és egy nő egybekel, attól a pillanattól fogva ők már egy személynek számítanak. Külön szavuk van rá, úgy is beszélnek magukról, mintha egy személy(ek) voln(nának). Úgy tartják, hogy egy igazi párkapcsolatban meghal a fiú és a lány korábbi személyisége, és egy új, közös támad fel belőle, ami nem kötöttséget jelent, hanem kettőjük egybeolvadt szabadságának kiteljesedését. Ezért aztán míg nálunk a szerelmesek úgy kedveskednek egymásnak: *életem*, az indián házaspár úgy becézi egymást: *halálom*.

Jön a lakodalom. Hozzák a burgonyát, a kukoricát meg a kukoricasört, a chichát. Valentina és Juan de Dios – most már mint férj és feleség – nagy fakanállal egy tálból etetik egymást, de mivel ők mostantól már egy személy, tulajdonképpen magukat etetik.

Újabban létezik egy japán esküvői szertartás, ahol a pár aztán valóban eggyé válik. Sőt, már eleve egy. 2014-ben a kiotói Cerca Travel kitalálta, hogy esküvőt szervez egyedülálló hölgyeknek. A „szólóesküvői” csomag ára 250-470 ezer jen. A magyar pénzben fél- és egymillió forint körüli összegért a hölgyek választhatnak menyasszonyi ruhát, illetve kimonót, frizurát, csokrot, a csomaghoz limuzinszerviz, hotel, és természetesen – ami valószínűleg ez a fő cél – albumban összeállított fotósorozat is jár. A hölgyek közel fele, akik eddig igénybe vették a szolgáltatást, házas, sokukat

a férjük fizette be, mert az asszonyok annak idején nem voltak elégedettek esküvőjük körülményeivel. Inoue Jukiko, a cég vezetője azt mondja, a nők életkorának kitolódásával, továbbá a nagyvárosi értékrend, a késői házasságok, illetve a válások számának meredek emelkedésével Japán-szerte egyre több nő él magányosan. A szolgáltatással a hölgyek önbecsülését kívánták segíteni, s noha sokak szemében ez siralmas és magányos ötletnek tűnik, akik eddig részt vettek a programban, azt állítják, jobb, mint az igazi, mert végre, életükben először úgy kezelik őket, mint a hercegnőket, mindent aprólékosan megszerveznek helyettük, és még a násznéppel sem kell bajlódni.

Hogy aztán a magányos nőknél a szólóesküvő után hogyan zajlik a nászéjszaka, arról csak tippelni lehet.

Ágyban vagy agyban dől el?

Amikor kamaszkoromban elkezdtem lányokkal járni, anyám azt mondta útmutatóul: „Fiam, úgy viselkedj a lányokkal, ahogy szeretnéd, hogy más fiúk a nővéreiddel viselkedjenek!” Szüleim ugyan nem voltak vallásosak, mégis olyan szigorú erkölcsi normák szerint és olyan morális prés alatt neveltek, hogy egy jezsuita rendház is belerokkant volna. A fent idézett mondat például évekre kerékbe törte szexuális fejlődésemet. Ha ránéztem egy lányra, folyton az járt az eszemben, vajon ezt vagy azt szeretnék-e a nővéreim. És mire rájöttem, mit szeretnének, már rég elváltam az első feleségemtől.

Pedig lányügyekben jól indult az oktatásom. Még nem jártam iskolába, amikor intézetbe kerültem. Én voltam a kollégiumban a legkisebb gyerek, nemcsak életkorom, hanem méreteim szerint is. Apró volt a termetem, csenevészek a karjaim és a lábaim. Az ebédlőben vastag lexikonköteteket pakoltak a székemre, hogy felérjem az asztalt. Ha télen hófúvás volt a Hármashatár-hegyen, két nagyobb gyerek fogta a kezem, el ne fújjon a szél. Szúnyognak becéztek. Ha régi intézeti társaimmal találkozom, néha a mai napig Szunyinak szólítanak. Nem számítottam igazi fiúnak. Panni nővérem, ha megszánt, bármikor bevihetett magával a lányszobába, végül is egy szúnyog kit zavar. A lányháló színes bugyikkal és kombinékkal pompázó, titokzatos kertjében már kisfiúként kivételezett szemszögből ismerkedhettem a bimbózó női viselkedés különböző formáival: hogyan pusmognak, miről beszélnek a kislányok egymás között, és hogyan változnak meg, ha feltűnik egy fiú a láthatáron.

Korábban, ötéves koromig, míg ki nem tiltottak, a párás, fülledt, savanyú szagú női öltözőbe is bejáratos voltam a strandon. Nem tudtam egyedül öltözni. Miközben anyám húzta rám a gatyám, én az alsó öltözőszekrény ajtajának fedezékéből ismerkedtem a női testtel. Elvarázsolt ez az őslénypark: a rengő, narancsbőrös combok, a hatalmas, ringó, fehér fenekek, az önálló életet élő, hullámzó mellek, és a combok tövében

burjánzó, sűrű bozótok. Éppen egy kövér asszony mellbimbójának sötét udvara nyűgözött le, amikor a nő felvisított: „Vigyék ki ezt a gyereket! Úgy bámul, mint egy férfi!” Aprócska voltam és csenevész. De férfi.

Az állatvilág imponáló választékot kínál a hím- és nőstényszerepekre. A csikóhalaknál például a hím hordja ki és költi ki az ivadékokat, a bohóchalak többférjűségben élnek, és ha elpusztul a nőstény, a legnagyobb hím lép a helyére: nősténnyé változik. Az imádkozó sáskák, bizonyos pók- és skorpiófajták nőstényei a párzás után felfalják a feleslegessé vált hímet, amire szimbolikus értelemben az embereknél is láttam példát, noha nem mondanám általánosnak. A zárt emberi kultúrák egy részében a hagyományok szigorúan kijelölik a nők és a férfiak szerepét, másutt viszont a felvilágosultan gondolkodók számára is meghökkentő természetességgel kezelik a nemi átmeneteket. A modern nyugati kultúrában is egyre növekvő többség látja árnyaltabban a nemi szerepeket, de ez sem ingatja meg magabiztosságukban azokat a férfiakat, akik pontosan tudni vélik, mi a nők és a férfiak kötelessége az életben: a férfi szerezzen pénzt, hatalmat, dicsőséget, a nő pedig élvezze a főzőkanalat, és férje oltalmának biztonságát.

Amikor tízévesek voltunk, persze még mi is azt hittük, tudjuk, mi a különbség nő és férfi között – le is rajzoltuk a srácokkal a fiúvécé falára. Meg aztán ott voltak a golyóstollakba zárt vetkőzős nők, a mai férfimagazinokban pózoló lányok szolid nagymamái, akikről, ha a tollat megfordítottuk, lefolyt a festék, de meztelen testük körül idegesítően ott maradt a fürdőruha keskeny, fekete szegélye. Igaz, végül is mindegy volt, úgyis a mellüket néztük, meg az elmaszatolt háromszöget a combjuk tövében. Aztán lehetett bámulni az iskolapad alatt kézről kézre adogatott szexképeket, meg az autószerelő műhelyek ajtaján belesve a nagy dudás csajokat a falinaptárokon. Szóval, hogyne tudtuk volna, mi a különbség férfi és nő között?! Idővel azonban a dolog kezdett bonyolultabbá válni. Mert a szembeötlő különbségek ugyan megmaradtak, és továbbra is úgy tűnt, hogy a lányokból anyukák, a fiúkból apukák lesznek, de a lányokból és fiúkból mérnökök, orvosok, művészek, tudósok, darukezelők, bolti eladók, informatikusok, sőt katonák és rendőrök is lettek, és a papás-mamás szerepek szépen beépültek a többi szerep közé, összemosva a biztosnak hitt határokat.

A sport a biológiai adottságokra, főként a fizikumra helyezi a hangsúlyt; ezért indul külön kategóriában a két nem. De ez sem olyan egyszerű, mert igaz ugyan, hogy a férfiak általában fizikailag erősebbek, de többnyire kevésbé szívósak. Már magzat korukban is kisebb az esélyük az életben maradásra, mint a lányoknak. És attól, hogy egy nő fizikailag erős, még nem válik férfivá, a gyönge férfi pedig nővé.

Mongóliában a falusi birkózóversenyen feltűnt, hogy a versenyzők felsőtestükön kis, nyitott mellénykében küzdenek. Mesélték, régebben hosszú ruhában, *del*ben birkóztak, de az egyik országos bajnokságon egy ismeretlen, hatalmas darab versenyző sorra földhöz csapkodta a leghíresebb bajnokokat. Amikor megnyerte a viadalt, akkor derült ki, hogy a titokzatos erőgép nő volt. A férfiak ezen annyira megsértődtek, hogy bevezették az elöl nyitott kis lajbi kötelező használatát. Na, most jöjjön az az amazon, ha nem szégyelli kitenni a csupasz kebleit!

A szellemi képességek, a logika, a tehetség, vagy az ambíciók közti különbség lenne a döntő? Volt idő, amikor a kutatók erre a kérdésre a koponya és az agy méretében keresték választ. Én is találkoztam olyan szülővel, aki így protezsálta a gyerekét: „nagyon okos gyerek, nézzék meg, milyen szép nagy feje van!" Noha igaz, hogy a nagyobb koponya többnyire nagyobb agyat, a magas homlok pedig nagyobb homloklebenyt rejt – mely utóbbi különleges szerepet játszik például a problémamegoldó és a logikus gondolkodásban, az önuralomban, az érzelmekben és a beszédben –, de a kutatók ma már egybehangzóan állítják, hogy a koponyatan a fej méretéből, formájából, dudoraiból túlságosan messzemenő következtetéseket vont le. Hiába nagyobb tehát átlagosan a férfiak koponyája, és benne az agyuk, ebből nem következik egyenesen, hogy az eszük is nagyobb volna, ahogyan ezt több nőismerősöm – mindenféle kutatás nélkül – már régen megmondta volt.

Mamánk hátsó szeme

Az agykutatás és a pszichológia megajándékozott bennünket néhány olyan felejthetetlen történettel, ami a rémségek iránt fogékony embereknek egy életre az emlékezetébe vési a homloklebeny kulcsfontosságú szerepét az érzelem, a logikus döntések, az akaraterő és az emberi jellem működésében. Az első történet Phineas P. Gage vasúti építőmunkás nevéhez fűződik, akinek 1848 szeptemberében, egy munkahelyi baleset során egy 2,5 cm széles és 1 m hosszú döngölőrúd átszakította a koponyáját, és áthatolt az agyán. Az ekkor huszonöt éves fiatalember életben maradt, és ugyan bal szemére megvakult, de nem sérültek sem átlagon felüli intellektuális képességei, sem beszéde, sem emlékezőtehetsége. Csak az addig szorgalmas, családszerető, templomjáró férfi lustává, ingerlékennyé és felelőtlenné vált, sőt – ahogyan a korabeli leírások hangsúlyozzák – még az istenkáromlástól sem riadt vissza. Nem tudta megszervezni az életét, otthagyta a családját, jól fizető munkáját, és elszegődött egy vándorcirkuszhoz. Phineas P. Gage halála után amolyan orvosi ereklyeként megőrizték a koponyáját egy orvostörténeti múzeumban, így közel másfél évszázaddal később, 1994-ben a koponya sérülései alapján, számítógépes elemzéssel két kutató megállapíthatta, hogy a férfi homloklebenyét roncsolta a döngölőrúd.[35] A másik történetet Antonio Damasio írta le pácienséről, egy Elliot nevű férfiról, aki korábban intelligens, tájékozott, jó modorú és sikeres volt. De miután homloklebenyét egy agydaganat károsította, képtelen volt napi teendőit elvégezni. A legegyszerűbb helyzetekben sem tudott a lényegre összpontosítani, elveszett a részletekben. Ha a munkahelyén iktatnia kellett egy anyagot, helyette olvasgatni kezdte, ha találkozót kértek tőle, és fölajánlottak két időpontot, képtelen volt választani közülük, órákat töltött azzal, hogy eldöntse, hova menjen ebédelni, elvált a feleségétől és elvett egy másik nőt, de attól is elvált, spórolt pénzét olyan rosszul fektette be, hogy mindenét elveszítette – képtelen volt józan döntéseket hozni. A kutatóorvos több tesztet is elvégzett Elliottal, amiből kiderült, hogy a férfinak továbbra is átlagon felüli volt az IQ-ja, kitűnően emlékezett a számokra, a geometriai ábrákra, de kivesztek belőle az érzelmek. Damasio bármilyen tragikus eseményről, emberi

tragédiáról, természeti csapásról mutatott képeket Elliotnak, semmilyen érzelmet nem tudott kiváltani belőle. Kiderült, hogy a férfi intellektuálisan pontosan értette, mi a különbség a döntésre váró két alternatíva között, de képtelen volt értéket rendelni a választandó lehetőségekhez. Damasio később más, hasonló gondokkal küzdő pácienseit vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy döntéseink során az érzelmeink alapján határozzuk meg, mi az értékesebb számunkra, az értelem csak ennek alapján tud választani és dönteni. Ha nincs érzelmi GPS-ünk, nem tudunk tájékozódni a világban.[36]

Gyerekkorunkban csodálkozva láttuk, hogy a mamánknak hátul is van szeme és kanyarba is lát, hiszen azonnal észrevette, amikor a háta mögött vagy a másik szobában belefogtunk valami disznóságba. Pontosan érzékelte arcunkon az érzelmeket, azonnal felfedezte, ha lódítottunk, látta, mikor kell pisilnünk. Apánk ezzel szemben csak a sikereinket ünnepelte, vitatkozott, kioktatott, időnként váratlanul indulatos lett, a szemét meresztgette, és többnyire még anyánk érzelmeit is csak némi segítséggel volt képes értelmezni.

Az evolúciókutatók szerint a ház körüli teendők ellátása, a gyerekek gondozása megosztott figyelmet és „nagylátószögű optikát” követelt a nőktől, így élesedett ki a nők periferikus látása. A férfiakat ezzel szemben „csőlátásra” ítélte az evolúció. Ez kellett ahhoz, hogy jó vadászként a távolban egy pontra tudják szegezni a figyelmüket. Ezért van aztán, mondják, hogy ha egy férfi a tévét bámulja, vagy a számítógép előtt ül, harmadjára sem hallja meg, amikor a felesége vagy a gyereke szólítja. (Merthogy a nagy koncentrációtól nyilván meg is süketül.) És ha az utcán meg akar bámulni egy nőt, kénytelen a fejét (fájós nyakúak esetén a teljes törzsét) érdeklődése irányába fordítani, miközben a párja éles könyökével a bordái közé bökve figyelmezteti, hogy ő már a szeme sarkából is észleli mindezt.

A férfiak és nők közti különbséget orvosok, etnográfusok, antropológusok, evolúció-, kultúra- és viselkedéskutatók, pszichiáterek, humánetológusok, és természetesen írók, művészek régóta kutatják. Az 1980-as évekig általános vélemény volt, hogy a nemi szerepeket elsősorban a társadalom, a kultúra, a nevelés alakítja. A nagy ugrást az agy-, a hormon- és az idegrendszer-kutatás fejlődése jelentette.

Már a korábbi agykutatások során kiderült, hogy a férfi és a női agyféltekék súlyukban, felépítésükben, barázdáltságukban és funkciójukban is eltérnek egymástól, és az evolúció során a két nemnél eltérően specializálódtak. A bal agyfélteke, ami a matematikai, a logikai, a dedukciós és az analitikus gondolkodásért felelős, inkább a férfiaknál, míg a jobb félteke, ahol a vizuális képességeket, a kreativitást, az intuíciót, a képzeletet találjuk, inkább a nőknél vált differenciáltabbá. A hormonkutatások is azt mutatják, hogy a nemi hormonok nemcsak a nemi jelleget és a szexuális magatartást befolyásolják, hanem például az agresszió szintjét, és bizonyos fokig a szociális szerepeket is. Sőt, hatással vannak az érzékelésre.

A Harvard és a Boston Egyetem két kutatója a nemek intellektuális teljesítményét vizsgálva a sakkot választotta terepül, mert a sakkhoz egyaránt szükségesek a bal és a jobb agyféltekés funkciók: a logika, a stratégia, a kombinatív és problémamegoldó készség, a memória, az intuíció, minta- és harmóniaérzék stb. 25 ezer sakkozót vizsgálva azt találták, hogy a hasonló korú fiúk és lányok hasonló ütemben fejlődnek, illetve hagyják abba a sakkot. De mivel sokkal több fiú sakkozik, mint lány, a nagy számok törvénye alapján több kiemelkedő sakkozó kerül ki közülük. Kamaszkorban pedig a lányok többségének érdeklődése és ambíciója megtörik, pontosabban más területek, főként a családalapítás felé fordul.[37]

Woody Allen második legkedvesebb szerve

Woody Allen egyik filmjében azzal tréfálkozott, hogy az agya a második legkedvesebb szerve. Ezt a méltán ünnepelt szervünket azonban a kutatóorvosok sokáig csak a boncolás vagy az agykárosultakon végzett műtétek során tanulmányozhatták. Az orvosdiagnosztikában is használatos PET és az fMRI feltalálása óta viszont már valós időben is megfigyelhetik az agy működését. Egyelőre a masinák több másodperces fáziskésése miatt vitatható pontossággal ugyan, de a korszerű képalkotó eljárások segítségével látják, mit művel agyunk, miközben problémákat oldunk meg, beszélünk, letapogatjuk mások arcán az érzelmeket, felidézzük emlékeinket, figyelünk különböző hangokra, szexuális képek lángolnak fel vagy agresszív indulatok keletkeznek bennünk. Az egyre tökéletesedő új vizsgálatok lehetővé tették, hogy jobban megismerjük a női és a férfiagy közti meglepő – kémiai, genetikai, hormonális, szerkezeti és funkcióbeli – különbségeket.

A kutatások azt is bizonyítják, hogy ellentétben a közhiedelemmel, például a homoszexualitás sem választás vagy nevelés kérdése. A nemi irányultság már az anyaméhben eldől, már akkor megmutatkoznak az agyban azok a strukturális és funkcionális különbségek, amelyek hatására az egyik ember homoszexuálissá, a másik heteroszexuálissá válik. A homoszexualitás nem a mintán múlik. A meleg szülők által nevelt gyerekek nem válnak nagyobb számban homoszexuálissá, mint akik heteroszexuális környezetben nőttek fel, és azok a melegek, akik a környezet nyomására elfojtják valódi nemi identitásukat, nem „meggyógyulnak”, hanem depressziósok lesznek, és gyakran öngyilkosságba menekülnek.[38]

Vagy az is kiderült például, hogy az érzelmek és emlékek keletkezésében, felidézésében kiemelt szerepet játszó hippokampusz nagyobb a női agyban, akárcsak a mások érzelmeinek letapogatásáért és a nyelvért felelős agyi hálózatok. Már egy újszülött lány is keresi a szemkontaktust az ágya fölé hajló felnőttel, felismeri az érzelmeket az arcokon, utánozza a mimikát, míg a kisfiúk mindebben gyengébbek.[39] Negyvenkét év után is pontosan fel tudom idézni, amint első gyerekemet, Julit születése után felmutatták a csecsemőszoba ablakában. Tágra meredt szemmel, sokáig vizsgálta az

arcom, mintha az kérdezné: „Jé, te vagy az apukám?” Ötödik lányomnál ez a kommunikáció már természetesnek tűnt, és sajnálkozva állapítottam meg, hogy a fiamnak nyilván gyengébbek a képességei, mert ugyan szemlátomást megnyugodott, ha a közelében voltam, és különösen, ha a mellkasára tettem a tenyerem, de a szemkontaktus, a bohóckodós fintoraim csak sokkal később kezdték érdekelni. Louann Brizendine a női, illetve a férfiagyról írott könyveiből kiderül, hogy a férfiak agyában viszont két és félszer nagyobb terület jut a szexualitásnak, mint a nők esetében, és a mások félelmét érzékelő, az agresszióért felelős amigdalának is lényegesen nagyobb a kapacitása. A kisfiúk még kedvességből is ütnek, rúgnak, gyakran verekednek, a szobájukban halomban állnak a rafinált fegyverekkel felszerelt harcias szörnyek és a szétszedhető, átalakítható szuperhősök. Bámulják a meztelen nőket, gyakran fogdossák a fütyijüket, kamaszkoruktól időskorukig pedig napjában számtalanszor átsuhannak agyukon a szexszel kapcsolatos gondolatok. A nők jó esetben napjában egyszer gondolnak a szexre, és felnőttkorukban is jobban eligazodnak az érzelmekben, jobban elraktározzák ezeket a memóriájukban. E kutatásokat olvasva döbbentem rá, hogy egy-egy veszekedés alkalmával a feleségeim miért hánytorgatták fel évtizedes sérelmeiket is, amit én olyan tátott szájjal hallgattam, mintha nem is lettem volna részese az eseményeknek. Az agykutatások világítottak rá arra is, mi az oka annak, hogy a nők többsége könnyen pánikba esik akár néhány befizetetlen számla miatt is: mivel ősanya koruktól fogva az ő vállukon nyugszanak a család körüli teendők, ezért minden olyan élethelyzetre, ami a család napi életének biztonságát veszélyezteti, sokkal érzékenyebben reagálnak. Felmerülhet a kérdés, vajon a biológiai képességek alkalmazkodtak-e a több évezredes társadalmi munkamegosztáshoz, és így bizonyos készségek megerősödtek, mások elsorvadtak, vagy pedig az eredeti biológiai képességek határozták meg a nemi szerepeket.

A kutatások egyértelműen bizonyították, hogy az intellektuális képességekben nincs különbség a két nem között, csak a nők a problémák megoldására más ideghálózatokat használnak, mint a férfiak. Az elmúlt száz évben félszáz nő kapott Nobel-díjat, Maria Sklodowska-Curie mindjárt kettőt is, fizikából és kémiából. A nők kiemelkedően teljesítenek a tudományban, a művészetben, az üzleti életben és a sportban, a világ 79 országában választottak már női államfőt vagy miniszterelnököt, köztük a

világ legnépesebb országaiban: Kínában, Indiában, Brazíliában, mi több, a legnagyobb lélekszámú iszlám országokban is: Indonéziában, Bangladesben, Pakisztánban, Törökországban, amelyek pedig nem számítanak a női egyenjogúság élharcosainak. A Nemzetközi Valutaalap (IMF), továbbá a legnagyobb nyugat-európai és a legnagyobb közép-kelet-európai ország, Németország és Lengyelország kormányának élén most is nő ül, nő a brit miniszterelnök, és komoly az esély, hogy nem sokkal e könyv megjelenése után az Egyesült Államok elnöke is nő lesz. És akkor még nem hozakodtunk elő a világbirodalmakat építő és irányító hölgyekkel: Kasztíliai Izabellával, I. Erzsébet és I. Tudor Mária angol királynőkkel, II. Katalin orosz cárnővel vagy Mária Teréziával. Az utóbbinak tizenhat gyermeke született, így példája azt a hiedelmet is cáfolja, mely szerint a női vezetői szerep nem egyeztethető össze a családdal – noha feltételezhetően a császárnőnek több háttérsegítsége volt, mint a családanyáknak úgy általában.

Férfiszerep, női szerep

Úgy tűnik, a képességek legfeljebb a statisztikákban kötődnek nemhez, agyféltekéhez, hormonokhoz, homloklebenyhez. Vannak nők, akik kiválóan tájékozódnak térben, felülmúlják a férfiakat a logikus gondolkodásban, és vannak férfiak, akik jól eligazodnak az érzelmekben és intuitívak anélkül, hogy ez megváltoztatná szexuális irányultságukat. És ami a kultúrák között bolyongva végképp izgalmassá teszi a biológiai meghatározottság és a kultúra befolyásának kérdését: a férfi- és a női szerepeket illetően mindenre létezik példa és ellenpélda a világban. Hiszen a férfi- és női viselkedést a biológián kívül a természeti környezet, az éghajlat, az életmód, a táplálékszerzés módja, a párkapcsolati esélyek, az utódgondozás körülményei, a hitrendszer, a hagyományok is alakítják. Ezt többek között azért is érdemes az eszünkbe vésni, mert – többnyire saját kultúránk, hagyományaink börtönébe zárva – hajlamosak vagyunk környezetünk tapasztalatait, saját értékrendünket más kultúrákra is kivetíteni, másoktól is megkövetelni.

A zsidó-keresztény kultúra férfiközpontú. A Szentháromságnak sem része a nő. A Bibliából kimaradt a női nézőpont. Az Ószövetség pátriárkákról, királyokról, kiváló vagy bűnös férfiakról szól. A nők legfeljebb mellékszereplők. Elveszítettük azokat a történeteket és bölcsességeket, amelyeket évezredek óta az anyák adtak át lányaiknak. Anita Diamant *A vörös sátor* című könyvében Dína, Jákob lánya, József nővére életén át igyekszik rekonstruálni, mi történhetett a női sátorban, ahol a lányok és asszonyok a menstruáció időszakában és a szülés alatt egymást segítették és erősítették. Ahol megosztották fájdalmaikat, örömeiket és tapasztalataikat egymással.[40]

Mária, Jézus anyja az Újszövetségben lényegében csak mint önfeláldozó anya jelenik meg. Még fiát is szeplőtelenül fogadja testébe, nem olvashatunk róla mint boldog, szerelmes, házias, megértő feleségről, de még mint gyermekével önfeledten játszó anyáról sem. Gyerekkoromban, a Baranya megyei tanyán, a Jani bácsi építette vályogházban esténként Annus néni fehér, vászon hálóingben, az ágy szélén ülve bontotta le kontyát, és fésülte ki már őszbe fordult, hosszú haját. A fájdalmas Szűz Mária mintha

figyelmeztető példaként tekintett volna le rá a falról. Hogy aztán a kamra hűvösében, ölében fonott kosárral, kukoricamorzsolás közben ossza meg a többi parasztasszonnyal fájdalmait, gondjait, amiket a férfiak elől valamennyien szemérmesen a kötényükbe rejtettek.

* * *

Javierrel az Andokban, a Titicaca-tavon, négyezer méter magasságban hajózunk a szigetek felé egy pöfögős, motoros bárkával. A tiszta levegőben metszően hasítanak a fények és a színek; a mélykék vízen csillognak a fodrok, és a sárgálló, nádas part, a távolban zöldellő hegyoldal fölött vakítóan fehérlenek a havas csúcsok. A Föld legmagasabban fekvő hajózható tava közepén húzódik Peru és Bolívia határa. Az inkák ősi nyelvén állítólag a Titicaca szó azt jelenti: a „puma sziklája", mert a tó formája ugró pumára emlékeztet, de a „cacának", magyarosan ejtve kakának, spanyolul is van a magyarhoz hasonlatos jelentése. Így aztán a peruiak azt állítják, a Titicacából az ő részükön van a „titi", és a Bolíviába átnyúló terület a „caca", a bolíviaiak pedig éppen fordítva gondolják. A szomszédos népek már csak ilyenek.

Taquilében, a Titicaca egyik természetes szigetén a színes szőttesekbe öltözött iskolások az osztályteremben is arról énekelnek, hogy a kisbaba ugyanúgy szereti a papáját, mint a mamáját. Az Andokban már évszázadokkal ezelőtt olyan volt a nők és a férfiak kapcsolata, amilyenről a modern társadalmakban a nők csak álmodoznak. A férfiak is kiveszik részüket a háztartásból és a gyereknevelésből, sőt, mintha némiképp megfordultak volna a nemi szerepek: a nők terelgetik a nyájat, a férfiak pedig a dombtetőn kötögetnek és pletykálnak. Ők készítik a természetet szimbolizáló, neonzöld, narancssárga, tengerkék és más élénk színekben pompázó, geometrikus formákkal díszített ruhákat és sapkákat. Minél szebben kézimunkázik egy férfi, annál nagyobb a becsülete a nők között, és az asszonyok egymásnak dicsekednek, milyen szép ruhát varrt nekik a férjük. Az iskolaudvaron, szünetben sem a szokásos kép fogad bennünket. A fiúk nem vadulnak és nem fociznak, a kislányok nem fogócskáznak és nem babáznak. A lányok játsszák a labdajátékokat, kemény röplabdacsatákat vívnak, a fiúk pedig lődörögnek, pusmognak, és csak akkor elevenednek meg, amikor megjelenik Don Pancho, a falu leghíresebb szövő-fonó mestere, akitől elleshetik a kézimunkázás rafinált fogásait. A

fiúk az öreg köré sereglenek, és bámulják, milyen boszorkányos ügyességgel forgatja kezében az orsót a fonállal.

Taquilében a legények a hegytetőről tükörrel udvarolnak a völgyben pásztorkodó lányoknak. Kis zsebtükörrel a napfényt a lányok arcára irányítják, így hívják fel magukra a figyelmet. A kikosarazás jele, ha a lány elfordul, miután megbizonyosodott róla, ki incselkedik vele, ha viszont állja a vakító fényt, és odamosolyog, akkor szabad a pálya.

Az andoki indiánok hitében Isten nem férfi, mint például a judaizmusban, a kereszténységben vagy az iszlámban. Az indián piacon vásárolt apró bronz istenszobrocskám egyik oldalán Pachatata, a férfi Isten, a másikon Pachamama, a Földanya, hasában pedig gyerekük, Inti, a Napisten. Az inka „szentháromság" egy alakban az isteni család. Valószínűleg innen ered, hogy ebben a kultúrában a férfi, a nő és a gyerek egyenrangú.

A hinduizmusban az univerzumot átható és mozgató kozmikus energia női. Sakti, az „Istenanya" a kreativitás, a megtermékenyülés szimbóluma. A női princípium a vallás ősi formájában Brahmának, Visnunak és Sivának – a főisteneknek – is a férfierővel egyenrangú alkotóeleme volt. A görög-római mitológia első istenei között is megtaláljuk a Földanyát, Gaiát, Uranosz, az Ég hitvesét, akik közösen teremtik Ókeánoszt, a tengerek és folyók istenét. Az ókori görög-római minták nem akarták szűkkeblűen meghatározni, milyen is legyen a nőideál; a harcias Pallasz Athéné (Minerva), a bölcsesség, a művészet pártfogója éppúgy istennő, mint a házasságot, az anyaságot szimbolizáló Héra (Júnó), vagy a szerelem, a szépség jelképe, Aphrodité (Vénusz).

Számos példát lehetne sorolni arra, hogy a keleti miszticizmusban is a férfi és a női jelleg dinamikus egyensúlyára törekedtek. Többek közt ezt is szimbolizálja a jing és jang. „Aki tudja férfi-hatalmát, mégis őrzi nő-lágyságát…" – írja Lao-ce.

Az észak-amerikai indián törzseknél nagy becsben álltak az androgün emberek, akiket „kétlelkűként" emlegettek. Már a görögök, például Platón, később pedig a gnosztikusok is úgy tartották, hogy az ember eredetileg kétnemű. Megtalálható benne az aktív-kezdeményező és a passzív-megőrző jelleg, ezért képes a másik nem befogadására.[41] De minthogy az észak-amerikai őslakosoknál a feminin férfiak gyakran férfiakkal, a maszkulin nők pedig nőkkel éltek együtt, az európai bevándorlók a

homoszexualitással, illetve a biszexualitással azonosították az európai kultúrában szokatlan szerepeket. Az észak-amerikai bennszülött hitek ellenben mindent a szellemvilágból eredeztettek, nem a testet, hanem a szellemet vették alapul, így az androgün és a transzszexuális embereket kétszeresen megáldottnak tartották, akiknek egyszerre jutott mindkét nem előnyéből, és gyakran választották őket vallási vezetőnek. A navahóknál a „kétlelkű" családtagokat gazdasági szempontból is nagy szerencsének tartották, mert egyszerre voltak képesek elvégezni a nehéz fizikai munkákat, ugyanakkor szívesen foglalkoztak a ház körüli teendőkkel, a gyerekek, betegek, idősek gondozásával. Hasonló gondolkodást láthatunk a szibériai őslakosoknál, továbbá Közép- és Délkelet-Ázsia egyes vidékein.[42]

Ranjeet négyéves unokaöccse, Harshit születésnapját ünnepeljük Delhiben. Az ünnepre nemcsak vendégek érkeznek, hanem hidzsrák, azaz hermafroditák is. A hermafroditákat a görög mitológiában is istenként tisztelték, legalábbis Hermész és Afrodité gyermekét, akit az istenek férfi és női nemi szervvel egyaránt megáldottak. A indiaiak különös viszonyban vannak ezekkel a szerencsétlen sorsú emberekkel. A mai napig, ha ilyen gyerek születik, a szülők kitaszítják, beadják a hidzsra közösségbe, ahol a többi hermafrodita és a hozzájuk csapódott transzneműek nevelik fel. De miközben borzonganak tőlük, évezredek óta úgy tartják, hogy különleges képességekkel rendelkeznek, ahogy más kultúrákban a púposokról vagy az értelmi fogyatékosokról gondolnak hasonlót. Indiában az élet fontos eseményeinél – gyerekszületésnél, házasságnál, születésnapokon – hidzsrákat hívnak, hogy tánccal, énekkel jó egészséget, szerencsét hozzanak. És ez a hidzsra közösségnek is megélhetést biztosít.

Férfias nők, nőies férfiak?

Lukács fiunk óvodai anyák napi ünnepsége egybeesett Lujzi lányunk szülői értekezletével. S minthogy az utóbbihoz ész és figyelem is kellett, nyilvánvaló volt, hogy a szülőin feleségem képviseli a családot. Megkérdeztük Lukácsot, mit szólna, ha kivételesen a papa menne az anyák napi ünnepségre. Nem titkolt büszkeséggel mondom, Lukács – noha somolygott nem létező bajusza alatt – ezt természetesnek vette. Az óvodás csoportban körberakták a kis székeket, mindegyiken ott ült egy-egy mama, illetve az egyik székecskén én, mint megbízott, tiszteletbeli anyuka. Akkor a gyerekek bevonultak az előtérből, egy-egy szál virággal a kezükben, megálltak az anyukájuk előtt, Lukács pedig előttem. Mélyen a szemembe nézett, és a többi gyerekkel együtt elmondta a versikét, ami a következőképpen szólt: „Mondd el, Anya, milyen volt, míg szíved alatt voltam, Gömbölyödő pocakodban sokat forgolódtam?” Még jó, hogy nem indult meg a tejem…

Sráckoromban jó fejnek kellett lennem. Vagánynak, magabiztosnak, humorosnak, csábítónak, vidámnak, érdekesnek. A egyetemen és a pályámon gyors felfogásúnak, kitartónak, kreatívnak, együttműködőnek, műveltnek, és meg kellett csillantanom vezetői erényeimet. Aztán apaként megértőnek, segítőkésznek, háziasnak, hűségesnek, hol szigorúnak, hol lágyszívűnek, és mégsem unalmasnak kellett lenni. Közben mindig bátornak, férfiasnak, határozottnak, sportosnak, szerénynek. A feleségem se volt könnyebb helyzetben. Tőle a modern szerepegyüttes azt követelte, hogy vonzó, nőies, csinos, anyáskodó, házias, megértő, hűséges legyen, odaadó feleség és anya, de egyben határozott, a munkájában szenvedélyes, kitartó, sikeres, együttműködő, kreatív. Csoda, ha néha megbillentek a szerepeink?

Különösen a múlt század közepétől a családi életben betöltött feladatok mellett egyre több nő vállalt munkát, választott hivatást. Egy vizsgálat azt kutatta, milyen változásokat hozott a nők munkába állása a párkapcsolatokban, a munkához és a családhoz való hozzáállásban tucatnyi európai országban. A felmérésből az derült ki, hogy a volt szocialista országokban, ezen belül is kiemelkedően Magyarországon a

megkérdezettek többsége a nők elsődleges feladatának továbbra is a család, az otthon, a gyerekek ellátását tekinti, szemben, mondjuk, a holland, a német vagy az osztrák gondolkodással. Míg például a skandináv államokban természetes a házimunka terheinek egyenlő megosztása a házastársak között, Európa keleti felén a férfiakra, nőkre, idősebbekre és fiatalabbakra egyaránt jellemző megható, családszerető értékrend egyben azt is jelenti, hogy a dolgozó nőknek átengedik az otthon körüli feladatok háromnegyedének örömét.[43]

A nők munkába állása megszüntette anyagi kiszolgáltatottságukat. Olyan élethelyzetekbe kerültek, amelyek korábban csak a férfiakat illették meg. A munkahelyi feladatok megoldása, a karrier építése azonban más megoldásokat, más erényeket követelt tőlük, mint korábbi életük. Ismeretségi, baráti körük kiszélesedett, mások lettek az igényeik, és megváltozott az időbeosztásuk. A család, a munka és a szórakozás közti működőképes egyensúly addig ismeretlen konfliktusokat szült. A megváltozott szerepek gyökeresen újak mind a nők, mind a férfiak számára, és ez minták hiányában mindkét nemet elbizonytalanította.

Szemben a nyugat-európai társadalmakkal, ahol a nők fokozatosan, önálló döntés eredményeként találtak magukra, és így a társadalomnak is volt ideje idomulni a változásokhoz, a volt szocialista országokban az ötvenes évektől a nők munkába állása gyakorlatilag politikai parancsra és anyagi nyomásra történt. Sok férfi szemében ez a nőknél a nőiesség rovására ment. Úgy érzik, a nők megkeményedtek, céltudatosabbak, követelőzőbbek lettek, eltűntek a férjükhöz bújó, lágy, csak a családjuknak élő, megértő asszonyok. A magazinokban többnyire vagy csak bababőrűre és hibátlan alakúra photoshopozott, szexi modelleket és celebeket, vagy méregdrága kosztümökben magabiztosan feszítő üzletasszonyokat látunk. A nők egy része, miközben joggal elvárja és méltányolja a férfiak segítségét a háztartásban, a gyereknevelésben az anyaszívű férfiakat túlságosan lágynak, férfiatlannak, unalmasnak érzi. Szeretné továbbra is férjére hárítani a felelősségteljes döntéseket, a családi élettel kapcsolatos intézkedéseket, a család anyagi terhei viselésének javát. S közben titkon még mindig a magazinokban pózoló, szórakoztató sztárok vagy a legendák ködébe vesző kemény, határozott férfiak után epekednek. Divatba jöttek a tetovált, kigyúrt, illetve a „lumberszexuális”, favágó külsejű, természetes férfiak. A

nők másik széles táborában pedig a korábbiaknál jobban ápolt, borotvált hónaljú és mellkasú, manikűrözött körmű, érzékeny lelkű, „metroszexuális” férfiak hódítanak. Bátornak, erősnek, férfiasnak, izmosnak, ápoltnak, intelligensnek, a munkában sikeresnek, szórakoztatónak, de egyben családszeretőnek, érzékenynek, megértőnek lenni, főzni, mosni, takarítani, a gyerekeket óvodába, iskolába, különórákra hordani – nos, nekem is fáradságos munkámba került, míg elhitettem magammal, hogy ilyen vagyok. A szerepek közti botladozások közepette azért jól látszik, hogy a józan értékrendű fiatalok körében már egyre természetesebb a családi munkamegosztás. És szaporodnak a családbarát munkahelyek is, ahol a munkáltatók gondot fordítanak arra, hogy a nők se szenvedjenek hátrányt hivatásuk gyakorlásakor.

A tradicionális muszlim társadalmakban, és különösen a radikális irányzatokban azonban a nyugati világ maradi gondolkodású tömegeinél is elkeseredettebben kapaszkodnak a biztonságot ígérő, hagyományos nemi szerepekbe.

A radikális iszlám és a korszerű, nyugati szemlélet összecsapásának egyik tragikus áldozata Malala Yousafzai, a pakisztáni kislány, akit a tálibok fejbe lőttek az iskolabuszon. A kislány súlyos sérülést szenvedett, de megmentették az életét. Koponya-, agy- és gerincműtéteket hajtottak végre rajta, és műtétsorozattal igyekeztek helyreállítani a sérülés nyomán eltorzult arcát. A nyugati világban Malalát a lányok továbbtanulásának jogáért küzdő hősként ünnepelték. Felépülése után beszédet mondott az ENSZ-ben, és minden idők legfiatalabb díjazottjaként átvehette a Nobel-békedíjat. „Egy tanító, egy könyv és egy toll képes megváltozatni a világot”, mondta beszédében. A nyugati médiában csak véletlenül lehetett nyomára bukkanni a felkavaró levélnek, amelyben egy tálib tiszt felsorolja Malalának az indokokat, amelyek szerinte a kislány elleni merénylethez vezettek.

Északnyugat-Pakisztán az ország egyik legelmaradottabb területe. De a kis, félautonóm hercegség, Swat, ahol Malala édesapja tanított, és ahol a kislány is nevelkedett, a tanulatlan, de felvilágosult uralkodó jóvoltából már 1922-től más utat követett. A hercegség büszke volt az oktatásban elért eredményeire, sorra adta az orvosokat és tanárokat az országnak, és évtizedekkel később a Swat folyó völgyét már „Pakisztán Svájcaként” emlegették. A New York-i ikertornyok elleni terrortámadás és az Egyesült

Államok afganisztáni megszállása után a megerősödött tálibok halállal fenyegették a világi iskolákban továbbtanulni vágyó lányokat a Swat völgyében is. Amikor a BBC urdu nyelvű adásának riportere Malala édesapját, az ismert oktatási aktivistát arra kérte, ajánljon olyan gyerekeket, akik szívesen beszélnének arról, hogyan látják a jövőjüket a tálib terror alatt, Ziauddin Yousafzai saját, tizenegy éves lányát ajánlotta. Malala a BBC urdu nyelvű kiadásában egy blogban számolt be az életéről, és a véleményét elmondta többek között az egyik legnézettebb pakisztáni országos tévéműsorban is. Malala egyre ismertebb lett, lassanként országos jelképpé vált, pakisztáni és külföldi újságírók hada kereste. Egy nap két fiatalember leintette az iskolabuszt, amelyen a kislány iskolatársaival utazott, és miután megtudakolták, melyikük Malala, sortüzet nyitottak rá.

Azért tanulságos idézni Adnan Rasheed tálib tiszt Malalának írott leveléből, mert első kézből mutatja a radikális iszlám gondolkodást és érvelést, amivel ebben a formában ritkán találkozunk.

„A talibán nem azért támadt rád – írja Malalának –, mert tanulni akartál. (..) A talibán azt látta, hogy te szándékosan gúnyos kampányt folytatsz ellenük, hogy árts annak az erőfeszítésnek, amely az iszlám rendszert kívánta bevezetni Swatban is, és az írásaid provokatívak voltak. Tegnapi beszédedben azt mondtad, a toll hatalmasabb a kardnál. Nos, a kardod miatt lőttek rád, nem a könyveid vagy az iskolád miatt. Lányok ezrei jártak iskolába és főiskolára Swatban a talibán felkelés előtt és után, meg tudod magyarázni, miért csak te voltál a halállistájukon? (…) Te a nyelvedet mások nevében is használtad, és neked tudnod kell, hogy ha a toll hatalmasabb a kardnál, akkor a nyelv még élesebb, mert a kard sebei begyógyulnak, de a nyelv sebei soha. És háborúban a nyelv pusztítóbb bármely más fegyvernél.” A tálib harcos aztán Sir T. B. Macaulay-t, a 19. századi brit történészt idézi, aki 1835-ben a brit parlamentben arról beszélt, milyen oktatási rendszerrel kellene helyettesíteni az indiai szubkontinensen a muszlim oktatást. „Jelenleg mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy létrehozzunk egy olyan osztályt, amely közvetítőként működhet köztünk és a milliók között, akiket kormányzunk – egy osztályt, amely vérében és bőrszínében indiai, de ízlésében, véleményében, moráljában és intellektusában angol.”

„Ez volt, és ez most is a terv, a küldetés, az úgynevezett oktatási rendszer, amelyért az életedet áldoznád (…)” – írja Malalának Adnan Rasheed tálib

tiszt, és hosszasan ecseteli, szerinte Malalát hogyan használta eszközül az ENSZ és a nyugati hatalmak, „a zsidók és az amerikaiak rabszolgájaként" működő nyugati világ, hogyan igyekszik a saját képére formálni Ázsiát is. Majd később így folytatja: „Azt mondtad, egy tanító, egy könyv és egy toll képes megváltoztatni a világot. Igen, egyetértek. De milyen tanító, milyen toll és milyen könyv? Ezt pontosítani kell. Mohamed próféta, béke legyen vele, azt mondta, engem tanítónak küldtek, és a könyv, melyet tanításul küldtek, a Korán. Szóval, egy nemes és jámbor tanító prófétikus ismereteivel lehet megváltani a világot, nem sátáni, világi tanokkal."[44]

Ha a nyugati nők attól szenvednek, hogy nehezen találják meg új szerepüket egy átalakuló világban, az egyensúlyt a munka és család között, akkor mi vár Ázsia és Afrika asszonyaira? Akiknek ráadásul még az egymással vetélkedő hitek, értékek és ideológiák terheit is cipelniük kell.

Házasság, boldogság

Házas: akinek háza van. Nálunk az is lehet házas, akinek nincs háza. A házasság: boldogság. Nálunk már a ház is boldogság. A házasság csupán ráadás.

Szüleim úgy döntöttek, míg külföldön lesznek, társbérletünket kölcsönadják egy rászoruló kollégának. (Ingyen, persze, nem kupeckodunk az állam vagyonával!) A kolléga közben majd talál magának otthont, a miénket meg szépen visszaadja, ha hazajövünk. De amikor hazajöttünk, a kolléga nem adta vissza a lakást. Nincs hova mennie, mondta. Érthető. Nekünk se volt. Egy darabig tanácstalanul álltunk a bőröndökkel a gangon, szóba került a sátorozás a Parlament előtt, de akkoriban ezt nem találták volna viccesnek, így aztán beköltöztünk nagybátyámékhoz a lágymányosi kétszobás lakásba. Ők voltak hárman, mi négyen, matracok a földön, szépen kitöltöttük a lakást, nem volt ott semmi lötyögés.

Nagybátyám barátja jött sietve a hírrel: nagybátyja, a híres zongoraművész disszidál. Külföldön van koncertkörúton, még senki nem tudja, nem jön vissza. Gyorsan fogjuk a kulcsot, és költözzünk be a lakásába, másfél szobás, de egyelőre megteszi, mondta. Anyám fogta a kulcsot, és elment a tanácshoz. Sorba állt, várt, aztán elmondta, hogy lakás nincs, disszidálás és kulcs van, beköltöznénk a másfél szobába. „Nem úgy van az, elvtársnő!”, felelte a tanács, és meresztgette a szemét. „Azt majd mi szépen eldöntjük, hogy abba a lakásba ki költözik”, mondta a tanács, és toppantott. Anyám, aki akkoriban már sírógörcsöt kapott, ha meghallotta a *lakás* szót, életében először úgy döntött, végre maga felé hajlítja a kezét (ez szenteknél is előfordul), és könnyek között azt mondta: „Én most ebbe a lakásba beköltözöm a családommal, és engem onnan már csak a hullaszállítók fognak elvinni.” És ötven évvel később ez pontosan így történt. Abban a Keleti Károly utcai másfél szobában nőttünk fel a nővéremmel.

Kelenföldön a tenyérnyi albérletben főbérlőnk, a cinegemadár testű Józsi bácsi oktat az életbölcsességekre, ha már gyerekfejjel, meggondolatlanul beleugrottunk egy házasságba. Az öreg megvárja, míg a kövér Mariska néni kigurul a konyhából, aztán a viaszosvászon abroszon könyökével közelebb csúszva hozzám odasúgja: „Tudod, fiam, ha 50 éve, mikor elvettem a Mariskát, lett volna Patyolat meg Mirelit, én sose vettem volna el a Mariskát!” Nem is érti, hogy most, amikor már van Patyolat és Mirelit, minek nősülnek egészséges fiatalemberek.

Amikor az albérlet után beköltözhettünk a 48 négyzetméteres panelbe, végre volt ház is, házasság is. Voltak gyerekeink, volt mosógépünk és Trabantunk. És boldogan éltünk, míg meg nem haltunk.

A mesék mindig így végződnek: az ifjú pár hét országra szóló lakodalmat csap, aztán boldogan él, míg meg nem hal. A meseírók nyilván sosem házasodnak, máskülönben tudnák, hogy a párkapcsolatok ennél kicsit bonyolultabbak; nem egyszerűen a kamaszkor meghosszabbításai a mama konyhájától eltérő ételkínálattal, és kiegészítve rendszeres szexszel. A valóságban telnek-múlnak az évek, jönnek a nehézségek, a csalódások, és kemény lecke összecsiszolódni. Ki tudja, mi lehet az oka, hogy ennek ellenére az emberek, fittyet hányva a tapasztalatoknak, még százévesen is a mesebeli szerelemben reménykednek? Úgy tűnik, a meseírók mégiscsak tudnak valamit az emberi lélekről.

De hogy lehet befejezni egy mesét olyan vidéken, ahol a férfinak több felesége, vagy az asszonynak több férje van? Boldogan éltek mindahányan? Nem szeretnék kibújni a kérdés elől, hogy egyáltalán mi köze a házasságnak a boldogsághoz. Csak halasszuk a választ kicsit későbbre!

A Biblia szerint Salamon királynak „hétszáz főrangú és háromszáz másodrangú felesége” volt,[45] Marquesas szigetén pedig egy királynőről regélnek, aki száz férjével élt együtt boldog házasságban. Többnejűségben éltek a kínaiak, poligám volt sok afrikai és indián törzs is, a hindu eposzban, a Mahábháratában az öt Pandava fivérnek pedig egy közös felesége volt. De gyakori volt a többférjűség a Kanári-szigetek őslakosainál, a bretonoknál, Indiában, Nepálban, Tibetben, a Csendes-óceáni szigetvilágban és Új-Zélandon is. Számos iszlám országban és a mormonoknál ma is elfogadott a többnejűség, Nepál és Észak-India egyes

vidékein pedig továbbra is megtalálható a többférjűség; a Pandava fivérek mintájára többnyire fiútestvérek élnek együtt ugyanazzal az asszonnyal.

A humánetológusok azon vitatkoznak, hogy evolúciós szempontból a monogámia vagy a poligámia volt-e az eredményesebb. Természeti körülmények között, a csoport túlélését és a természetes kiválasztódást tartva szem előtt elsőre a poligámia tűnik észszerűnek, hiszen a férfiak párhuzamosan egyszerre több asszonyt tudnak megtermékenyíteni, és nem kell tekintetbe venniük a várandósság idejét, illetve a csecsemő megszületését követő első hónapokat, a menstruáció napjait, és a többi, fogamzásra alkalmatlan időszakot. Ráadásul a törzsön belüli vetélkedés és erőviszonyok miatt többnyire a fizikailag erősebb, egészségesebb, rátermettebb férfiak örökítették tovább génjeiket.

Lamuban – ahol 17 ezer ember és 10 ezer macska él – Dini Ahmed avat be a többnejűség előnyeibe. A kenyai szigetvároska ódon sikátoraival, zajos bazárjaival, és az utcákon szemérmesen suhanó, lefátyolozott asszonyaival a hagyományokat szigorúan követő település. A modern iszlám városokban a fényes bevásárlóközpontok, a kirakatokban tolakodó technikai eszközök, ékszerek, divatcikkek, a mérges gázokat pöfögő, hömpölygő, dudáló autóforgalom nehezen illeszkedik a spirituális hithez. De Lamuban úgy kulcsolódnak össze az iszlám értékek – hit, életmód, öltözködés, építészet, városkép –, mint keresztényeknél az imára hajló ujjak. 26 mecsetben dicséri Allahot a müezzin, köztük a Riada-mecsetben, a Kis Mekkában, ami évente százezer, többnyire olyan zarándokot vonz, akinek nincs pénze a távoli, igazi Mekkába utazni. A mélyen vallásos kisvárosból kitiltották az autóforgalmat, a közlekedést 3 ezer bérszamár segíti. Az állatokat fél dollárért lehet bérelni a szamárállomáson, aztán ha az ember megérkezik a kívánt helyszínre, egyszerűen otthagyja a járművet, mert a csacsi magától visszatalál az állomásra. A szűk utcácskákon gyakran a csacsiforgalom is egyirányú, mert két szamár már nem férne el egymás mellett. Lamuban az ablakok nem néznek az utcára, és a kapuk alatt sok helyütt még használják a beszélgetőfülkéket. Idáig juthat az idegen, hogy ne láthassa a házban élő asszonyokat. A házból ilyenkor csak a férfi jön ki, vagy a legidősebb fiú, az asszonyok és a gyerekek nem nyithatnak kaput. Ritka szerencse bejutni egy ilyen iszlám lakóépületbe, csavarogni a zegzugos lépcsőkön, amelyek váratlanul hol egy belső kertecskébe, hol egy eldugott, tágas belső teraszra vezetnek. Dini Ahmed meghívott a házába, és beleegyezett, hogy föltegyem

az összes együgyű kérdést, ami egy más kultúrkörben felnőtt embernek eszébe juthat, amikor életében először jár vendégségben többnejű családnál.

Dini Ahmed feleségei külön-külön lakrészben élnek, ahogy illik; az első szobában lakik Fatima, az első feleség, a „big wife”, Nuru, a második feleség a következő szobában, Halima pedig a gyerekekkel a harmadikban. A férfi Nurutól most várja hetedik gyermekét. Az asszonyok beosztották egymás között, ki mikor főz, mikor takarítja a közös területeket, de általában segítenek egymásnak, most is ott guggolnak egymás mellett a konyhában, zöldséget pucolnak és közben kuncognak. A gyerekek is úgy viselkednek egymással, mintha egy anyától születtek volna. Beszélgetés közben apjuk büszkén legelteti rajtuk a tekintetét. Az ember néha egy feleségével sem tud kijönni, milyen lehet akkor hárommal?, faggatom vendéglátómat, némiképp reménykedve, hátha tanulok valami használhatót.

„Bizony szigorúnak kell lenni”, magyarázza a ház ura. „Mégiscsak hárman vannak, és ha az egyik asszony mond valamit, a másik mindjárt mást mond, a harmadik pedig megint mást. Valamelyiknek mindig van valami baja, így aztán keménynek kell lenni, különben elkezdődik *az egyik barátnőmtől ezt hallottam, a másiktól meg amazt*... – és akkor nincs megállás”.

„És egyformán szereti mindhármat?”, kérdezem. „Igen, persze. Ezt írja elő a vallásunk. Mindig mindenből hármat veszek. Mert figyelik ám, mit hoztam, amikor jövök haza a városból.” Dini Ahmed meséli, hogy ha moziba megy kettővel, a harmadik mindig otthon marad a gyerekekkel, de legközelebb akkor őt viszi el valahova.

„És miért nem elég egy feleség?”, tamáskodom, pedig már a korábbi válaszok is meggyőzhettek volna a többnejű család előnyeiről, ahol a takarításban, a bevásárlásban, a főzésben egyszerre hat kéz szorgoskodik, és ahol nem feltétlenül szükséges a nagymamát vagy a bébiszittert riasztani, ha az ember ki akar mozdulni otthonról a feleségével. Arról nem is szólva, hogy annyi helyes, magányos nőt ismerek, és a többnejűséggel azonnal harmadolni lehetne a problémát. De Dini Ahmed mosolyogva más érvet mond.

„Azért kell több feleség, mert muszlimok vagyunk, és a vallásunk szigorúan tiltja, hogy a feleségünkön kívül más nők után fussunk. Ezért kell legalább két-három feleség, vagy akár négy is, ha valaki megteheti. Sok keresztény embert ismerek, tudom, nem egynek vannak még női a

feleségükön kívül is, csak ők titokban csinálják. Így azok a nők nem kapják meg ugyanazt a megbecsülést, amit a feleségük.” „Úgy érti, hogy nem lehetnek titkos útjai, ezért legálisan otthon tartja az összes nőjét?” „Igen, pontosan így van. Három-négy feleség mellett egy férfinak nincs már szüksége barátnőre. Nem is bírná erővel, mert Allah megköveteli, hogy a férj egyformán bánjon a feleségeivel. És nemcsak az ételben, a ruházkodásban, hanem mindenben! Érti, ugye?!” Dini Ahmed bizalmasan beavat, hogy két éjszakát alszik egy feleséggel, és szigorú beosztás szerint vándorol szobáról szobára. Annyira felcsigázott, hogy kezdek telhetetlen lenni.

„És mi van akkor, ha valakinek van már négy felesége, de még többet szeretne?” Dini Ahmed elképed. „Nem, az nem megy! De bőven elég négy! És ha az egyiket megunja, akkor attól elválhat”, nyugtat meg vendéglátóm. Megtudom, hogy feleséget elajándékozni is lehet. Valamikor mindig a legszebb feleséget illett ajándékba adni, de ma már olyan időket élünk, hogy – a látszólag nemes gesztussal – többnyire a legcsúnyábbon adnak túl.

„És egy asszonynak nem lehet három férje?”, provokálom tovább Dini Ahmedet. Tudatlan kérdéseim hallatán házigazdám már eddig is nehezen fogta vissza nevetését, de erre a képtelenségre aztán kiszakad belőle a kacagás. „Egy asszonynak három férje?! Nem, azt nem lehet! Még két férje sem lehet!” „De ez így nem tisztességes!”, mondom magasra tartva a női egyenjogúság zászlaját. „Mindent megkapnak, amire szükségük van!”, feleli vendéglátóm. „Kapnak ételt, ruhát, szerelmet. Nincs szükségük még egy férje!” Aztán Dini Ahmed mintha kicsit elbizonytalanodna. „Most már persze öregesebben élünk. Fiatalabb korában az embernek még pezseg vére, állandóan a szexen jár az esze, most már csöndesebb vagyok én is”, teszi hozzá szelíden.

Marokkóban a 92 éves Hadzs Abdullah, Szaid egyik sógora viszont a mai napig minden este eldönti, három felesége közül éppen melyikkel alszik. Régebben azért szurkoltak az asszonyok, hogy őket válassza, de mostanában már nem nagyon bánják, ha az öreg inkább valamelyik másik feleségénél tölti az éjszakát.

A sógor hagyománytisztelő férfi, így Szaid arra kér, öltözzek én is arab ruhába, amikor vendégségbe megyünk hozzájuk. Kapok kölcsönbe egy világoszöld tunikát, hozzá narancsszínű sálat, elég viccesen mutatok benne, nem kétséges, a csokoládészínű, sudár termetű Szaidnak sokkal jobban áll a

kék kaftán, és a fejét turbánszerűen borító fehér sál. Úgy fest, mint egy keleti herceg.

Hadzs Abdullah 62 éves volt, amikor Szaid édesapjával megállapodott, hogy harmadik feleségnek elveszi az akkor 18 éves Aishát, Szaid nővérét. Azóta ők így együtt egy boldog család; egy férj, három feleség és tizennégy gyerek. A gyerekek már kirepültek, de itt nincsenek magányos szülők. Az asszonyok úgy segítik egymást, mint a testvérek, és közösen viselik gondját Abdullahnak.

A földön ülve beszélgetünk az asszonyokkal, Szaid tolmácsol, az öreg a szoba sarkában egy fotelban ücsörög. Kérdezem Barkát, az első feleséget, mit szólt, amikor férje új asszonyokat hozott a házhoz. Az élénksárga dzsellabába öltözött, fekete bőrű asszony bölcs mosollyal feleli: „Abdullah nem kérdezte a véleményemet".

Az arab hagyomány szerint mielőtt egy fiú elvesz egy lányt, a házasságközvetítő megszaglássza őket, összeillik-e az illatuk, majd megállapodnak az összegben, aztán a fiú lánytestvérei elviszik a jövendő sógornőt a fürdőbe, és mezítelenül megmustrálják, megvan-e mindene, mert a fiatalok az esküvő előtt nem találkozhattak, s nehogy aztán csalódást okozzon a zsákbamacska. De Abdullah azt állítja, a fontos dolgokat ő sosem bízta másra, a mennyasszonyait is ő maga vizsgálta meg.

„És ha én most az egyik lányukat feleségül kérném, mennyibe kerülne?", kérdezem az asszonyokat. De még mielőtt az asszonyok egyáltalán megszólalhatnának, Hadzs Abdullah a sarokból közbevág: „Ebben a házban üzletről csak velem lehet tárgyalni!" És nevet, nem tárgyal velem, nem vagyok jó parti, mert az európaiak beérik egy feleséggel. Persze, csak egyszerre.

Nézem Szaid nővérét, most is szép asszony, milyen szép lehetett harminc éve, 18 évesen. „Illik megkérdezni Aishát, volt-e már szerelmes?", kérdezem Szaidot, aki olyan zavarba jön, hogy belepirul, noha magyarul feltett kérdésemet vendéglátóink úgysem értették. „Ilyet nem illik kérdezni!", feleli. „Ha egy fiú szerelmes, az még hagyján, mert mondhatja a szüleinek, hogy ezt vagy azt a lányt szeretné elvenni, de ha a lány szerelmes, az bonyolult dolog. Bármikor jöhet az apja, és mondhatja a lányának: találtam neked egy férjet. Ahhoz mész, és kész!"

Évekkel korábban Lamuban Dini Ahmeddel is beszélgettünk arról, mennyit kell fizetni egy feleségért. A „máhári" valójában nem az asszonyok

ára, mint ahogy mifelénk sem a vőlegény ára a hozomány, de mégiscsak különböző az asszonyok értéke. Kenyában az afrikai vallásúaknál a fizetség többnyire jószág, a muszlimoknál pénz. Dini Ahmed az első feleségéért 15 ezer kenyai shillinget adott a családnak, a másodikért már csak 13 ezret, mert ő volt már egyszer férjnél, csak özvegy maradt. Szóval használt volt, szegény. Dini Ahmedet is faggattam, mennyit kérne a lányáért. „Hát, érte, bizony nagyon sok pénzt fogok kapni, mert okos, művelt lány. Sokat taníttattam!", dicsekedett vendéglátóm, és nevetve odaszólította 21 éves lányát. Amíg Halimának magyarázta, miről beszélgettünk, én a lányra kacsintottam, nehogy félreértse a helyzetet, de közben azért megfordult a fejemben, hogyan adnám be otthon, ha hazaállítanék egy ragyogó fekete szépséggel. „Anyukám, na, mit hoztam neked?!" Halima veszi a lapot, és közli, 200 ezer shillingnyi „máhári" várható érte. „És mindegy, hogy milyen a vőlegény? Ha mondjuk csinos lenne, fiatal, és neked is tetszene?" „Akkor is meg kellene fizetnie ezt az összeget. Ha igazán szeret, ki is fizeti." „Mégis, mi történne, ha mondjuk beleszeretnél egy nagyon kedves, jóképű fiúba, akinek viszont nincs ennyi pénze?", kérdezem. „Ezt sajnos el kellene fogadnunk. Ha tényleg nincs ennyi pénze, és esetleg a szülei sem tudnák támogatni, nem lenne mit tenni. Bele kellene nyugodni", mondja a lány. „Addig várnál, míg jön valaki, aki ki tudja fizetni a máhárit?" „Nem, dehogyis", csattant fel Halima önérzetesen. „Hozzámennék! Végül is nem a pénz számít, hanem a szerelem!"

Nézek az apjára, mit szól ehhez. Dini Ahmed csóválja a fejét, hümmög. „Hát mit szólhatnék, ha egyszer szeretnék egymást?! Hagynám, hogy vegye el!", mondja beletörődőn.

Halimával még beszélgettünk kicsit az udvaron. Azt mondta, őt is meglepte apja korszerű válasza, de azért, súgta nekem, még nem merte megvallani a papának, hogy két hónapja titokban jár egy fiúval.

Monogám és a poligám pockok

Az 1967-es Etnográfiai Atlasz szerint a kultúráknak csupán 40%-ában találunk intézményes monogámiát, a többségük viszont a többnejűségre, illetve a többférjűségre szavazott.[46] Igaz, anyagi okokból a poligám társadalmakban is, többnyire csupán a hierarchia felső régiójában lévők többnejűek, a többiek akarva-akaratlanul kénytelenek beérni a monogámiával. Ráadásul a többnejűeknél is előfordul, hogy egyik hitvesükhöz jobban húz a szívük, a monogám kultúrákban pedig hallottunk már olyanról, hogy a feleség vagy a férj mellett volt egy másik személy is talonban.

A nyugati gondolkodás szerint a poligámia megalázó a nők számára. Érthető: egy felvilágosult nő nem szeretne a pozícióján és a férjén más nőkkel osztozni. De természeti körülmények között a válasz ennél bonyolultabb. Tegyük fel, hogy egy poligám törzsben van 1000 férfi, 1000 nő és 1000 szarvasmarha. A törzsfőnöknek van 100 felesége és 100 marhája, a tíz leggazdagabb embernek 50-50 felesége és 50-50 marhája. Akkor a maradék férfiak közül néhánynak jó esetben egy feleség és egy szarvasmarha jut, míg a többinek se nő, se marha. Vagyis, bármilyen furcsán hangzik, a poligám társadalmak nőpártiak, az átlagnő jobb helyzetben van, mint az átlagférfi; hiszen valamennyi nőnek jut férfi is, háziállat is, míg a férfiak többségének egyik sem. A monogám társadalmakban viszont a férfiaknak azonos az esélyük a nősülésre, családalapításra és vagyonhoz jutásra.

Kivéve, természetesen, ha mesterségesen eltorzítják a nemek arányát. India, Afrika, Kína és Délkelet-Ázsia más, elmaradott területein a lánygyereknek csekély az értéke. Mert csak a fiúk lehetnek családfenntartók, csak ők örökölhetik az ősök földjét, ők viszik tovább a család nevét, és bizonyos vallásokban csak ők végezhetnek fontos szertartásokat. Ezért a szülők az ultrahangos vizsgálat után elvetetik a gyermekeket, ha a magzatról kiderül, hogy lány. Vagy balesetnek álcázzák a csecsemőgyilkosságokat. Kínában a születésszabályozás, a kötelezően előírt „egykézés" bevezetése után – a szabályszegést a hatóságok hatalmas pénzbüntetéssel, kötelező abortusszal vagy a második gyerek erőszakos

állami gondozásba vételével szankcionálták – olyan mértékben nőtt a fiúk aránya, hogy ha ez így folytatódott volna, számítások szerint ötvenmillió kínai férfi hiába keresett volna magának feleséget. A kínai vezetés 2015-ben végül két gyerekre „enyhítette” az előírást, de a demográfiai következmények így is kiszámíthatatlanok. Emberkereskedő bandák például a szomszédos Vietnamból rabolnak lányokat, hogy aztán feleségnek adják el őket Kínában.

Az embernél az evolúció során a biológiai meghatározottság és a kultúra kölcsönösen alakítják egymást. Az állatvilágban a csoport méretét kíméletlenül meghatározzák az életfeltételek, az emberi társadalomban a kultúra hatására viszont az életfeltételektől függetlenül is növekszik a csoport létszáma. Az együttélés fontos feltétele lett a saját csoporton belüli agresszió csökkenése. Így a nőért való ádáz vetélkedést és a poligámiát lassanként fölváltotta a kiegyezésen alapuló monogámia. A szex örömszerző és stresszoldó funkciója pedig megerősítette a párkötődést.[47] Poligámiára, illetve monogámiára való hajlam az állatvilágban is létezik. A foltos aranyleguán hímjein például az álluk alatt lévő folt a szexuális szokásaiktól függően más-más színű. A kutatók megfigyelték, hogy a narancstorkú hímek háremeket tartanak, és minden nősténnyel párosodnak. A kis, sunyi sárgatorkúak a narancstorkúak háremébe lopózva dézsmálják a felhozatalt. A kéktorkúak viszont mindig csak ugyanazzal a nősténnyel párosodnak. Nagy különbséget találtak a mezei és a hegyi pockok között is. Az előbbiek hímje a pocok családanyák álma: nem csupán monogám, hanem részt vesz az utódok nevelésében is, míg hegyi rokonai csapodárok, léhák és kalandkedvelők. A pockok agyának vizsgálatakor kiderült, hogy a mezei pockok úgynevezett vazopresszinreceptorai hosszabbak a hegyi pockokénál. Amikor műtéti kísérletek során felcserélték az állatoknál a receptorokat, a monogám pockok kicsapongók lettek, az eredetileg csapodár hegyi rokonaik pedig hűségesek és családszeretők. A kutatók azt feltételezik, hogy az emberek agya – legalábbis a szexuális viselkedés szempontjából – hasonló lehet a pockokéhoz.[48]

Alapvetően „kéktorkú”, monogám típus vagyok. Morálisan is ezt tartom követendő útnak. De azért nálam is voltak apróbb kilengések. Csak régebben, persze, míg – most már tudom – a receptoraim hosszával bajlódtam. Diplomatagyerekként, külföldön, aranykalitkában töltött

kamaszkorom megakadályozta, hogy tizenévesen kitomboljam magam, és mire rájöttem, mi hiányzott, már egészen fiatalon megnősültem. Így aztán az első két házasságom közti rövid átmenet idején igyekeztem pótolni a lemaradást. Egyszerre öt lánnyal jártam, ami – minthogy az öttusa nem tartozott az általam gyakorolt sportok közé – fizikailag elég megterhelő volt. Egy átmulatott éjszaka utáni hajnalon éppen egyik barátnőmmel, mély álomban igyekeztük kipihenni az éjszaka izgalmait legénylakásomban, amikor csöngetett a gázszerelő. Kitámolyogtam ajtót nyitni. Aztán már csak arra ébredtem, hogy a gázszerelő pofozgatja az arcom, mert a hirtelen ébredéstől lezuhant a vérnyomásom, és elájultam. A szerelő, miután karikás szememre és sápadt arcomra nézett, és látta, hogy a szobában az ágyon békésen szendereg egy meztelen lány, azonnal felfogta a helyzetet. „Vigyázzon magára, Kepes úr, mert úgy látom, két végén égeti a gyertyát!”, mondta aggódó arccal. Úgy tűnik, az evolúció a nyugati kultúrában sem egyenes vonalban fejlődik.

A romantikus szerelmi házasság pár évszázados történet csupán. Az ősember (akárcsak némely mai utódja) alig tudta megkülönböztetni a szerelmet a testi vonzódástól. A házasságoknak később is inkább vagyoni, vallási, törzsi vagy politikai alapjuk volt. A szappanopera-szerzők és a pletykalapok akkoriban éhen haltak volna.

A családi kör négyszögesítése

Fiatalkoromban az indiai életszemlélet volt a mintám: az ember 25-30 éves kora között gyermekeket nemz, ötvenéves korára felneveli őket, aztán visszavonul, és csak a bölcselkedésnek él. A bökkenő csupán az, hogy nekem negyvenévesen, ötvenévesen, sőt hatvanon túl is születtek gyermekeim, így – ha jól számolom – úgy kilencven körül leszek, mire valamennyien kirepülnek a fészekből. És akkor aztán előttem az élet, bölcselkedhetek kedvemre.

A Mézga-családmodell: „Papa, mama, gyerekek, csupa szív, szeretet…”, nem jellemző az ősi mitológiákra. A hinduknál Parvati istennő férje, Siva ugyan családfő, de a teremtés és a pusztítás olyannyira elfoglalja, hogy néha hosszabb időre eltűnik. Így történt, hogy egyik hazatérése alkalmával még saját fiával, Ganeshával sem ismerték fel egymást. Amikor a fiú nem akarta beengedni Sivát a fürdő Parvatihoz, az indulatos isten haragjában lecsapta fia fejét. Aztán amikor kiderült a tévedés, sebtiben keresett egy fejet a gyereknek, de csak elefántfej volt kéznél. Azóta Ganesha elefántfejjel él, ő a bölcsesség, a siker istene, az akadályok elhárítója.

Az emberi szenvedélyektől, erényektől és hibáktól sújtott olümposzi istenek is családban éltek. De őket sem tekinthetjük igazán követendő családi mintának. Itt van például Kronosz, aki kiheréli apját, Uranoszt, és felfalja saját gyermekeit, majd fia, Zeusz megöli őt, és feleségül veszi saját nővérét, Hérát. A bulvárlapok hetekig élnének a sztoriból. A görög és a római mitológia, az Ótestamentum, de a magyar történelem is hemzseg a családi erőszaktól, vérfertőzéstől, szülő- és testvérgyilkosságtól. Csak hogy kapkodva hozzunk néhány példát: Oidipusz megöli apját, és feleségül veszi anyját. Élektra és Oresztész megölik a kedves mamát, mivel Klütaimnésztra a szeretőjével megölte apjukat, Agamemnónt. Káin agyonveri testvérét, Ábelt, Romulus Remust, Szent István – a frissen magáévá tett keresztényi szeretet jegyében – leveri bácsikáját, Koppányt, majd négyfelé vágatva szétküldi az országban, és megvakíttatja unokatestvérét, Vazult. A művelt

Könyves Kálmán öccsének, Álmos hercegnek és unokaöccsének, Bélának böketi ki a szemét, és folyik a forró ólom a fülekbe, szúratnak tüzes vasak a szemekbe. A Grimm testvérek gyermekrémisztő meséi a gonosz mostohákról és testvérekről ezekhez a történetekhez képest bájos altatónak tűnnek.

A nőt, gyermeket, férfit egyaránt sújtó, családon belüli fizikai és lelki erőszaknak szaftos előzményei vannak a mitológiában, a népköltészetben és a történelemben. Az oroszlánszelídítőkként működő vallási és világi normákra ma is vicsorognak az ösztönök és a régi minták. Az emberek a mai napig nem tanulták meg feldolgozni tehetetlenségüket, frusztrációikat, és az ebből fakadó indulataikat gyakran fizikai vagy lelki terrorral vezetik le. Az utóbbit sokan nem is tartják erőszaknak, holott a gúny, a megszégyenítés ugyanúgy életre szóló sebet ejthet, mint a tettlegesség. A gyermekvédelem statisztikái szerint Magyarországon száz, gyermek ellen elkövetett erőszakból csupán tízre derül fény, és egy esetben indul eljárás.

A gyermekkor emlékei, szüleink mondatai és cselekedetei; a bennünk élő „Gyermek”, „Szülő” és „Felnőtt” egy életen át elkísérnek. Nemcsak az eseményeket, hanem a hozzájuk kapcsolódó érzelmeket is elraktározza emlékezetünk. Cselekedeteinkből, mondatainkból pontosan megállapítható, mikor melyik „énünket” használjuk, és kikövetkeztethető, melyikhez milyen érzelmi emlékek társulnak. Egy erős, felnőtt férfi is néha elsírja magát egy-egy komolyabb kudarc után, vagy durcás és agresszív lesz, mint egy óvodás. Máskor okoskodunk, kioktatunk, szó szerint idézzük az egykor szüleinktől hallott intelmeket, pedig azok már akkor is idegesítettek bennünket. Megismételjük szüleink következetlenségét; pedig akkor is láttuk, hogy mást mondtak, mint amit tettek. Kiegyensúlyozott felnőtté csak akkor válunk, ha sikerül feldolgozni magunkban gyerekkori kapcsolatunkat szüleinkkel, és ha saját tapasztalatokat gyűjtve képessé válunk racionálisan, önállóan, felelősségteljesen dönteni.[49] Komoly munka megérteni és felnevelni a bennünk lakozó, sérülékeny gyereket, de sosem késő boldog gyerekkort teremteni magunknak. Legalább utólag.

A család fogalmát másként határozza meg a szociológia, másként a statisztika és másként a néprajz. Az előbbi olyan együtt élő kiscsoportnak tekinti, amelynek tagjait házassági vagy leszármazási kapcsolat köti össze. A statisztika a szülőket vagy egyedülálló szülőket, és a velük együtt élő,

nem házas gyermekeket tartja családnak, míg a néprajz nem csupán az együtt élő családtagokat, hanem a külön háztartásban, de szoros kapcsolatban lévő rokonokat is idesorolja.

A hagyományos paraszti nagycsaládot különböző földrészeken hasonló módon a közös munka, a földművelés, az állattenyésztés, a kézműipar, az építkezés is összekötötte. Láttuk, Gyimesben ma is gyakran együtt él három generáció. Külön házakban, de egymásra utalva. A nagycsaládok közösen étkeztek, közösen használták a munkaeszközöket és a fogyasztási cikkeket, a gyerekek érzelmi hátterét és biztonságát az egymást segítő családi közösség biztosította.

Különösen igaz ez a még ősközösségi körülmények között élő csoportokra. Az Andok hegyei között reggel kagylókürt hangja ébreszt bennünket. Felsorakozik a falu, férfiak és asszonyok, Gregorio kihirdeti az aznapi feladatot: a gyommal benőtt öntözőcsatorna tisztítását, ami a csenevész burgonyaföldre vezeti a csapadékot. Amaruban az emberek a mai napig ugyanúgy ősközösségben élnek, mint inka őseik. A föld közös tulajdon, mindent igazságosan elosztanak egymással. Minden munkát közösen végeznek, és noha a lustákat már nem kövezik halálra, mint egykor, még sincs lusta ember, mert aki nem dolgozik tisztességesen, azt kirekeszti a közösség. És akit elzavarnak a faluból, az vagyon és szakma nélkül nem jár sokkal jobban, mint ha halálra kövezték volna.

A kecsuában nem volt szó a szegényre. Értelmetlen is lett volna, hiszen ahol mindenki egyformán részesül a javakból, nincs szegény és gazdag. Illetve van egy, a szegényhez hasonló kifejezés, a „wajcha”, de az inkább ilyesmit jelent: „szegény ember, kicsi a családja!”.

A hagyományos közösségek egy részében a gyerekeket hátukon viszik magukkal mindenhova a szülők, a kicsik mindent látnak, tapasztalnak, és így okosodnak. A gyerekek már kiskortól kiveszik részüket a családi és közösségi feladatokból, apránként sajátítják el azokat a tevékenységeket, amelyekre felnőttkorukban szükségük lesz. Mongóliában Budzse, Dzsargal hétéves unokahúga lóháton hajtja ki reggelente a birkákat a legelőre. A sziklás, dombos sztyeppei fennsíkon az egyetlen használható közlekedési eszköz az alacsony és szívós mongol ló. Mielőtt Mongóliába utaztam, hetekig treníroztam itthon én is hucul lovakon, a sztyeppei lovak kárpátokbeli rokonain. Ezek az állatok olyan aprók, hogy kanyarban leér az ember lába. Ezen aztán nem lehet „magas lóról beszélni”, és ha az ember

„átesik a ló túlsó oldalára”, akkor sem üti meg magát túlságosan. Mongóliában mindenki tud lovagolni. A gyerekek hároméves korukban lóra ülnek, az ötévesek már hosszú utakat tesznek meg. És lovagolnak az öregek is. Olykor már járni sem tudnak, olyan vének, úgy teszik fel őket a lóra, de ha kell, vágtatnak, és lovagolnak harminc-negyven kilométert. Aztán ha megérkeznek a másik tanyára, bekiabálnak a jurtába: „Nahö hörörö”, mire a rokonok leemelik a nagypapát vagy nagymamát a lóról. A mongol falusi köszönési mód egyébként szó szerint annyit tesz: „Fogd meg a kutyát!”, de ebben az esetben jelentheti azt is: „Gyertek ki a jurtából, és vegyetek le a lóról!”

Mongóliában régebben lóval jártak a gyerekek a környező tanyákról a falusi iskolába, így az iskolai évnyitóval egybekötött csikóverseny egyben amolyan iskolaérettségi vizsgálatnak is számított, hiszen az a gyerek, aki nem ülte meg a lovat, nem tudott bejárni az iskolába sem. Ma már a kisebb gyerekek többnyire beköltöznek a nagyszülőkkel a faluba, de a csikóversenyt azóta is évente megtartják.

A gyerekek hetek óta készülnek a csikóversenyre, mesélik vendéglátóim. A hatéves lovasok felvonulása után a versenyzők a startvonalhoz, a falu pedig a célhoz vonul. A tizenkét kilométeres táv az egyéves kiscsikóknak csaknem olyan megerőltető, mint hatéves lovasaiknak. A nyugat-európai lódoktorok állítólag a mongóliai versenyeken kísérletezik ki a tiltott doppingszereket, amelyeket aztán a nyugati lóversenypályákon vetnek be. Ezeken a kajla csikókon még biztosan senki nem kísérletezik; csetlenek-botlanak, mint a kölykök, majd összeakad a lábuk a heves igyekezetben. Amikor a távolban feltűnnek az első lovasok, a füvön üldögélő szülők és bámészkodók izgatottan feltápászkodnak, és felsorakoznak a célnál, hogy minél jobban lássák a befutót. Meglepetésre elsőként egy csikó fut be, lovasát nem sokkal a cél előtt elhagyta. Szerencsére a srácnak semmi baja, mosolyogva ugrik föl a földről, mi több, a versenybíróság neki ítéli az első díjat, mondván: ez végtére is csikóverseny, ha a kiscsikó célba ért, ő a győztes. A verseny győzteseit kumisszal kínálják, és az erjesztett kancatejből a győztes csikó fejére is öntenek egy keveset, amolyan elismerésképpen. A csikónak erjesztett állapotban nyilván nem sok kedve lenne hörpinteni az édes anyatejből.

Az életmód és a környezet tétova átmenetein, mint a viharfelhők mögül előbukkanó napfény, még átsütnek a hagyományos közösségi értékek.

Szemben a nyugati civilizációval, ahol már a gyerekeket is harcikutya-szellemre nevelik, Mongóliában a csikóversenyen az a szokás, hogy nemcsak az első öt helyezettet jutalmazzák, hanem az utolsóként belovagló kisgyerek is ugyanolyan ajándékot kap, mint az ötödik; ne érezze magát megalázva a legügyetlenebb sem.

A normák elsajátítása minden kultúrában a gyereknevelés központi része. A japán óvodát, amelyben jártam, egy sintó templom tartja fenn. A papok egyben óvó bácsik is, de ez nem egyházi intézmény, az ősi természeti vallás része a japán emberek hétköznapjainak. Éppen ünnepségre készülődnek az ovisok. Amíg gyakorolnak, japán kísérőmmel, Norikóval tiszteletünket tesszük a szentélyben. Itt laknak a kamik, a magasabb rendű szellemek, amikor nem állandó lakhelyükön, az égben, a föld alatt, a vizekben vagy a sziklákban élnek. A sintó istenek láthatóan kitűnően megférnek az óvodásokkal, sőt valószínűleg segítenek is a gyerekeknek fölkészülni a sportünnepélyre. Japánban óvodáskorban a gyerekeknek van néhány jó évük, amikor szelíd útmutatással szólítanak fegyelemre, de aztán jön az iskola, ahol keményen a teljesítményre nevelnek.

Tosi télen-nyáron gyalog megy az iskolába. Így követeli meg a japán falusi iskola. A gyerekeket szülő nem viheti, nem mehetnek közlekedési eszközön, még biciklivel sem, nehogy elkényelmesedjenek. A tanterem előtt cipőhalmaz, mert ahogy a japán lakásokba, úgy a tanterembe sem lehet cipőben belépni. A gyerekek kék egyenmelegítőben, zokniban. Az énekórán egy Elvis Presley-dalt furulyáznak, és a falról a nagy zeneszerzők között Liszt Ferenc is lenéz ránk. Közel másfél évszázad óta Japán nyitott az európai kultúrára. A japán hagyományokhoz mindig hozzátartozott, hogy mindent beépítenek a saját kultúrájukba, mindent megtanulnak, akár az ellenségtől is. És aztán náluk is jobban csinálják.

Az iskolába nem lehet uzsonnát vinni. Mindenki ott ebédel, ugyanazt eszi, és a gyerekek tálalnak. A naposok fehér köpenyben, fehér sapkában, szájuk előtt fehér maszkkal osztják az ételt. Az iskolában nincs takarító személyzet, a folyosót és a vécét is a gyerekek takarítják. A japán iskolában minden munkát egy kis csoport végez. Nincs egyéni siker, és nincs egyéni kudarc.

A közösségi életre, a fegyelemre nevelés már gyerekkorban elkezdődik. A gyerekek a kendóedzésen kék mintás fehér keikogit, vagyis japán inget, és hakamát, azaz vastag, fekete kötényt viselnek. A bambuszkarddal

egyszerre végzik a mester által bemutatott gyakorlatokat. A mester türelemmel állja a rendetlenkedést is, szünetben még a hátára is rámásznak a kicsik. De az órán keményen beszél a renitensekkel, anélkül, hogy megszégyenítené őket. Miután leteremti a csintalankodó kisfiúkat, magához öleli őket. Mert a szégyennek a japán gondolkodásban olyan súlya van, mint a keresztény világban a bűnnek. Ahogy mifelénk azt mondják: valósítsd meg önmagad, és az egyik legfontosabb érték a személyes siker, a keleti társadalmakban, így Japánban is a csoportszellemet becsülik. Nem kitűnni! „A kiálló szöget be szokták ütni!”, tartja a japán mondás. A japán szokások jól mutatják a nyugati és a keleti gondolkodás közti különbséget. Nálunk az számít erénynek, ha valaki olyan, akár a tölgy. Nem hajlik sosem. Japánban azt tartják, ami nem hajlik, az törik. Légy olyan, mint a bambusz!, mondják a japánok. Szívós, hajlik, de nem törik.

Ajándék gyerek

Mumbaiban, Indiában megnéztem, hogyan is élhettem volna idős koromban bölcselkedve, ha ragaszkodtam volna fiatalkori családeszményemhez. Lehetnék mondjuk dzsain, gondoltam, mint Dzsoitindra, mumbai ismerősöm, aki a fejébe vette, hogy megkedvelteti velem a világ legszigorúbb vallását.

Dzsoitindra a templomban lila, tógaszerű öltözetben fogad, félig szabadon hagyott válla körül égővörös, hímzett kendő, kezében fémtálka, amiben színes virágszirmok vannak. Fehérbe és narancssárgába öltözött hívők gyűrűjében tanít a legfontosabb ismeretekre. Rám igazán nem lehet panasz, igyekszem pontosan követni minden útmutatását. „Valamennyi ujjunkat használjuk valamilyen praktikus vagy egészségügyi célra”, magyarázza Dzsoitindra, de a tételt nem fejti ki részletesen. A mutatóujjukkal, gondolom, a dzsainok is mutogatnak, talán még az orrukat is túrják, ha nem látja senki, mint sokan; a kisujjukkal alighanem a fülüket piszkálják, a középső ujjukat is használhatják erre-arra, újabban már a hüvelykujjukat is befogták az okostelefonra, így maradt a gyűrűsujj, amit a dzsainok szerint fenn kell tartani Isten szolgálatára. A hinduk, vallási elkötelezettségük bizonyítékaként, gyűrűsujjukkal kenik homlokukra a tilakot, a szantálból készült festett jelet. Nyilván nem véletlen, hogy a házasság szentségének szimbólumát, a karikagyűrűt más kultúrákban is ezen az ujjon hordják.

Az imádsághoz tartozik, hogy a hívők a templomkertben a mindenséget ábrázoló, kör alakú mandalákat és egyéb spirituális szimbólumokat készítenek, többek között horogkeresztet. Ezek az emberek sosem hallottak Hitlerről, így aztán arról sem, hogy a nácik mire használták a hinduk több ezer éves szerencsejelét. A konokabb hívők nem örülnek a látogatásunknak. Negyvenfokos hőség van, szakad rólunk a víz, én egyre feszültebb vagyok, mert több szentélyből elzavarnak bennünket, hogy ne filmezzünk. Szeretném tiszteletben tartani a kérésüket, és csöndesen elsündörögni, de Dzsoitindra ismeretterjesztő szenvedélye nem lankad. Végül az egyik szentélynél egy asszony olyan hangosan ripakodik ránk, hogy ez már indiai kísérőm buzgalmát is megingatja. Látja rajtam a szégyenkezést, így azután

odaterelget barátaihoz, akik egy kerengőben, a faragott fehér oszlopok alatt, a földön ülve éppen táncos-énekes imádságra készülődnek. Itt Dzsoitindra a díszes kövezeten ülő emberek között óvatosan lépdelve táncra perdül, kezében ingatva egy ezüstnyelű, fehér söprűt. A söprű selymes, puha szálai a zene ütemére hajladoznak a kezében.

A mélyen vallásos dzsainok annyira tisztelik a természetet, hogy ilyen seprűvel tisztogatják maguk előtt a talajt, nehogy véletlenül rálépjenek egy rovarra, sőt az igazán vallásosak még kendőt is tartanak a szájuk előtt, hogy a lélegzetükkel se pusztítsanak el egy szabad szemmel nem látható, aprócska élőlényt. A dzsainok nem végezhetnek mezőgazdasági munkát, nehogy ásás vagy kapálás közben véletlenül megsértsenek egy föld alatt élő bogárkát, és nem esznek gumós növényt, hagymát, burgonyát sem, nehogy elegyék a táplálékot a föld alatt élő rovarok elől. A szerzetesek vidéken meztelenül járnak, és alamizsnából élnek. Itt, a városban kőpadlón alusznak a templomban, és nem lehetnek személyes tárgyaik. Csak gyalog járhatnak, nem szabad filmezni, fényképezni őket, és néhány havonta templomot cserélnek, hogy még a hívőkhöz se kötődjenek. Amerre Dzsoitindra vezet, szelíden tiltakozó kezek jelzik, hogy ne fordítsuk arra a kamerát.

A fal melletti polcon selyemkendőbe csomagolva tartják a másfél ezer éves szanszkrit szent iratokat, de amint odakukkantok, kezükkel azonnal hessegetni kezdenek; kiderül, ezt se lett volna szabad látnom. Ideális helyzet forgatásra, mondhatom! De Dzsoitindra nem könnyen adja meg magát. Előresiet, és egy fehér lepelbe öltözött, fejét is fehér sállal takaró asszonnyal tárgyal valamit, aztán integet, hogy menjünk oda. Sikerült rábeszélnie egy szerzetesnőt, hogy szája előtt fehér kendővel elénekelje nekünk az egyik legszentebb dzsain mantrát. Összetett tenyérrel hallgatjuk. A szerzetes és Dzsoitindra szemlesütve, én kukucskálva, nehogy kimaradjak valami érdekes részletből. Így látom, hogy a mellettem álló szigorú hívő sem süti le a szemét, hanem engem vizslat gyanakodva, vajon tisztességesen viselkedem-e a mantra közben. Amikor megbizonyosodik róla, hogy lehunyom a szemem, a pilláim résein át látom, hogy ellenőröm is megnyugszik, és elmélyülten lehunyja a szemét.

Kíváncsi voltam, hogy a világ legszigorúbb vallásának követői milyen családi életet élnek. Dzsoitindra vagyonos üzletember, de luxusra nem költ. Jövedelmének jelentős részét jótékonyságra fordítja, mint közös barátunk, Ranjeet. A dzsainoknál egyébként is az egyik legfontosabb erény az

adakozás, aminek számunkra néha meglepő formáit is választják. Bharti és Dzsoitindra megsajnálta Dzsoitindra testvérét, aki boldog házasságban élt, de nem lehetett gyerekük. Úgy döntöttek, adományként szülnek nekik is egyet. Nem volt könnyű odaadni a kisfiút, meséli Bharti, de sógornője boldogsága minden fájdalomért kárpótolta. A sógornő az egész terhesség alatt ott volt Bharti mellett, jelen volt a szülésnél, és később minden szoptatásnál, hogy teljesen magáénak érezze a kisfiút. Azóta boldogan nevelik a testvéri adományt.

Születésnapi bulira vagyunk hivatalosak Dzsoitindráékhoz. A küszöbön óriás halomban a cipők, úgy, ahogy a vendégek kibújtak belőlük. Lesz itt keresgélés a buli végén… A lakásban lehetnek vagy ötvenen; idősebbek, fiatalok, gyerekek. Itt vannak Dzsoitindra és Bharti szülei, a testvérek, unokatestvérek és gyerekeik. Mindenki elegáns, színes selyem- és brokátkelmékben, vagy fehér, ünnepi kurtában. A kétéves Shalominak eljátsszák, milyen boldogok voltak, amikor két éve megszületett, és egy száriban ringatva – épp úgy, mint most – bemutatták Istennek.

Aztán az asszonyok és a férfiak körbeállnak, és együtt táncolnak. Időnként egy-egy pár a kör közepére kerül, és – mint nálunk a *körben áll egy kislányká*nál – kinyújtott karjukat egymáson keresztezve, kézen fogva forognak. Kinek van kedve ötvenévesen visszavonulni bölcselkedni egy ilyen jó hangulatú családból?

A dzsainok, akik minden élőlényt tisztelnek, természetesen tisztelik az embert is, különösen az időseket és a gyerekeket. Akik még vagy már rászorulnak a segítségre. Úgy tartják, öregek nélkül nincs múlt, gyerekek nélkül nincs jövő, múlt és jövő nélkül pedig nincs jelen sem.

Régebben a magyar paraszti közösségekben a gyakran tucatnyi gyerek között akkora volt a korkülönbség, hogy a fiatalabbak nemcsak szüleiket magázták, hanem a szülőkorú, idősebb testvéreiket is. Mongóliában ez most is így van. A családi rangsorban a kor számít; a családfő a legidősebb férfi, aztán jön a legidősebb nő, és így tovább, életkor és nem szerint a családtagok és a vendégek. Tálaláskor is ebben a sorrendben kínálják az ételt. Csak a kisgyerek kivétel. Ő ülhet a főhelyre is. Több évezredes hagyomány és sok tapintat szükséges ahhoz, hogy ennyi ember békésen elférjen egy szűk helyen. Dzsargal családjánál, a jurtában az egyik színes, festett ládikán egy népmeséből származó festmény mutatja az együttélés szabályait. A képen legalul az elefánt, rajta ül a majom, az ő nyakában a

nyúl, a nyúl fején pedig a madár, mert csak így, együttműködve érhetik el a táplálékot. A példázat figyelmeztet, hogy csak így, összefogva boldogul a család is.

Hajlamosak vagyunk azt képzelni, hogy csak az a családmodell üdvözítő, amit magunk körül látunk. Pedig tudjuk, hogy stabil kapcsolatok tarthatják össze a délolasz patriarchális famíliát éppúgy, mint az indiai matriarchális családot, a paraszti nagycsaládot csakúgy, mint a modern kiscsaládot. Jártam boldog ázsiai és afrikai famíliáknál, ahol pontosan meghatározott feladata volt az elsőszülött fiúnak és a többi családtagnak, és többnejű iszlám családoknál, ahol feleségek és féltestvérek nagyszerűen megvoltak egymással. A családmodelleket sokszor a szükség is alakítja. A grönlandi eszkimó nők például télen többférjűségben éltek, mert a tengeri halászok a többhetes útra mindig csak egyikük feleségét vitték magukkal, aki arra az időre valamennyi férfi felesége volt, míg nyárra visszaálltak a monogám, patriarchális viszonyok.

Mitől függ, hogy egyes vidékeken becsülik, támogatják az időseket és a gyerekeket, segítik a gyengéket, míg másutt az erőt, a sikert, a teljesítményt tisztelik? Hogy elfogadják a tekintélyt, a hatalmat, a kiváltságokat a társadalomban, vagy inkább azzal rokonszenveznek, ha vezető és vezetett, szülő és gyerek, tanár és diák, orvos és beteg partneri viszonyban működik együtt? Hogy az egyén vagy a közösség sikere fontosabb? Hogy elmondhatja valaki a személyes véleményét, és megfogadják azt, vagy mindig a főnöknek, a tanárnak, a szülőnek van igaza? Hogy lehet hibázni a munkahelyen és az iskolában főnöknek, beosztottnak, diáknak, tanárnak, vagy a tökéletesség az ideál, és aki hibázik, „elveszíti az arcát”? Hogy leigázni akarják a természetet, vagy tisztelik és együttműködnek vele? Hogy mennyire érzik fenyegetőnek az emberek a bizonytalan helyzeteket, tudják-e kezelni, megrettennek tőle, vagy agresszióval reagálnak?

Geert Hofstede holland szociálpszichológus 50 országban, az IBM 116 ezer dolgozója körében végzett kutatást. A kultúrák közti különbségeket négy „dimenzióba” sorolta. Hofstede – később fiával tovább tökéletesített – elméletét némelyek vitatják ugyan, és nyilván behatárolja a vizsgálat általános érvényét, hogy egy multinacionális szervezet dolgozóinak körében végezte, de ezzel együtt nagyon tanulságos válaszokat kapunk arról, milyen értékek mentén működnek a különböző kultúrák. A magyar például közepesen tekintélytisztelő és individualista, viszont erősen

bizonytalanságkerülő és maszkulin. Az utóbbi a hofstedei értelemben nem csupán azt jelenti, hogy a nemi szerepek élesen elkülönülnek (a férfi keresi a pénzt, a nő a gondoskodó, és ő foglalkozik az érzelmekkel). Hanem azt is, hogy a magyar társadalomban legfőbb érték a siker, a pénz, az anyagi javak, az iskolában a legjobb diák a norma, miközben háttérbe szorul a gyengékről (gyerekekről, idősekről, betegekről) való gondoskodás. Emellett a konfliktusok megoldása nem kiegyezéssel, hanem küzdelemben történik. Az erős bizonytalanságkerülés pedig többek között azzal jár, hogy az iskolában és a családban a gyerekeket erősen korlátozzák.[50]

Hogyan (ne) rontsuk el gyermekünket?

A nyugati kultúrában az óvodás korú gyerekek családrajzain manapság már nehezen kibogozható viszonyokat láthatunk. Gyerekkoromban az iskolában az elvált szülők gyerekei – tragikus módon – megbélyegezve, kirekesztve érezték magukat. Még tragikusabb módon lassan ott tartunk, hogy azok a gyerekek érzik magukat kakukkfiókának, akiknek még nem váltak el a szülei. Az új házasságokkal, féltestvérekkel, bónusz szülőkkel és testvérekkel a gyerekek számára nehezen áll össze a családkép. Három házassággal, hat gyerekkel, a könyv írásakor négy unokával komoly tapasztalatokra tettem szert ezen a téren. Az új házasságok miatt a gyerekek (és feleségek) közti korkülönbség akkorára nőtt, hogy generációk csúsztak össze. Feleségem nagyobb lányaimmal egyidős, ötéves Lukács fiamnak van negyvenkét éves nővére, és ő a nagybátyja Bori lányom nagyobbik fiának, a tizenhét éves Bruno unokámnak. (Ha még tudnak követni). Hanna unokám és nagynénje, Lujzi lányom között hat hét korkülönbség van, csoporttársak voltak az óvodában. Egyik alkalommal, amikor éppen Juli vigyázott csecsemő kislányára és kishúgára, Lujzi éhesen gyömöszölte öklét a szájába. Juli megszánta, és kislánya után gondolkodás nélkül megszoptatta saját húgát is. Másfél évtizede először az unokámért, Brunóért mentem az óvodába, és együtt gyűjtöttük be nagynénjét, az akkor szintén óvodás korú Kata lányomat. Mielőtt hazaindultunk volna, a gyerekek még játszottak kicsit a kertben. Kata sírva szaladt hozzám: „a gyerekek nem akarják elhinni, hogy én vagyok a Bruno nagymamája”, zokogta. A mi családunkban az a mondat, hogy „kérlek, pelenkázd be a nagybácsidat”, teljesen helyénvaló kérés volt, és nem egy vizelet-visszatartási problémákkal küzdő, magatehetetlen idős emberről szólt.

Az újabb házasságok és gyerekek újabb esélyeket kínálnak, hogy kiköszörüljük nevelési elveink csorbáit. Ezek után már csak azt kellene eldönteni, mi a célravezetőbb: ha a gyereket elhalmozzuk szeretetünkkel, hogy érzelmileg biztonságban érezze magát, vagy ha nem halmozzuk el a szeretetünkkel, nehogy elkényeztessük, mert akkor nem fogja tudni megállni a helyét a kegyetlen életben. Ha szigorúak vagyunk, és következetesek, beleverjük a normákat, és magas mércéket állítunk elé,

amitől viszont lehet, szorongós lesz, mert majd attól tart: nem tudja átugrani a lécet. Ha viszont engedékenyek vagyunk, és hagyjuk szabadon szárnyalni, hogy a maga kárán ismerje meg a világot, akkor szintén szorongós lesz, mert nem lesznek támpontjai? Mi a jó: ha dicsérjük, hogy önbizalma legyen, vagy ha nem dicsérjük, nehogy elbízza magát? Ha megkíméljük a kudarcoktól, hogy ne sérüljön az énképe, vagy ha nem kíméljük a kudarcoktól, hadd tekintse a buktatókat kihívásnak? Ha sikerre, mások kíméletlen legyőzésére neveljük, hogy érvényesüljön az életben, vagy ha együttműködésre tanítjuk – hiszen ma már egyre inkább bizonyított tény az élet számos területén, hogy a versenynél eredményesebb a termékeny együttműködés. Meg aztán – a sportot kivéve – a siker és a teljesítmény között alig van egyenes összefüggés! Ki a jobb tanár, a jobb közgazdász, a jobb mérnök, a jobb orvos, a jobb művész? Mi a mérőszám: a pénz? A hatalom? A pozíció? Az anyagi javak? A hírnév? A díjak?

Az egyes kultúrák – ahogy korábban láttuk – más-más alternatívát kínálnak a gyereknevelésben is, attól függően, hogy tekintélyuralmi vagy egyéniség-központú, maszkulin vagy feminin, bizonytalanságkerülő vagy az új kihívásokat jól kezelő társadalmak-e. Az évszázadok során hagyományosan felépített elvek azonban mindenhol repedezni látszanak. Kérdés, hogy a megengedő, szeretetteljes kultúrák – mint például az andoki, a mongol – képesek lesznek-e megállni a helyüket egy globális versenyben. Mindenesetre a finn oktatás, amely szintén ezekre az értékekre épít, az egyik legsikeresebb a világon.

Vannak, akik a kicsi kortól való szigorú számonkérésre, a gyerekeket egy tudásterületre összpontosító oktatásra esküsznek, és így próbálnak „zsenit nevelni" a gyerekükből, mint a kis Mozart vagy a sakkozó Polgár lányok édesapja. Mások, mint Kristine Barnett (akinek fia, Jake kilencéves korában már olyan eredeti asztrofizikai teória kidolgozásába fogott, amiért a szakértő professzorok szerint egy nap Nobel-díjat kaphat, és aki kamaszkorában már doktori fokozatát is megvédte az egyetemen), azt állítják, hogy meg kell figyelni, mi az, ami a gyereket érdekli, és abban kell támogatni, mert csak így lesz egyszerre sikeres és boldog.[51] Az utóbbi évtizedek pszichológiai iskolái is azt vallják, hogy a belső motiváció felébresztése hatékonyabb minden külső ösztökélésnél, büntetésnél vagy jutalmazásnál.[52]

Japán látszólag jól működik a kötetlen és szabad kisgyerekkorra épülő szigorú, tekintélykövetelő, fegyelemre és teljesítményre nevelő oktatással. De a kitépett szárnyú szenvedélyek és az állandó megfelelési kényszer a japánokat is kikezdte. Minden lefojtott társadalom kitermeli saját neurózisát. Japánban is elkezdődött az egyéniség és az érzelem forradalma. Az idősebbek takargatják sebeiket, de a tinédzserek már csoportosan lázadnak a csoportszellem ellen. És ha a lázadás nem sikerül, gyakran öngyilkosságba menekülnek. Csoportosan, persze.

A régi példabeszéd szerint az alkoholista szülőknek három gyermekük volt. Az egyik alkoholista lett, a másik antialkoholista, a harmadik meg szociális munkás. A kanadai Sziklás-hegységben, a feketeláb törzsnél az a szokás, hogy a nagyszülők kapnak egy unokát, akit tovább nevelhetnek – hogy ne érezzék magukat feleslegesnek. Ez egyébként roma családoknál is előfordul. A „nagyszülős gyerekek" némelyike aztán bölcs és kiegyensúlyozott lesz, köszönhetően a nagyszülőkben felhalmozódott bölcsességnek, más gyerekeket meg agyonkényeztetnek, ahogy ez előre megjósolható. Tudjuk, normális gyerek nem viselkedik normálisan, és egy felnőtt személyiségből utólag elég nehéz kibogozni, mi köszönhető a genetikának, mi a környezetnek, mi az oktatásnak, és mi az, amit mi, szülők szúrtunk el, és amin aztán egy életen át rágjuk magunkat. De az mindenképpen vigasztaló, hogy amint a gyerekünknek is gyereke lesz, azonnal megbocsátja összes nevelési hibánkat, mert attól kezdve már azzal lesz elfoglalva, hogyan rontsa el a saját gyerekét.

A boldog élet titka

De hogyan tegyük boldoggá gyerekünket? Én annak a bölcsességnek a híve vagyok, mely szerint légy olyan szülő, amilyenre gyerekkorodban vágytál. És szeresd a gyerekedet olyannak, amilyen, akkor olyan lesz, amilyennek szeretnéd.

A boldogságról sok közhelyet és sok marhaságot összehordtak már. Ezzel szemben Einstein azt vallotta, hogy a boldogság mint cél csak a disznóknak való, és József Attila is ilyesmire céloz – persze finomabban – az *Eszmélet*ben, amikor azt írja: „Láttam a boldogságot én, / lágy volt, szőke és másfél mázsa. / Az udvar szigorú gyöpén / imbolygott göndör mosolygása. / Ledőlt a puha, langy tócsába, / hunyorgott, röffent még felém – / ma is látom, mily tétovázva / babrált pihéi közt a fény."

A fiatalok körében egy néhány éve végzett felmérésből az derült ki, hogy a megkérdezettek 80%-a a gazdagságot és a hírnevet tartja a boldogsághoz vezető legbiztosabb útnak. 1938-ban, a Harvard Egyetemen tudományos vizsgálatba kezdtek a boldog élet titkának megfejtésére, és egészen más eredményre jutottak, mint a fiatalok. Az ember fizikai és lelki fejlődését firtató Grant Studyba, az eddigi leghosszabb, 75 éven át tartó követéses vizsgálatba 268 fiatal egyetemista férfit vontak be. A kutatással párhuzamosan a Harvard Jogi Karán elkezdődött egy másik vizsgálat is, amelybe Boston szegénynegyedeiből toboroztak 456 kamaszt, mert arra voltak kíváncsiak, mit lehet tenni, hogy a várható tendencia ellenére ezek a fiúk ne váljanak bűnözőkké. A két vizsgálatot később összevonták, így az alanyok között volt, akiből később ügyvéd, orvos, gyári munkás, üzletember, sőt egyikükből az Egyesült Államok elnöke lett (John F. Kennedy), és voltak, akiknek félrecsúszott az életpályájuk, alkoholisták lettek, vagy mentális problémákkal küzdöttek. Sokáig a kutatás nagy hiányosságának számított, hogy kizárólag férfiakat vizsgáltak, de aztán 2003-tól a monstre kutatás negyedik igazgatója, Robert Waldinger pszichiáter professzor az alanyok feleségeit és kétezer gyerekét is bevonta a kísérletbe, a megfigyeléseket kiegészítette korszerű laboratóriumi és műszeres vizsgálatokkal, és videofelvételeken, személyes interjúkban elemezték a házaspárok, illetve a gyerekek és a szülők közti viszonyt.[53]

A kutatás-óriáskígyó igen gazdag anyagot ölelt fel az alanyokról a személyiségtípustól a táplálkozási és élvezeti cikkek fogyasztásán, az intelligenciahányadoson, a politikai és vallási világnézeten, az udvarlási és szexuális szokásokon, gyermekkori emlékeken, családi kapcsolatokon át egészen a herezacskó méretéig. A háromnegyed százados vizsgálat eredményeit George Vaillant, a korábbi igazgató foglalta össze, aki három évtizeden át vezette a kutatásokat. Viszonylag kevésbé meglepő eredménye a kísérletnek, hogy idős korukra többnyire azok a férfiak voltak a legegészségesebbek, akik nem dohányoztak, továbbá hogy a válások, a konfliktusok és a pszichiátriai betegségek leggyakoribb oka az alkoholizmus volt. Az már érdekesebb, hogy miközben nem találtak összefüggést a politikai, illetve vallási világnézet és a boldogság között, a liberális érzelmű férfiak átlagban még nyolcvanéves korukon túl is élnek szexuális életet, míg a konzervatívok a hatvanas éveik vége felé felhagynak ezekkel az örömökkel. Kiderült továbbá, hogy az intelligenciahányados nem befolyásolja az anyagi sikert. Nem találtak lényegi különbséget az átlagot éppen meghaladó 110–115-ös, és a kiugróan magas, 150 feletti IQ-jú emberek vagyonosodása között. Lényegében sem a kiugró teljesítmény, sem a siker, sem a hírnév, sem a vagyon nem volt meghatározó abban, hogy valaki boldognak érezte-e magát. A kutatás legfőbb tanulsága, hogy azok voltak leginkább elégedettek az életükkel, akik egymást kölcsönösen szerető, segítő és támogató párkapcsolatban, meleg családi körben éltek, akik bensőséges, minőségi barátságokat ápoltak, és jól kijöttek a környezetükkel. A kutatás szerint a szeretetteljes családi háttérnek kimutatható hatása van az emberek szakmai sikerére, jövedelmére, egészségére és élettartamára is. „A boldogság: a szeretet!”, foglalta össze Vaillant professzor egy mondatban a kutatás első 75 évének eredményét. Aminek így első hallásra van azért egy cukorszirupos-közhelyes felhangja, de az évtizedeken át tartó komoly vizsgálat mégiscsak hitelesíti a kijelentést.[54]

A mindenség dimenziója

Életünk hétköznapi eseményeit és helyszíneit – a sorsfordulóktól a lakókörnyezetünkig, a házasságtól a vendégeskedésen, az étel- és italfogyasztáson át a tisztálkodásig és az öltözködésig – spirituális távlatokkal ruházzuk fel; megáldjuk, megszenteljük, megünnepeljük. Ahhoz, hogy térben lássunk, két szemre van szükségünk, és talán ehhez hasonlóan a hétköznapi látványt is ki kell egészítenünk egy másik nézőponttal, hogy plasztikusan tudjuk átélni. Nem véletlen, hogy nyelvünk az egy szemet fél szemnek nevezi. Egy szemmel nézve a világ lapos lenne. Ugyanígy, a hétköznapi látvány és a mindenség dimenziója együtt teszi értelmezhetővé és átélhetővé a tál babot, a hajtincset, a pohár bort, a párkapcsolatot. Máskülönben ezek a dolgok nem lennének egyebek maroknyi hüvelyes növénynél, fonalas szerkezetű kreatinszálaknál, szervetlen és szerves anyagok, vegyületek alkoholos-vizes oldatánál, illetve a fajfenntartás biológiai funkciójánál. Lényegében a művészet és a költészet is ezt a célt szolgálja. A fotográfus és az operatőr a valóság megörökítése közben fénnyel, beállítással kiemeli a tárgyát a hétköznapi jelentéséből, a költő más érzéki dimenziókba emeli hétköznapi szavainkat. A hétköznapok spiritualitás és érzelmi töltés nélkül, a szellem pedig a hétköznapok gyakorlati tapasztalatai nélkül olyan laposak lennének, mintha a világot fél szemmel néznénk.

Tisztálkodás, tisztulás

A tisztálkodás a hétköznapi, a tisztulás a spirituális nézőpont. A tisztálkodás tisztulás nélkül nem élvezet. Aki nem hiszi, nézze meg a kiskamaszok nyakát és körmét, vagy hallgassa, hogyan visítoznak a babák a hajmosásnál. A gyerekfürdetés praktikus ridegségét is szertartással oldjuk a fürdőszoba szentélyben. Szertartási kellékek: a gumijátékok, kishajók és a kád falára tapadó gumimatricák. Törülgetés közben pedig a rítus fontos eleme a talppuszilgatás, továbbá a „hol a baba? itt a baba!”-rituálé.

De egyáltalán mi a tisztaság? A vaj a kenyéren étel, a ruhán piszok. Piszok tehát az, ami nincs a helyén? Aki úgy érzi, hogy rajta a helyén van a piszok, azt nem is zavarja. Nálunk a tehén ürüléke: piszok. Indiában, minthogy a tehén szent állat, az ürüléke se számít tisztátalannak. Annak számít viszont az alkohol, amit meg mi használunk időnként tisztításra, fertőtlenítésre. Egy hindu szemében az alkohol olyan piszkosnak számít, hogy azt még a tehénszar se tudná feledtetni.

Engem arra szoktattak, hogy reggel-este zuhanyozzak, miközben más kultúrákban csak jeles ünnepek alkalmával mosdanak alulról. A fürdőszoba, a divatos piperecikkek története alig néhány évtizedes az emberiség életében. Korábban a tisztálkodási eszközöket, az illatokat is a természetből vették, és maga a tisztálkodás rituális tevékenység volt. Szent folyókban fürödtek, vallási szertartások előtt mosakodtak, merítkeztek, vagy török, görög és japán fürdőkben, finn szaunákban, izlandi gejzírekben relaxáltak.

Indiában a Gangesz a szent folyó. Ganga anyácska az egyik spirituális központ, a rituális tisztálkodás helyszíne. Itt isznak az állatok, itt merítik meg a holtakat, és elégetésük után ide szórják a hamvakat is. Haridwarnál még tisztának számít a folyó, mert ezen a ponton érkezik a Himalájából a síkságra. Jéghideg a vize, és erős a sodrása. De a Gangeszban naponta több tízezer ember merítkezik, fürdik és mos néhány kilométeres szakaszokon, miközben harminc csatornából dől a szennyvíz a folyóba. A vizsgálatok egy liter vízben másfél millió fekáliás coliform baktériumot mutattak ki. Fürdésre használt vízben nem lehetne több ötszáznál! Közel félmilliárd ember él a Gangesz-medencében, akik ezt a vizet használják. Az indiai

kormány dollártízmilliókat költ évente a folyó tisztítására, a csatornarendszer korszerűsítésére, de a feladat óriási.

Marokkóban Szaid bátyja a mecsetbe készül. A muzulmán imát, a lelki tisztulást rituális mosdás előzi meg. A bemosakodáshoz csak tiszta vizet szabad használni. A mosdást mindig a jobb kezünkkel kezdjük, aztán következik a másik kéz, a kar, a száj, a garat, az orrüreg, az arc, a fül, a fej, majd a lábak, egészen a bokáig. A muszlimok ötször imádkoznak egy nap. A reggeli imához mindig alaposan megmosakodnak, a többihez csak akkor, ha piszkosak lettek, megizzadtak, vécére mentek vagy szerelmeskedtek. Sőt, szellentés után is mosakodni kell. Ha nincs tiszta víz a rituális tisztálkodáshoz, például sivatagi körülmények között, úgy a homokdűnék tetejéről származó tiszta homok is megteszi.

Imára hív a müezzin. „Allah, akbar!" Ima közben hitetlennek egy mecsetbe nehéz bejutni. Itt, Guelminben, Dél-Marokkóban, „A sivatag kapujában" még az utcából is elzavarnak minket. Dzsakartában Horthy Miklós iszlámhitű unokája, István járt közben az érdekemben, hogy kamerámmal elkísérhessem a mecsetbe ima idején. Kenyában pedig, amikor a nairobi Jaimi-mecset imámjának elmondom, hogy olyan országból érkeztem, ahol az embereknek az iszlámról csak a terrorizmus, jobb esetben az arab pénzváltó jut az eszükbe, én pedig szeretném bemutatni, hogy ez egy bölcs, békés vallás, az imám hosszasan fürkészi az arcom, majd azt mondja: „Jó emberismerő vagyok. Látom, igazat mondasz, segíteni fogok. Megkérem a híveket, járuljanak hozzá a forgatáshoz." Nem sok időnk van az istentiszteletig, az udvaron, a mecset előtt szaporodnak a cipők, a lefátyolozott, titokzatos asszonyok az oldallépcsőn sűrű sorokban tipegnek a női imaházba, ahová nem követheti őket férfiszem. Ahogy elhaladnak mellettem, keresem a tekintetüket, de többnyire lesütik, vagy ha nem bírják legyűrni a kíváncsiságukat, egy pillanatra odanéznek, aztán zavartan továbbsietnek. Libben egy vékony, fekete fátyol, és fölötte az izzó, fekete szemek olyan természetesen, olyan ártatlanul és olyan mélyen néznek a szemembe, hogy én jövök zavarba. A szemek elmosolyodnak, és eltűnnek a fekete csadorok és fátylak sűrűjében. A minaretből harsog az „Allah, akbar!", cipőmet oldaltáskámba rejtve, a földön térdeplő és hajlongó hívőket kerülgetve, mezítláb követem a nyakigláb imámot a nagytemplomba, a szószékhez.

„Van még néhány percünk”, mondja Ali Sheer, „addig megmutatom, hogyan kell imádkozni. Ilyenkor valójában nem szabad senkihez sem szólni”, mentegetőzik, „de most a magyarázat kedvéért kivételt teszek.” Miközben magyaráz, rögtön mutatja is a teendőket. „Először meghajlunk, hogy kimutassuk a Teremtő iránti tiszteletünket, aztán fölegyenesedünk. Utána letérdelünk, majd ismét fölegyenesedünk, újból meghajlunk, azután fölállunk. Ezt kétszer, néha négyszer megismételjük. Imádkozáskor mindig a Kába irányába fordulunk. A Kába a mekkai Nagy Mecsetben van, amit még Ábrahám épített. Imádkozáskor minden muszlim ugyanabba az irányba fordul, bárhol legyen is, Európában, Amerikában vagy a Közel-Keleten. Az iszlám alapelve az egység: egy Istent imádunk, egy Koránunk, egy Prófétánk van, és egy irányba imádkozunk.”

A muszlimok a lelkigyakorlatot összekötik a testgyakorlattal. A napi ötszöri imádság elviselhető szakaszokra tördeli a napi rutint, és rendszeres felüdülést nyújt. Ali imám egyre lelkesebben vezet be az iszlám rejtelmeibe. Aztán hirtelen elhatározással azt mondja: most mutat valamit, amit tévékamera valószínűleg még sosem látott. Legnagyobb megdöbbenésemre elindul a főtemplom melletti épülethez, ahol az asszonyok vonultak fel a női imaházba, és ahova az imámon kívül férfi nem teheti be a lábát. Ahogy fölérünk, nehéz eldönteni, ki lepődik meg jobban: én, vagy a földön ülő negyven-ötven asszony és lány. Némely iszlám országban ezért minimum halálbüntetés járna. A nők az arcuk elé kapják leeresztett fátylukat, csak a nagy, fekete, kérdő szemek világítanak, de Ali imám int nekik, mond néhány mondatot szuahéliül: én olyan országból érkeztem, ahol a nők nem viselnek fátylat, előttem nem kell magukat szégyellni. És megmutatja, melyik asszony tud angolul, ha van kedvem beszélgetni velük. Mintha csak a megfelelő beszélgetőpartnert és helyszínt keresném a riporthoz, lázasan kutatok a fekete szempár után, ami elvarázsolt a lépcsőnél. A hátsó sorból gyönyörű, tizenhat év körüli lány mosolyog rám. Semmi kacér, semmi kihívó nincs a tekintetében csak a tiszta, természetes, még gyermeki kíváncsiság: tizenhat évesen úgy gondolja, a szemünk arra való, hogy nézzünk vele. Talán éppen ezért ilyen zavarba ejtő. Elszoktunk a tisztaságtól.

A zsidóknál a rituális fürdő olyan fontos, hogy ha új közösséget alapítanak, először a mikve épül meg, és csak utána a templom, a zsinagóga. A tisztálkodást szigorúan megkülönböztetik a rituális fürdéstől.

De az utóbbi kötelező előfeltétele az alapos tisztálkodás, hajmosás, fogmosás, fésülködés. A férfiak pénteken, illetve ünnepek előtt merítkeznek, a nők esküvő előtt, nászéjszaka után, szülés után, és a menstruációt követő hetedik napon. A budapesti Kazinczy utcai mikvébe, az ortodox zsidó női fürdőbe Anna vitt el. Anna művészettörténész, és férjével, a tanár Gergővel szigorúan tartják a hagyományokat. A budapesti mikvében, amit néhány gazdag hívő adományozott a közösségnek, jól felszerelt fürdőszobák várják az asszonyokat, hogy ott tisztálkodhassanak a rituális merülést megelőzően. A megtisztulás egy körülbelül háromszor három méteres medencében történik. Élővízzel, vagyis eső- vagy forrásvízzel töltötték fel, és szakavatott személy ellenőrzi, hogy a rituális fürdés megfelelt-e az előírásoknak.

A japánok is alaposan megmosakodnak a fürdés előtt. A fürdők többségében, mint Gummában is, külön fürdenek a nők, és külön a férfiak, viszont valamennyibe csak anyaszült meztelenül illik belépni. Úgyhogy kénytelen vagyok én is egy szál kamerára vetkőzni, de a kutya sem hederít rám. A medence mellett, egy fal előtt kis csapoknál guggolnak a férfiak, és alaposan lesikálják magukat alulról is, mielőtt a medencébe csobbannának. Régen a japán házakban sem volt fürdőszoba, az emberek közös fürdőkbe jártak esténként tisztálkodni. Szappan nem volt, pamutzacskóba töltött rizshéjjal dörzsölték le a bőrüket, vagy hivatásos csutakolóembereket kértek meg, hogy mossák le őket. Ezt a munkát a női fürdőkben is férfiak végezték. Ide, a gummai fürdőbe a környező falvakból, kisvárosokból parasztok, munkások járnak, munka után pihenni, télen melegedni. A belépő fillérekbe kerül. A fürdőket az önkormányzatok tartják fenn, mert úgy gondolják, az embereknek jár a felfrissülés. A víz legalább negyvenfokos, a sekély vízben úszkálni amúgy sem lehet, csak a medence szélén ücsörögni, meditálni, a tisztálkodás után lelkileg is megtisztulni. A meleg vízben elernyed a test, elcsöndesedik a lélek.

A japán fürdőszoba is a hagyományos fürdők mintájára épül. Van benne fürdőkád, de az se tisztálkodásra szolgál. A japán család a kád mellett mosdik, ott is zuhanyozik. A kádban csak ücsörög. Szép sorban, családi rendben, ugyanabban a vízben. Először a papa, aztán a fiúgyerekek, a lánygyerekek, végül a mama.

A természet drogériája

Kukorica Jancsi Mongóliában hiába várná a patakparton, mikor villan ki Iluska két szép térdecskéje, miközben a ruhát tisztázza, mert a mongol patak bio-öko szelleme nemhogy a mosást, de a mosakodást sem tűri. Sőt meglepő módon a horgászatot sem. Európai ismerőseim mesélték, hogy kirándulás közben egy mongol patak partján horgásztak, amikor odalovagolt hozzájuk egy pásztor, vállán leölt báránnyal, majd odadobta eléjük az állatot. „Ezt egyétek, ha éhesek vagytok! Ne bolygassátok a folyót!”, kiáltotta, és ellovagolt.

Az emberek errefelé természetes módon tisztulnak, mondjuk úgy: öntisztulnak. Reggel-este arcot és kezet mosnak; ennyi a fürdőzés. Alulról jó esetben havonta egyszer tisztálkodnak, hajat pedig csak akkor mosnak, ha valami különleges eseményre készülnek. Így aztán nem is kopik le róluk a védőréteg. A mosdás e formájának okát könnyebben megértjük, ha egyszer télen, mínusz húsz fokban, vödörben hozzuk be a havat, aztán vaskályhán melegítjük, hogy legyen mit inni, miben főzni és tisztálkodni. Már szeptemberben is röpködnek a mínuszok, a nappal és éjszaka közti hőmérséklet-ingadozás gyakran eléri a 30–35 Celsius-fokot. Nyáron sem sokkal egyszerűbb a helyzet; a patakba nem lehet edényt meríteni, a mongol patak zöldpárti szelleme ezt sem szereti. Csak az erre a célra használt nyeles alumíniumkanállal merhetjük a lavórba vagy a kannába a vizet, ami meglehetősen macerás, ráadásul a teli kannát a dombon álló jurtáig kell cipelni.

A sztyeppén nincs fa, se bokor. Ha az emberre rájön a szükség, száz kilométereket utazhat összeszorított combokkal, ha fát vagy bokrot keres ahhoz, hogy elvégezze a dolgát. A helyi lakosok ezért az idegent arra biztatják, ne szégyenkezzen, könnyítsen magán, ahol tud. Egyetlen kikötés, hogy a közelben ne legyen jurta, patak, szent hely vagy mormotalyuk. Ha úton vagyunk, a nagymama is ott guggol háttal nekünk, földig érő, hímzett ruhája jótékonyan takarja a műveletet, mi, férfiak pedig az autó másik oldalán viselkedünk úgy, ahogy a mamánk mindig mondta, hogy társaságban nem illik. Hiszen hogy mit illik és mit nem, az is kultúrafüggő. A Gangesz partján például hosszú ruhában, száriban mosdanak az

asszonyok. Francia Amazóniában a wayana lányok szégyen nélkül mosakodtak mellettem félmeztelenül a folyóban. Csak akkor fordultak el, amikor a fogukat mosták. Nem tartották illendőnek, hogy belelássak a szájukba. Jó okuk volt rá. A wayanák is úgy tartják, mint sok más természeti nép, hogy a rontást a szájon át legkönnyebb bejuttatni. És egy magamfajta idegenről sosem lehet tudni, mire képes.

A magyar falvakban rendszeresített hagyományos, fabódéba épített, ülőkés budi helyett Mongóliában a pottyantós latrina cabrio változata a trendi. A jurtától tisztes távolságra, földbe ásott gödrön deszkákat vetnek keresztbe. Ez ugyan kevésbé kényelmes, viszont higiénikusabb. S minthogy a talponálló felül nyitott, állva csak derékig takar bennünket, élvezhetjük a friss sztyeppei levegőt. Ezen az illemhelyen nyilván nehéz kopogni, pedig ha valaki alacsony, guggolás közben nem látszik ki a feje. Ezért a helyi WC-etikett része, hogy aki az árnyékszékhez közelít, hangosan köhintsen. Ha senki sem köhint vissza, szabad az út a megkönnyebbüléshez.

Nem csak a tisztálkodás állít szokatlan helyzet elé Mongóliában. Amikor megérkeztünk mongol barátomék jurtájához, Dzsargal felkészített, hogy a mama meg fog puszilni, de figyelmeztetett, hogy ne viszonozzam, mert Mongóliában csak az idősebb puszilhatja meg a fiatalabbat. Közben két kezemmel fogjam meg a mama könyökét, amivel jelzem, hogy támogatom az idősebbeket. Kicsit furcsállom, hogy én miért nem viszonozhatom a puszit, de nem merem megkérdezni.

A puszi egyébként is régóta talány számomra. Az egyik kultúrában egy, a másikban kettő, a harmadikban három puszi jár. És amikor francia, szerb vagy más barátaink jönnek, többnyire félrehajtott fejjel, az arcomat és a számat készenlétben tartva szerencsétlenkedem, hogy az első puszi után melyik irányból várhatom az újabb puszitámadást. Aztán van, ugyebár, a kisztihand, vagyis a kézcsók, az oroszoknál, férfiak között is a szájcsók, marcona délolasz maffiózoknál az arccsók, az eszkimók pedig állítólag az orrukat dörgölik össze. Azt is tudtam, hogy a világon valamennyi köszönési mód azt jelzi, békés szándékkal érkeztünk; kézfogással mutatjuk, hogy nincs nálunk fegyver, az öleléssel felkínáljuk, hogy végigtapogathassanak bennünket, nem rejtettünk-e el a ruhánk alá gyilokot, a meghajlással alázatunkat bizonyítjuk, hogy lám, én kisebb vagyok, mint te. De mi az ördög a puszi?

Szasza mama megpuszilt, és én abban a pillanatban megvilágosodtam. Akkor döbbentem rá, honnan ered a mi elkorcsosult puszink. Szasza mama ugyanis szabályosan megszaglászott. Mint a természetben, az állatoknál szokás. Rokonszenves-e a szagom? Egészséges vagyok-e? Úgy tűnik, a mongoloknál a tisztelet jeléül csak a fiatal kínál fel magáról információt, amolyan kémiai bemutatkozásképpen. Ezért nem illik visszapuszilni. A szaglás ugyanis az érzelmek értelmezésének egyik legősibb, legfontosabb eszköze. Azok az emberek, akik elveszítik a szaglásukat, nagyobb érzelmi törést szenvednek, mint akik megvakulnak.[55] Némely ősi kultúrában az illatnak, a feromonnak olyan információs értéke van, amit Nyugaton mi már rég elfelejtettünk. Az arab házasságközvetítők sokfelé a mai napig szagmintát vesznek a házasulandókról: összeillik-e az illatuk? Egyébként a hétköznapi nyelvben mi is utalunk erre: „jó egymással a kémiájuk!", mondjuk. A tánc is többek között az illatok cseréjével segítette a párválasztást. Az ugrálás, az izzadás, az összesimulás jó alkalom szagmintát venni. Aztán amikor a tánc után a legény átöleli a lány vállát, és hazakíséri, még a hóna alól is megkínálja egy kis szagmintával, ha esetleg tánc közben hiányérzete támadt volna. Az eredeti pusziknál nyilván még meg is nyalintották egymást, hogy a másik ízéről is megbizonyosodjanak. A csókolózásnak is, a nyilvánvaló élvezeten túl, az a funkciója, hogy a másik nyálának megízlelésével genetikus információt gyűjtsünk. És ebben a nők sokkal érzékenyebbek, mint a férfiak. Így választják ki, kitől remélhetnek erősebb immunrendszerű utódokat.[56]

A modern társadalmakban az orrunk lassanként elveszítette eredeti funkcióját; ha meg akarunk bizonyosodni arról, nem romlott-e az étel, ritkán szagolgatjuk, helyette inkább elolvassuk a csomagoláson a lejárati időt. Nem szaglással döntjük el, valaki beteg-e, hanem orvoshoz megyünk. A rekkenő hőségben, a zsúfolt buszon és villamoson sem az jut eszünkbe, milyen gazdag információáradattól foszt meg bennünket a dezodor, a parfüm és a szellőztetés. Szívesen lemondunk róla.

Az Amazonas és mellékfolyói az itt élő törzsek számára az életet jelentik. Ez az országút, innen lehet vizet meríteni a főzéshez, itt lehet mosni és tisztálkodni. Vendéglátónk, Wayaman megnyugtat, hogy a Maroni ugyan tele van piranhákkal, húsevő halakkal, amelyek egy tehenet is percek alatt csontig pusztítanak, de állítólag nem kell megijednem, mert a helyi

piranhák nem esznek embert. Eddig legalábbis nem ettek. Igaz, eddig én sem ettem kajmánt. Aztán most mégis. Beletelik kis időbe, míg bemerészkedem a folyóba, és előbb-utóbb még egy magamfajta, keményfejű európai is elhiszi, hogy ha lemosdik ebben a sáros, barna vízben, vagy kimossa benne a ruháját, akkor tiszta lesz.

Az indiánok nem borotválkoznak. Igaz, nem is nő rajtuk szőr. Ez így praktikus. Nem úgy, mint a fehér embernél, aki szőrt növeszt az arcán, aztán leborotválja. Indiában kipróbáltam az utcai borbélyt, ami nem sokkal veszélytelenebb vállakozás, mint az Amazonas mellékfolyóiban piranhákkal fürdeni. Miközben szappanozza az arcomat, átfut az agyamon néhány félelmetes történet. Nem attól szorongok, hogy átvágja a torkom – bár egyszer egy falusi borbély izgalmában lenyisszantott a fülemből egy darabkát –, hanem a fertőzéstől. Egy indiai utcán néhány perc alatt a fertőző betegségek olyan kollekcióját gyűjtheti össze az óvatlan ember, amivel képes lenne európai orvostanhallgatók százait elkápráztatni. Így azután borotválás előtt célszerű kétszer is megbizonyosodni róla, hogy valóban új pengét tett-e a mester a borotvába. A fertőtlenítő arcszesz pedig kötelező: előtte, utána. Talán legjobb lenne: helyette. Bár nyilván kiválóan fertőtlenít, mert olyan erős az illata, hogy a legyek sírva menekülnek előlem.

Ranjeettal és édesanyjával fogkefét szedtünk a kertben. Fáról. Kenyában maszáj kísérőm is azzal dicsekedett, hogy ragyogó fogsorát boltban vásárolt fogkefe még sosem érintette. Kizárólag egy speciális fa szárát rágcsálja gyerekkora óta, ezt a növényt használják hagyományosan Indiában is. A modern fogkefe viszonylag új találmány. Nem olyan rég Európában egy fogpucoló ember egyetlen kefével csutakolta végig az egész család fogsorát. Ehhez képest az ágacska sokkal higiénikusabb. Sosem felejti otthon az ember, bárhol az úton beszerezhető, nem szükséges hozzá fogkrém, olcsó, ráadásul gyógyító hatása van. Sajnos mentolízben nem teremtette a jóisten. Pedig a Teremtő a természetbe rejtve szinte minden tisztálkodóeszközről és gyógyszerről gondoskodott, csak föl kell ismerni. Zanzibáron, ahol az afrikai lányok makacs göndör hajából nehéz frizurát csinálni, például hajzseléfát is láttam. Ha ezzel a zselével bekenjük a spről, vastag szálú, göndör hajat, azonnal formálható lesz. A természetes hajápoló szép, kerek gyümölcsben terem, a magok közül kell kipiszkálni, és gyakorlatilag azonnal kenhető. Nincs olyan fekete kislány, aki ellen tudna állni egy ilyen hajzselével, aprólékosan elkészített frizurának! És ha az

ember túlságosan összemaszatolja a kezét, akkor sincs gond. Szedünk egy kis szappant a szappanfáról, és azonnal tiszták leszünk. Sajnos törülközőfa nincs.

Taquile szigetén, a Titicaca-tó közepén Don Pancho a tisztálkodáshoz kisebbfajta bokrokat spájzolt be a kert végében. A tüskés roq'ét a hegyoldalban szedte, aztán alaposan kiszárította. Mosakodáshoz éppúgy használható, mint mosáshoz vagy hajmosáshoz. Don Pancho igen ritkán mos hajat. Legfeljebb két-három havonta, mert úgy kevésbé zsírosodik. Tetőtől talpig pedig csak nagyobb ünnepek alkalmával mosdik. Errefelé, az Andokban ez így szokás. Ilyenkor az egész család levonul a tóhoz, és közösen fürdenek.

A reklámokból tudjuk, hogy mindenütt legalább két mosószer kell. Egy hagyományos, és egy másik, amelyik jobb nála. De hogy a roq'e a hagyományos és a San Pedro-kaktusz az, amelyik jobb nála, vagy fordítva, az nem derült ki. Mindenesetre a San Pedro-kaktusz hatóanyaga még a roq'énél is sokrétűbb. Nemcsak kiváló mosószer, de a belétől hallucinálhatunk a sámánszertartáson. Már korábban láttuk, hogy az andoki indiánoknál nyoma sincs a macho virtusnak, amit világszerte a dél-amerikai férfiaknak tulajdonítanak. Taquilében a férfiak mosnak, ruhát is varrnak, kötnek, segítenek a főzésben, és szükség esetén a hátukon cipelik a kisbabát. A mosás taposós módszerrel történik: miután rászórják a természetes mosószert a ruhára, és benedvesítik, kitapossák belőle a szennyet. A technika nagy előnye, hogy nem kell hajlongani, nem fájdul meg az ember dereka, és lábbal nagyobb erőt lehet kifejteni.

Juan, a perui sámán viszont a virágszertartásra esküszik. Azt állítja, ez a legjobb módszer, hogy megtisztuljon a testünk és a lelkünk. Sejtelmes időpontban, éjfélkor, teliholdkor, gyertyafényben fürdünk a hegyen. Mintha boszorkánykonyhához asszisztálnánk. A kondérban akár kígyóhaj, medvezsír, döglött patkány is lehetne, de Juan megnyugtat, hogy ezek csupán gyógyfüvek és virágok. Kiűzik a gonosz szellemeket és a betegségeket.

A lélek tisztulásának kétségkívül legmókásabb formája, amit indiai barátom szülei űznek minden hajnalban. Ranjeet szülei hajnalban kijárnak a parkba jógázni. Ez még nem olyan mulatságos. De 1995-ben egy bombayi orvos feltalálta a nevető jógát, ami azóta futótűzként terjed. Az ötlet pofonegyszerű: a doktor abból indult ki, hogy a nevetés gyógyít. A

jógagyakorlat se bonyolultabb. Van egy előnevető, a többiek pedig követik. Először döbbenten nézem, ahogy erőltetetten kacagnak az emberek, de aztán a nevetés ragadós lesz, egyre természetesebbé válik, már én is úgy röhögök, hogy kicsordul a könnyem, és boldogan nevetünk együtt, öregek, fiatalok, férfiak, nők. És ez így zajlik minden reggel. Ki lehet próbálni. A lényeg: teljesen mindegy, min nevetünk, csak nevessünk. Ez lehetne amolyan tanulság is, amit életfilozófiai magaslatokba emelhetnénk.

Fügefalevél helyett

Az Amazonas esőerdejében ötven éve még mezítelenek voltak az indiánok. Amikor negyedszázada ott jártam, a férfiak és nők többsége már ágyékkötőt hordott, de még meztelen felsőtesttel járt. A fiatalok között akkoriban kezdett hódítani a sort, a póló és a baseballsapka. Sőt Wayaman apó olcsó kvarcórát is viselt az ágyékkötőhöz, holott az esőerdőben az időbeosztás nem olyan szigorú, hogy óra kellene hozzá. Meg egyébként sem ismerte a szerkezetet, fordítva volt a karján: így legalább könnyebben leolvashattam az időt. Az öreg az órát a feleségétől kapta ajándékba, és úgy hordta, mint egy különös karperecet, amit, ki tudja, miért, kedvel a fehér ember. Márpedig akkor biztosan jó valamire. A nyugati civilizáció, mint a szú a fába, apránként belerágja magát a hagyományokba. Wayaman veje boldogan mutatta gyöngyből fűzött táncövét, amin autó és helikopter díszelgett. Az őserdő mélyén ilyet sosem láthattak a wayanák; a mintákat a gyerekek Franciaországban készült iskolai tankönyvéből vették.

Wayaman az út előtt napokig készítette batyuját. Nyilván nehezen fogta fel, milyen messzire utazunk, csak azt tudta, valahol a nagy vízen túl lesz autó, helikopter, sőt bicikli is, és mindenki ruhában jár. Boldogan próbálgatta a tőlem kapott inget, zoknit és edzőcipőt. Az utóbbi négy-öt számmal nagyobb, mint a mérete, pedig én sem élek óriás lábakon. De addig megteszi, míg a városban veszünk cipőt a lábára.

Wayaman először műanyag vödörbe csomagolt, hátha a mi falunkban is zuhatagos folyón kell majd közlekedni, és hogy el ne ázzon a sok szép alsónadrág, amit egyik lánya szerzett neki, de aztán került valahonnan egy sporttáska. Az indulás reggelén Wayaman hősiesen megküzdött a cipőfűzővel. A rettenthetetlen vadász és bölcs mesemondó sok mindent tudott, amihez mi több diplomával se konyítunk, de most valami olyasmit kellett megtanulnia, amit a nyugati kultúrában már az óvodások is tudnak. Végre sikerült befűzni és megkötni a cipőfűzőt, de akkor jött rá, hogy nincs még rajta a nadrág. A tortúrát a cipőfűzővel nem akarta megismételni, de nem szerette volna összepiszkolni a csinos sortot sem, amit a család választott neki az útra. A bölcs indián eszén azonban nem jár túl a

körmönfont civilizáció: egy törülközővel alaposan megtisztogatta a cipő talpát, és úgy bújt a nadrágba.

Wayaman néhány nap alatt a szemem láttára végigjárta az emberiség útját a paradicsomi öltözettől a fogyasztói kultúra csapdájáig.

Az öltözet sem csupán arra való, hogy megvédjen az időjárás viszontagságaitól. Jelenthet vallási hovatartozást, egy csoporttal, réteggel, szervezettel, divattal való azonosulást, és másoktól való elkülönülést, anyagi jólétet, szegénységet, gyászt, örömünnepet és még sok minden mást. Az öltözet lehet ledéren izgató, vakmerően kihívó, lehet konzervatív, letisztult, laza, elegáns, praktikus, sportos, divatos vagy divatjamúlt, lehet ízléses és ízléstelen, és ez utóbbi is mennyire szubjektív.

A szőrzet, a haj, a test eltakarásának vagy szabadon hagyásának is önmagán túlmutató üzenete van. Keresztény férfi leveszi a kalapját, ha belép a templomba, a zsidó vallás tiltja, hogy szent helyre kalap vagy kipa nélkül menjenek. Európai ember leveszi a fejfedőjét, ha vendégségbe megy, Mongóliában nem illik fedetlen fővel belépni mások jurtájába. A legtöbb kultúrában bekötik az asszonyok fejét, mert a hajat szexuálisan izgatónak tartják. A magyar népi kultúrában a házasodás szinonimája volt, ha egy asszonynak „bekötötték a fejét", aki nem férjezett, az „hajadon". Van, ahol a kopaszra nyírt férfifej sportos vagy harcos megjelenést sugall, máshol a megalázás vagy a gyász jele. És akkor még nem szóltunk a két szélsőségről: az északi férfiak és nők közös meztelen szaunázásáról, és a muszlim, különösen az afgán asszonyok szemet is háló mögé rejtő, a testet tetőtől talpig elfedő burkájáról.

Egy régi mondás szerint a japán nő „orra, mint a virágkehely, álla, mint a sütemény, könyöke, mint csirke a tojásban, lábikrája, mint az angolna húsa, felső karja gömbölyű, mint a béka hasa". Mindez kifinomult sértegetésnek hangzik, valójában viszont ez volt a 17. századi japán nőideál. Japánban a szabályos szépséget sosem becsülték sokra. A természet se szabályos, mondják a japánok. Noriko nagymamájának még alig volt európai ruhája. A fiatalok között ugyan megint kezd divatba jönni a hagyományos viselet, de Noriko alig néhányszor hordott ilyen ruhát életében. Elkél a segítség, amikor a kedvemért kimonóba öltözik. A kimonó anyaga, színe és mintája mindig az alkalomtól és az évszaktól függ.

A japán női öltözet sohasem volt kihívó. Szinte minden eleme arra törekszik, hogy elöl-hátul eltüntesse azt, ami európai szemmel számunkra

vonzó lenne. Mert Japánban mást tekintettek szépnek. Ahogy a 17. századi művész mondta, a szép japán nő „melle és hasa lapos és fehér”. Viszont a „nyaka úgy hajlik, mint a darué”. A felkelő nap országában a női erotika tárgya sokáig a haj alatti nyakrész volt. Vagy maga a haj. A japán nők ma is különleges figyelmet szentelnek a hajuknak, a kozmetikai reklámok fele hajápoló szert hirdet. A frizurából lehetett megállapítani, hogy egy nő férjes volt-e vagy hajadon, sőt az anyagi helyzetét is, mert a díszes hajpálcikákon, fésűkön kívül más ékszert nem hordtak.

A kultúrák többségében az asszonyok nem járhatnak hajadonfőtt, az indiai szikheknél ez a férfiakra is áll, sőt egy hívő szikh élete során sosem vágja le a szőrzetét. A szikh viselet roppant elegáns, fejükön turbánt hordanak, mint ahogy mifelénk a keleti mesékben a hercegek. Mindig érdekelt, hogy festhet egy felnőtt ember szakálla és haja, amihez még nem ért olló. De miként lehet ilyet kérni valakitől? Ranjeet, aki maga is szikh, noha nem hord turbánt, elvitt vendégségbe egy fiatal baráti házaspárhoz. Egy vallásos szikh harcost öt kellékéről lehet felismerni: a vágatlan hajról és szakállról, a fésűről, ami összetartja a hajat, a karperecről, az alsónadrágról és a tőrről, amit még éjjel is az oldalán hord. A faggatózást némi időhúzás miatt a nadrág felől kezdtem, majd végignéztük az összes kelléket, aztán végül csak eljutottunk valahogy a lényeghez, és bemehettünk a hálószobába.

Vendéglátónk levette a turbánját, és kissé csalódottan láttam, hogy haja is, szakálla is szorosan fel van csavarva. Azt hittem, mindkettő majd a térdét verdesi, mint az erdei bölcseknek. Nyilván attól, hogy sosem vágják, a szőrzet növekedése bizonyos idő után lelassul, a szálak elvékonyodnak. Öltözködésnél a szakállt zselével tömörítik, föltekerik, és ideiglenesen egy szalaggal fogják össze. Ahogy elnézem, a szikh férfi jóval tovább öltözik, mint felesége, annyi dolga van a szakállával. Közben arról beszélgetünk, hogy vendéglátónk és felesége családjának is fontosak a hagyományok. Ez is alapvető szempont volt, amikor a fiatalokat összehozták. Mert vendéglátóimat, a jóképű fiatalembert és gyönyörű feleségét a két család boronálta össze, ahogy az indiai fiatalok 98%-át. Olyan szépek együtt, és annyira egymásnak valók, hogy nekem úgy tűnt, szerelmi házasságban élnek, mondom a fiatalasszonynak. „Mindenki így gondolja”, feleli büszkén, miközben egy több méter hosszú, színes textilt csomagol ki. „Ez egy szári?”, kérdezem. Nevetnek. „Ez egy turbán.” Vendéglátómnak vagy

ötven turbánja van. Az anyagát, a színét, a mintáját a ruhához és a nyakkendőhöz válogatja, és a turbánkötésnek is számos fajtája van, divattól, stílustól függően. Lényegesen változatosabb, mint amit az európai divat nyakkendőkötésben el tud képzelni. A turbánt a hossza miatt egy férfi alig tudja egyedül a feje köré tekerni, hiszen a vége a szoba túlsó felén van. Ha az asszony nincs otthon, a férje felöltözni sem tud. Milyen rafinált módja annak, hogy a párkapcsolat szoros legyen!

A szárit sem egyszerű felvenni. Nem olyan, mint amikor nálunk egy lány beleugrik a könnyű nyári ruhájába, vagy a farmerjába, és magára húzza a trikót. Egy igazi szári hat méter hosszú. Blúzt és alsószoknyát vesznek alá. Aztán trükkösen feltekerik magukra. A fiatalok már európai ruhát is viselnek, de dzsain vendéglátóm felesége, Bharti még a diszkóba is száriban jött. A rögtönzött családi divatbemutatón láthattuk, hány színből, anyagból lehet szárit készíteni, az évszaktól, a viselője korától, anyagi állapotától és ízlésétől függően. A szári roppant praktikus. Nem lehet kihízni, nem lehet kifogyni belőle, és nem megy ki a divatból. Kicsit aggódtam az indiai lányokért, asszonyokért, hogy romantikus pillanatokban nehéz lehet lefejteni a ruhát, de megnyugtattak, hogy csak az öltözködés tart sokáig, a vetkőzés gyors és izgalmas.

Ha egy magyar faluban valaki még hordja a viseletet, a szívünk melegszik. De Zolit, Feró barátját Soltvadkerten furcsa figurának tartják, pedig ő is csak hűségesen ragaszkodik saját hagyományaihoz. Zoli 30 éves, rokkantnyugdíjas, nagy, virágos mintás selyemingben, fekete nadrágban és fekete kalapban jár. Bajusza pödrött. Úgy fest, mintha egy múlt századi cigány népszínműből lépett volna elő. Házikóját is a cigány hagyományok szerint rendezte be. A szentképek a falon, a dísztárgyak a vitrinben, a családi fotók a szekrényen mind úgy állnak, ahogy Zoli nagyapjánál, dédapjánál látta. A régi cigány öltözetben a nagy minták, a virágok, az élénk színek a romák életörömét mutatták. És nyilván az indiai múltból származnak. Száz éve vidéken még nem volt szokás az alsónemű. A cigányasszonyok és a parasztasszonyok hosszú bőszoknyája, sokszoknyája pedig alkalmas volt arra, hogy ha leültek, a szoknyát lábuk közé kapva eltakarják magukat. Régen a hagyományos öltözetből, ingből, kalapból, csizmából pontosan lehetett következtetni viselője foglalkozására, nemzetségére, rangjára. A magyarok is tudták, hogy a zöld kalapos lovári cigány ember soha nem csap be senkit, tőle bátran vehetnek lovat a

lóvásáron. Mert ha egyszer is zsiványkodna, a társai leszednék fejéről a kalapot. Ezeknek a jelképeknek ma már a nyomai is eltűntek. A színes viseletet a roma férfiaknál lassanként felváltotta a keményített, frissen vasalt fehér ing, majd a mai divatos holmik. A romák így próbáltak alkalmazkodni a többségi magyar öltözethez, és az élénk színek lassan a női viseletből is eltűntek. Zoli amolyan élő múzeum.

Az ember a birtokában lévő egy-egy kiemelt tárggyal a közösségének is üzen, hogy tulajdonosának mi a helye a csoporthierarchiában, jómódú vagy szegény, elismert vagy megtűrt. A nomád népeknél ház, autó, luxusórák és bankszámla híján az asszony öltözete mutatja a család gazdagságát. Az asszonyok díszes ruháit, ékszereit valamennyi nomád nép becsben tartja. Ezt láttam a Szaharában a berbereknél, Indiában a vándorcigányoknál és a sztyeppén a mongoloknál. A régi mongol mondás szerint az asszony a család vagyonát a fején hordja. A *Csillagok háborújá*ban Padmé Amidala királynő fejdíszét is az ősi mongol női fejékek ihlették. Dzsargaléknál, a ládafiában töredékeiben ma is megvan a nomád családi ékszer. Indiában is státusszimbólum az asszonyok ruhája. Bharti gardróbszekrényét vastag páncélajtó védi, mint a széfeket. Azt mondja, szárijai az ékszereinél is többet érnek. Dzsoitindráék szerényen élnek. Hogy vagyonos a család, az a páncélszekrényben felhalmozott értékes szárikból és az ékszerekből derül ki.

Az Andokban, a Titicaca egyik szigetén a férfiak sapkájának színe jelzi, hogy viselője házas-e vagy legény, illetve hogy van-e valami választott rangja a közösségben. A kötött sapkák és a ruhák mintái a hitvilág és a természet szimbólumai. Ha valaki ért hozzá, olvashat belőle történeteket a túlvilágról, az égig érő lajtorjáról, a reménységről, felismeri a stilizált virágokat, hegyet, völgyet, folyót. A derekat vastag öv védi, mint általában a hegyvidékeken. De itt az öv egyben kalendárium is. A képek pontosan mutatják, hogy az egyes hónapokban mi a teendő a mezőgazdaságban. Az indián legenda szerint kezdetben a világ színtelen volt. De egyszer a Nap belehullott a Titicaca-tóba, s már fuldoklott, amikor a színtelen szivárvány kimentette. A Nap a színekkel ajándékozta meg jótevőjét, a szivárvány pedig továbbadta a színeket az inkáknak. Az asszonyok szoknyája is a számtalan, kivillanó alsószoknyával a szivárvány színeiben pompázik. Tükör híján a nők nem tudják megállapítani, szépen mutat-e egymás fölött a vörös, a türkiz, a sárga, a neonzöld, a lila, a rózsaszín, és pontosan fedik-e

egymást a szoknyák. Ezt a férj ellenőrzi. A férfiak varrják az asszonyok ruháit, az asszonyok pedig a férjükét. Így válik Taquilében az öltözet is a szerelem és a kölcsönös megbecsülés jelképévé.

A kulturális globalizáció talán legjellegzetesebb megjelenési formája az öltözködés és a divat, ami lassanként felváltja a hagyományos helyi viseleteket. Emlékszem, hogy meglepődtem, amikor Kuvaitba utazva felszálltam a gépre néhány divatosan és sportosan öltözött arab fiatalemberrel, akik, mielőtt megérkeztünk volna, sorban átvedlettek a mosdóban hosszú fehér burnuszba és fejkendőbe. De láttam tetőtől talpig lefátyolozott iráni asszonyokat is miniszoknyával és testhez simuló bodyval bevonulni az egyik párizsi luxusáruház próbafülkéjébe. Nyilván otthon abban kedveskedtek a férjüknek. Az öltözetek, kellékek földrészről földrészre vándorolnak. Az európai öltönyt, inget, nyakkendőt – legalábbis az üzletemberek és a hivatalnokok – ma már a világon mindenütt hordják. Az Észak-Amerikából származó farmernadrágnak és baseballsapkának, a csendes-óceáni térdig érő fürdősortnak, a Bikini-szigeteki kétrészes fürdőruhának, a ki tudja, honnan származó tangabugyinak, a divatos sportruházatoknak, edzőcipőknek lelkes hívei vannak mind az öt földrészen. Sőt büszkeségünkre a matyó hímzés is beférkőzött a világdivatba. Az öltözet, az életmód, az ízlés lassan nem kultúrafüggő. Ha meglátunk egy gézruhás, textiltarisznyás családot, biztosak lehetünk benne, hogy minimum biokaját esznek, de inkább vegetáriánusok, a gyerekük alternatív iskolába jár, az asszony jógázik, öreg autójuk van, és a szellemi értékeket többre becsülik az anyagiaknál. Ha viszont topmárkás dizájnfarmert, drága órát és márkás táskát hordanak, akkor nagy valószínűséggel az asszony dzsippel jár, a gyereket magániskolába hordják, nagy szakértői a boroknak és a világkonyhának, és minimál stílusban épült otthonba térnek haza. Függetlenül attól, hogy Tokióban, New Yorkban, Londonban vagy Budapesten élnek. Ezt nálunk jobban csak a marketingszakértők tudják.

Kaja, pia, mulatság

Az étel: kötődés. A születésnapi ebéd, a pezsgős vacsora, a nagymama lekvárja, de még az „edd meg a tökfőzeléket!” is azt jelenti: fontos vagy nekem! Gyerekkoromban nem értettem, mikor főzi anyám a vasárnapi ebédet, mert előtte mindig együtt sétált a család, s mire kezet mostunk, már az asztalon gőzölgött a leves. Anyánk nyilván hajnalban, lábujjhegyen kiosont a teakonyhába, titkon megfőzte az ebédet, s közben mégsem hűlt ki a fekhelye apám mellett. Ha ébredéskor szüleim ágyába bújva, anyám illatát keresve arcomat a párnájába fúrtam, éreztem, hogy még élnek, lélegeznek a ráncok és gyűrődések a lepedőn.

A gyerekkorom bűntudatban telt; nem akartam megenni a spenótot és tejbegrízt, aminek pedig állítólag nagyon örültek volna a háborúban éhező koreai gyerekek. Csakúgy, mint az én gyerekeim spenótjának a szegény vietnami és etióp kortársaik. Aztán jött a falánk kamaszkorom. „Ez a gyerek a vasat is megenné!” Majd az ínyenc korszakom, a világkonyha rafinált finomságaival. A pocak rémképével pedig beköszöntött a diéta rémképe. Mostanában gyakran eszembe jutnak a gyerekkori vacsorák, amikor szinte semmi nem volt az asztalon, csak fokhagymás pirítós és tea. De együtt volt a család, és jókat beszélgettünk.

Amikor a kilencvenes évek derekán a Televízió elnöke felkért egy beszélgetős műsor készítésére, azon spekuláltam, melyik az az élethelyzet, ahol természetesen és kötetlenül tudnék beszélgetni. Mert a stúdiót mindig is túlságosan művi környezetnek éreztem. Az új műsorhoz a mintát végül a családi és a baráti ebédek, vacsorák adták, ahol – miután kellőképpen lazára ettük-ittuk magunkat – feloldódott a társaság, és mindenki megnyílt. Így született a *Desszert* ötlete. Ragaszkodtam hozzá, hogy minden valóságos legyen; igazi étterembe menjünk, valóban vacsorázzunk, a beszélgetés legyen spontán, és tényleg akkor kapcsolódjanak be a nézők, amikor feltálalják a desszertet. A képernyőn addig szokatlanul oldott beszélgetés annyira magával ragadta a nézőket, hogy sokan mesélték, a műsort ők is

baráti társaságban nézték. Közösen megvacsoráztak, és a desszertet a műsorkezdésre időzítve, az édességgel a kezükben foglaltak helyet a készülék előtt, mintha a vacsoraasztalomnál ültek volna. Úgy tűnt, a műsorban találták meg azt a rítust, amely a hétköznapi életben már fájóan kiveszőfélben volt.

Az ital: spirituális. A latin *spiritus* szó lelket, szellemet és szeszt egyaránt jelent. A vallási és áldozati szertartások többségének fontos kelléke a szeszes ital, a nem alkoholos italok, a tea, kávé, kakaó fogyasztását pedig kifinomult szertartások kísérik. A társas összejövetel, a jókedv elképzelhetetlen nedvek (latinul: *humor*) nélkül. Az ételt és az italt minden kultúrában megáldják, megköszönik a Teremtőnek.

A beszéd: kapaszkodás. „Félsz?”, kérdezte nővérem, amikor este kettesben hagytak bennünket otthon. Idegesen villóztak a fények a mennyezeten, a távolból fölsikoltott egy villamos. „Nem félek!”, mondtam dacosan. „Ki mersz menni az előszobába?” „Hát, persze!” „Na, tessék, menj ki, ha olyan bátor vagy!” Kimentem, és hörögve jajgattam a sötétben, élve trancsíroztak a betörők. A nővérem odabent halottsápadtan sikoltozott. Én röhögtem. „Mit röhögsz, te hülye, majdnem meghaltam az ijedtségtől!” Mindenki tudta a szerepét. Kapaszkodtunk egymásba, ha féltünk. Jól működött. A gyerekek és a nők szavakkal kapaszkodnak. Szemet szembe akasztva hömpölyög a szóáradat, és azonnal szóvá teszik azt is, ha csúszik kifelé a horog, félresiklik a tekintet. „Most mi van?! Nem figyelsz?” A szorongás és a magány szakadéka fölött a beszéd a védőháló.

A divatos szakácskönyvek, főzőműsorok, gyorséttermek, biokaják, díszzabálás és kulináris turizmus korában lassan elfelejtjük, hogy az étkezés valójában közösségi tevékenység, ami évezredek óta szabályozza az életünket. Csak közben az ősi gyűjtögető rágcsálásból tévé előtti chipsezés, a barlang előtti sütögetésből kerti parti lett. Az étkezés módja – együtt vagy külön esznek a férfiak és a nők, ki hol ül, ki vesz először, mit lehet enni, és mit nem – nemcsak az ételről, hanem az emberi kapcsolatokról és a hitrendszerről is árulkodik. Nem csupán a kereszténységben szimbolizálja a kenyér, illetve az ostya Jézus testét, hanem például a hinduk szerint Brahman isten legmagasabb rendű alakja is a táplálék. „Az vagy, amit megeszel!”, mondja a hindu bölcsesség.

Delhiben napokig voltam Ranjeeték vendége, láttam, milyen szeretetben, de szigorú hagyománytiszteletben él a szikh család. Ranjeet és testvérei

minden reggel olyan mély meghajlással köszöntötték apjukat és anyjukat, hogy megérintették a szülők bokáját. Ranjeet édesapja minden délben szépen megterített asztalnál, a munkásaival együtt evett. Nem sokkal azután, hogy Ranjeet Magyarországra költözött, édesapja meglátogatta. A körúton sétáltak, amikor a turbános papa izgatottan a villamosmegálló felé mutatott. „Mit csinál ott az az ember?”, kérdezte. „Szendvicset eszik”, felelte Ranjeet, aki túl volt már akkor az első kultúrsokkon. Apja elborzadt. „Állva eszik, az utcán? Édes fiam, ne élj olyan országban, ahol nem tisztelik az ételt!”, mondta rosszallón.

Vendégség

Az emberek a világon szinte mindenütt szertartásokkal kísérik a találkozást is. Mi, ha vendégségbe megyünk, bort viszünk a férfiaknak, virágot, csokoládét a háziasszonynak, és a megérkezés után többnyire azonnal itallal kínálnak. Mongóliában a találkozás a férfiak rituális, kölcsönös tubákkínálásával kezdődik: gondosan megszagolgatják egymás díszes tubákszelencéjét. A rítus tartósabb, mint a tubák, így az sem lehet akadály, ha a szelencében régóta nincs orrlyukba tömködhető dohány, ilyenkor is illik úgy tenni, mintha értékelnénk a másik tubákjának nagyszerű illatát.

Az Andokban találkozáskor a férfiak úgy kínálják egymást színes tarisznyájukból a kokalevéllel, ahogy nálunk a cigarettát illik körbekínálni. Ottjártamkor a férfiak boldogan kóstolgatták egymás kokalevelét, pedig valamennyinek ugyanolyan íze volt, ugyanarról a helyről, ugyanabból az aratásból származott. Tudom, én vettem nekik ajándékba a cuzcói piacon.

Amikor először mentünk vendégségbe Mongóliában, tálcán feltornyozott süteménnyel kínáltak. Próbáltam letörni egy darabot a kekszszerű sajtból, de olyan kemény volt, hogy bárhogy igyekeztem, képtelen voltam elbánni vele. Zavartan és tanácstalanul néztem Dzsargalra, aki odasúgta: „Csak tégy úgy, mintha ennél belőle!” Így aztán csippentettem a tetejéről egy kis darab semmit, és látványosan elmajszoltam. A sztyeppén nem lehet telefonon bejelentkezni, nem hívnak vendéget, mindenki jön, amikor akar. A kietlen tájakon, pusztában, sivatagban, hegyekben megbecsülik a vendéget, Indiában egyenesen karmikus jelentőséget tulajdonítanak neki. Ilyen vidéken a vándor számára a befogadás gyakran az életben maradást jelenti. A váratlanul betoppanó jövevényt Mongóliában is mindig élelemmel várják, ezt jelképezi a sajtos tál. Akire számítanak, természetesen friss sütit kap, de ételt nem dobunk ki – „inkább hasacska fakadjon, mint hogy ételke maradjon!”, mondogatta kilencgyermekes nagyanyám, így a száraz sajtot is ott tartják a tálon, a tetejére pakolják a frisset; így épül apránként a sütitorony. Vendéglátóinknál nyilván régen járt vendég.

Norikóval egy mélyen hagyománytisztelő japán családhoz, Jagi urékhoz megyünk vendégségbe, ami nagy szó, mert a városban élő,

hagyománytisztelő japánok nem szívesen hívnak lakásra látogatót. A zsúfolt, kicsi otthonok miatt úgy gondolják, a vendégeskedés vendégnek, vendéglátónak egyaránt nyűg. Márpedig a japán társadalomban az egyik legfontosabb szabály, hogy sose hozzuk kellemetlen helyzetbe a másikat. Igazából elsőre a meghívást sem illik elfogadni. Ilyeneket illik mondani: „Nagyon kedves, de nem szeretnék alkalmatlankodni. Önnek biztosan terhére lenne, így nem fogadhatom el."

Noriko aprólékosan tanítgat az illemre. A több száz éves ház előszobájában levesszük a cipőt. A szoba szintje úgy negyven centivel magasabban van, mint az előszoba, de nem lépünk föl, hanem a szoba padlójának szélére ülve befordulunk, majd gyakorlatilag négykézláb odamászunk az egy méterre lévő alacsony asztalka mögé, a rizspapír fal elé, és a sarkunkra ülünk. Én botor módon azt hittem, már leültünk, de kiderül: a leülés azt jelenti, hogy egy lépést előrecsúszunk az előttünk lévő párnácskára, ahol ugyanúgy a sarkunkra ülünk, mint az imént, de csak azután, hogy a vendéglátónk hellyel kínált. Akkor mélyen meghajolva megköszönjük a gesztust. Közben a házigazdánk elkészíti a teát. Illik megcsodálni a teáscsészét, és megdicsérni a teát. Mondom is, hogy: hmmm, finom!

Egy valamirevaló teaszertartás két-három óráig is eltart, kicsit egyfajta meditációnak számít. A ceremónia minden részletét illik átszellemülten megcsodálni és kiélvezni, közben többször meghajolni teamesternek, teáskannának és csészének. A szertartás minden pillanata filozofikus jelentőségű. A teásdoboz belsején látható rizsszemek például arra utalnak, hogy „egy szem rizsből is meg lehet gazdagodni". Ezen érdemes pár percet gondolkodni! A japán teaszertartás a nyugalom és a szépség jegyében zajlik. Csöndes, békés percek a feszült hétköznapok rohanásában. Ideális esetben a házban kis zen kert van. A nyugati hajlékoknál a ház van a kertben, a japánoknál a kert a házban, ami szintén a természet jelképe: az elsimított kavics a tengert, a gondosan elhelyezett sziklák a hegyeket szimbolizálják. Bambuszból kicsorduló friss forrás is gyakran része a kertnek. A teaszertartás előtt, amikor a kertben kellőképpen elmélyedtünk, szépen sorban ehhez a forráshoz megyünk, ahol valóságosan is megtisztulunk: a bambuszkanállal rituálisan kezet és szájat mosunk.

Egyébként a vendégség Marokkóban is teával, pontosabban mentateával kezdődik. És azzal is folytatódik. Magasról locsolják a teát, hogy jó habos

legyen. A marokkóiak szerint a teázásban benne van a világmindenség. A tálca a föld, a kanna az ég, a tea pedig az eső, ami összeköti az eget a földdel. A legenda szerint a teát ötezer éve Kínában fedezték fel. A kínai császár kertjében éppen őfelsége ivóvizét forralták, amikor felkerekedett a szél, és egy közeli bokorról belefújt az edénybe néhány levelet. Hogy pontosan milyen levél volt az első tea, arról nem szól a fáma, mindenesetre azóta megszámlálhatatlanul sok cserjéből, gyógynövényből, gyümölcsből készít teát az emberiség. Ázsiában a zöld teára esküsznek. A buddhista szerzetesek teával serkentik magukat, hogy el ne aludjanak a hosszú meditációk alatt. Ebből nőtt ki a japán teaszertartás.

Japánban olykor, egy-egy kedves vendég tiszteletére még a több száz éves, családi ereklyének számító teáscsészét is előveszik. Ez olyan roppant érték, hogy Noriko figyelmeztetett: mielőtt a kezembe venném, csatoljam le a karórámat, nehogy véletlenül a csészéhez koccanjon. A japán császár valamikor ilyen csészékkel ajándékozta meg leghűségesebb híveit, de a megajándékozott halála után a legértékesebb csészék visszaszálltak a császárra.

Jagi úrral, vendéglátónkkal névjegyet cserélünk, aminek Japánban szintén pontos rítusa van. A névjegyet úgy kell két kézzel átnyújtani, hogy az írással partnerünk felé mutasson, és ő rögtön beleolvashasson. Természetesen közben ismét meghajlunk. És ő is meghajol. Átadjuk az ajándékunkat, amit vendéglátónk a homlokához emelve, meghajolva köszön meg, de nem bont ki, ne látszódjék rajta, ha netán nem tetszene neki, nehogy ezzel megbántson minket. A vendégnek ilyenkor illik kicsit pocskondiázni a saját ajándékát, például így: „nagyon-nagyon szerény ajándékot hoztam”, „igazán semmiség!”. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ez nem igaz – együtt vettük Norikóval az egyik legdrágább édességboltban. A japán ember ezzel a szerénykedő mondattal is jelzi, hogy az ajándékkal nem akarta lekötelezni vendéglátóját.

Jagi úr híres *kakemono*restaurátor. A műhelyben egy múzeum számára éppen egy arannyal bordázott, 16. századi faliképet újít fel. A hagyományos japán ház egyik ékessége a *tokonoma*, a falkamra: itt tartják a növénykompozíciót, az ikebanát, és a kakemonót, a falitekercset. Jagi úr együtt dolgozik a műhelyben édesapjával és fiával, így a mesterségnek még a műhelyt sem kell elhagynia ahhoz, hogy apáról fiúra szálljon.

A sztyeppén Szasza mama kumisszal, erjesztett kancatejjel kínál, és ahogy két kézzel a csésze után nyúlok, előrenyújtott karomra kék selyemsálat terít. A selyemsál a vendég iránti tisztelet jele. Esténként Batbilikék jurtájában jönnek össze a fiatalok, mert itt már van tévékészülék. Napelemről vagy autóakkumulátorról működik, és – a jobb helykihasználás érdekében – három egymásra rakott piros bőröndön trónol. Az egyetlen mongol adó csak ritkán jön be, de DVD-n lehet filmet nézni. Batbilikéknél a kínálás itallal kezdődik. A csésze alatt papírpénz lapul, hogy – ahogy a mongolok mondják – ne adjanak üres poharat. Pedig nem üres a pohár: tejpálinka van benne. Az ember megissza a pálinkát, aztán szépen zsebre vágja a 100 tugrikost, ami körülbelül húsz forintot ér. A pálinka itt sem egyszerűen alkoholos ital, hanem szellemi táplálék, amihez szent selyemsál vagy ajándék, ez esetben pénz dukál. A pálinkánkból illik megkínálni az égieket, a földet, majd végül a homlokunkat érintve a testünknek áldozunk. Aztán előkerül a népi hangszer, hegedűnk őse, ami állítólag a rossz szellemek elűzésére szolgál. Mellesleg a mi hegedűnk is erre a célra született eredetileg. A regölés közben hallatott „hejgetés”-hez használták: „hej, regő, rejtem”. A „hejgető” szóból lett a hegedű. Batbilik játékát hallgatva az embernek semmi kétsége afelől, hogy ettől elmenekülnek a rossz szellemek. Talán még a jók is.

Az Andokban, Amaruban komámuramék vendégei vagyunk. Az ünnepi ebéd főfogása burgonya, nem meglepő módon, hiszen ebben a magasságban más zöldség nem terem meg. Krumpliból viszont háromszázfélét termesztenek, és valamennyinek más az íze, a színe, a formája. Rosszabb napokra vagy télire úgy tartósítják, hogy egy hétig a patakban áztatják, aztán mezítláb kitapossák belőle a nedvességet (mint nálunk a szőlőből a mustot), és kiszárítják. A tartósított burgonya, a chuño azután akár negyven évig is eláll; levesbe főzve, ha ínyenceknek nem is ajánlanám, de ehető. Állítólag a hódítók ki akarták éheztetni a hegyi búvóhelyekre menekült inkákat, de hiába várták, hogy az éhségtől meggyötört indiánok megadják magukat, ők vidáman eléldegéltek a chuñón.

A mulatságon, ahogy errefelé illik, először hároméves keresztlányom, Eliana, és nővére, Rebeca táncoltat meg. A helyi táncban, ha a leány nem találja elég fürgének a legényt, fonott kötéllel megkorbácsolhatja. Úgy tűnik, Elianának az egész táncban ez tetszik a legjobban. Üt, ver, nem kímél. Hiába mondom neki, hogy az indián keresztpapának életre szóló

kötelességei vannak, illik ott lennie a keresztgyerek életének minden fontos eseményén, és ha veri a keresztpapit, nem jövök el a ballagására és az esküvőjére.

Gregorio és Beatrix az alacsony konyhában főznek, miközben a sarokban tengerimalacok szaladgálnak visongva. Már ameddig. Mert a tengerimalac, a cuy, ahogy errefelé nevezik, szereti a meleget, az indiánok pedig szeretik a tengerimalacot. Főként sütve. A tengerimalac nyárson az egyik kedvenc csemege. Kicsit félve mondom, hogy ha el tudunk tekinteni a csupasz patkányra emlékeztető látványtól, egész jó az íze – nehogy aztán a magyar gyerekek holnap arra ébredjenek, hogy üres a terrárium, mert a szülők az este kiették belőle a házi kedvencet.

A cuy-lakomához tartozik egy társasjáték. A tengerimalac fejében van egy farkas formájú csontocska. Ezt bedobják egy pohárba, a poharat megtöltik chichával, azaz kukoricasörrel, és a pohár addig jár körbe-körbe, amíg valakinek sikerül kiinnia a csontocskát is. Akinek ez sikerül, az állítólag olyan bátor lesz, mint a farkas. Javier néhány perui barátjával együtt én is beszállok a játékba, körbe-körbe adogatjuk a poharat, mindenki nagyokat kortyol a kukoricasörből, de bárhogy iparkodunk és ügyeskedünk, a ravasz csontocska mindig a pohár alján marad. Ilyenkor a poharat újratöltik chichával, és folytatódik az iszogatás. Végül Yuri a szerencsés; felemeli a kezét, és előhúzza szájából a csontocskát. Megtapsoljuk. De igazság szerint a hetedik kör chicha után már mindenki egyébként is olyan bátor, mint a farkas.

Állatcsontokból más népeknél, Afrikában, Ázsiában is készítenek társasjátékot. A mankala, az ostábla, a sakk, a go, a dominó figurái gyakran készültek csontból. Mongóliában, a sztyeppén az állatok egyetlen porcikája sem mehet veszendőbe. A jószág húsát megeszik, bőréből csizma, nyereg készül, a birkaszőrből gyapjú lesz, meg nemez a kalaphoz és a jurtához, a lófarok szőréből kötél, a tejet megisszák, vagy sajtot, kefirt, tejfölt, tejzsírt készítenek belőle, a kancatejet megerjesztik kumisznak. A jak bendőjében túrót érlelnek, aztán amikor elfogy a túró, a bendőt megfőzik pacalnak. A birkabokacsontból pedig játék készül. Dzsargal családja is egész évben gyűjti az úgynevezett csigacsontokat, és télen, amikor az állattenyésztőknek kicsit több a szabadidejük, ezekkel játszanak. Az építőjátékhoz kisebb juhnyáj ontja a vérét. A birkabokacsontokból tornyot építenek, aztán ügyesen leszedegetik, mint nálunk a marokkót, vigyázva, el ne dőljön a

torony. Vagy dobókockának használják. És ki gondolta volna, hogy a snóbli egy ősi mongol játék, csak pénz helyett a tenyérben eldugott csontokból kell kitalálni, hogy a játékosok kezében összesen hány darab van.

* * *

Feróval, valamint szüleivel és húgával nagybátyjához, Csibész bácsihoz igyekszünk egy szombat délutáni családi összejövetelre, amolyan roma piknikre. A család az erdőszélen, a réten jön össze, a kondérban már rotyog a pörkölt. Feró festő, grafikus, és a kiskőrösi roma rádió műsorvezetője. Műsoraiban rendszeresen foglalkozik a cigány hagyományokkal.

A találkozáskor Feró apjáék a kedvünkért eljátsszák a rituális köszöntést. A vendéglátók gitárral, kannával zenélve várnak bennünket. Cigány nyelven szól a köszöntés: „Szerencsét és egészséget kívánok”, mondja lováriul Csibész bácsi. „Viszont kívánom!”, feleli Feró apja. „Hallottam, testvérem, hogy itt vertél sátrat! Hallottam, hogy sokfelé jártál, és most megtiszteltél bennünket azzal, hogy eljöttél Kiskőrösre. Légy szerencsés!” „Én is ezt kívánom”, feleli Csibész bácsi.

A kölcsönös köszöntésnek évszázadok óta hagyományos rítusa van. Pontos színjáték írja elő, hogyan kell tisztességesen üdvözölni a vendéglátót és háza népét. Amire a vendéglátó család feje is terjedelmes istenhozottal felel. Aztán kicserélik a kezükben tartott üveg bort, és isznak belőle. A vendégeskedés minden részletét illik betartani, az italcserétől az étkezésig, ha nem akarják, hogy az eseményt évekig tartó sértődés kövesse.

Egy hagyományos roma családnál ma is olyan szigorúak az erkölcsök, mint évtizedekkel ezelőtt. Minden a nemzetség fennmaradását szolgálja. Ellentétben a közhiedelemmel, mely szerint a cigány lányok könnyűvérűek, igazából a hagyománytisztelő családokban még a felnőtt lány sem maradhat ki esténként, és a famíliának kell jóváhagynia, kivel jár, kihez mehet férjhez. Ez többnyire csak roma fiú lehet. A nők nem hordhatnak nadrágot, és be kell tartaniuk a családi szerepeket. Asszonyok és a férfiak az étkezésnél külön ülnek. „Először a férfiak kapnak enni. Kiterítünk a férfiaknak, mi meg, a nők, megen külön. Nálunk mindig a férfiak az elsők, és utána a nők”, magyarázza Csibész bácsi felesége. Ez amúgy a magyar paraszti világban sem volt másként. Emlékszem, Tarcsapusztán, ahol hosszabb időt töltöttem gyerekkoromban, Annus néni is először Jani bácsit szolgálta ki. Távolról leste, ízlik-e a főztje, aztán ő külön, a sparhelt mellett, szinte szégyenkezve, a lábosból kanalazta ki a maradékot. És így van ez az

araboknál is. Szaid nagynénje forró vízzel és olívaolajjal keveri a búzadarát, a kuszkuszt, és közben kézzel morzsolja, hogy ne ragadjon össze. Ez nem könnyű feladat, mert a víz olyan forró, hogy megfő tőle a kuszkusz. Végül a tetejére tálalja a zöldséget és a húst, felszolgálja a férfiaknak, aztán az asszonyokkal félrevonul. Mi, magyarok egy tálból cseresznyézünk. Marokkóban egy tálból kuszkuszolnak. Időbe telik, míg valaki megtanul pálcikával, késsel-villával vagy kanállal enni, ha máshoz szokott. De azt sose gondoltam volna, hogy kézzel enni se olyan egyszerű. Azt is gyakorolni kell. Indiában már megtanultam, hogy szigorúan csak a jobb kezünkbe illik fogni az ételt, mert a bal kezet tisztálkodásra használjuk. Marokkóban aztán tovább mélyülhettem a kézzel evés művészetében. Mindenki a vele szemközti oldalról csipeget, és formál ügyesen a tenyerében kis golyókat, nem úgy, mint én, akinek arcán és ölében gazdagon virít a búzadara. Egyes országokban, például Kínában a csámcsogás és a böfögés annak jele, hogy ízlik az étel. Másutt ez ugyanolyan faragatlanság, mint nálunk. Vajon hogyan alakulnak ki ezek az udvariassági szabályok? Az első ember böfögött egyet, aztán megvárta, rászólnak vagy megdicsérik? Marokkóban evés közben böfögni ugyan nem illik, de a csámcsogás, szürcsölés megkívántatik. Már előre szorongok, hogy ha majd a gyerekeim a tévében meglátják, milyen disznó módon, kézzel-lábbal, csámcsogva eszik a papa, hogyan fogom magam kimagyarázni.

Csibész bácsiéknál a kondérban birkapörkölt fő. Ízre, külsőre megszólalásig olyan, mint a magyaros birkapörkölt. De mégis más, mondják, mert ezt cigányok főzték. Csibész bácsi számára fontosak a hagyományok. Régebben rendszeresen összejöttek a családok, hogy az erdőszélen mulassanak. De ma már mindenki rohan a dolga után, csak nagy ritkán jut idejük, hogy egymás lelkét melengessék. „Ahányszor összetalálkozunk, így összeülünk, rokonok, ismerősök, akkor szoktunk főzni, eszünk, zenélünk, a hagyományokat folytassuk”, mondja az öreg.

A foszladozó roma hagyományok foltokban még tovább élnek, de a fiatalok már viaskodnak vele. A világon a hagyományos kisközösségek mindenütt azzal küzdenek, hogyan lehetne a régi értékeket átmenteni egy fenekestől felfordult világba, miközben a többségi társadalmak arra ösztökélik őket, hogy inkább tanulják meg elfogadni azt az életmódot és azokat a szabályokat, amelyeket a környezetük diktál. Nagy kérdés: hogyan

lehet megoldani, hogy a múlt kulturális értékeinek megismerése és követése, ami önbecsülést ad egy közösségnek, ne váljon egyben a modernizáció, az iparosodott társadalomba való beilleszkedés gátjává.

A kultúrák gyomra

A tudósok azt állítják, hogy a memóriaközpont az agyban van. Néha úgy tűnik, mintha inkább a gyomorban lenne. Mert elfelejthetjük az anyanyelvünket, álmodhatunk idegen nyelven, de ha megérezzük gyermekkorunk ételeinek illatát, az olyan, mintha harci riadót fújnának az emlékeinknek. Norikó negyedszázada él Magyarországon, és sehol nem láttam úgy lázba jönni, mint a kiotói piacon. Sugárzó arccal, izgatottan válogat, és közben megismertet a hazai ízekkel. Van itt minden, amit a szárazföld, a folyó és a tenger kínál. Zöldségek, gyümölcsök, savanyúságok, gabonák, magvak, algák, moszatok, halak, rákok, polipok, kagylók. Az ételek többségének magyarul még neve sincs. Lehet kapni előcsomagolt vacsit is, de mi erre fittyet hányunk. Ma este ugyanis különleges élményben lesz részünk. Az egyik híres kiotói mesterszakács vendégei leszünk, és Norikóval megpróbáljuk felkutatni az esti lakoma alapanyagait. Azt hittem, így kevésbé fogok gyanakodni arra, amit a tányéromon találok. De most kicsit elbizonytalanodtam, nem jártam volna-e jobban, ha nem látom, miből készül a vacsora. De akinek az elméje kíváncsi, annak legyen kíváncsi a gyomra is!

A japán konyhában a látvány legalább olyan fontos, mint az ízek. A halak kicsit szemrehányóan nézik a mester tüsténkedését, pedig úgy forgatja a kést, mint egy szamuráj. A kígyóhalat milliméterről milliméterre felszabdalja, a szálkákat is olyan apróra, hogy még egy csecsemő torkán se akadjanak meg. A burgonyából és retekből papírvékonyságú mintákat szab, a kígyóuborkából pedig iparművészeti remeket rittyent. Mindent apró darabkákra szeletel, hogy az evőpálcikával fel lehessen csipkedni. Egyes fogásokat nyersen eszünk, másokat párolva, megint másokat olajban sütve. A tálalás külön művészet. A japán ételeket sohasem szimmetrikusan helyezik el a tányéron, mint nálunk. A japánok szemében a szimmetria ugyanis csúnya. Pompás a lakoma, csak az erkölcsi okokból mélyen vegetáriánus Salamon András kollégám dobja el kis híján a kamerát, amikor a masina keresőjében meglátja, hogy az ünnepi vacsora kedvéért gyönyörű kimonóba öltözött Noriko evőpálcikájával kicsippenti a hal szemét, és vidáman elropogtatja.

András nagy szerencséjére nem volt velem, amikor Dél-Kínában, Kantonban betértem egy étterembe. „Ha négy lába van, és nem szék, ha két szárnya van, és nem repülőgép, ha vízben úszik, és nem tengeralattjáró, akkor a kantoniak megeszik” – tartja a mondás. A bejáratnál kis ketrecekben pecsenyének való kutyák, az étlapon majom, kígyó, medve. Mi lehet a jó kérdés ebben a vendéglőben: Főúr, friss a kígyó? Kérhetnék egy kutyát angolosan? Vagy inkább a majomsültet ajánlja? Némi gyakorlatot szereztem már korábban is a számunkra szokatlan étkek terén. Amazóniában, a kis indián faluban az apró testű krokodil úgy úszott fejestől, szemestől a kondérban, mintha épp áldozatra lesne. A tukánleves és a kajmán ízlett, de a sült majomkar látványától nem jött meg az étvágyam. Azt hiszem, az ujján a körmök zavartak leginkább. Olyan volt, mint egy földarabolt csecsemő. Akkor fogalmaztam meg táplálkozásom határait: ne mozogjon, és ne hasonlítson emberre! Vagy legalább ne gyerekre!

Boglár tanár úr elutazott São Paolóba, és mi – a gépünk indulásáig, néhány napig – kettesben csavarogtunk Wayaman apóval Cayenne-ben. Este, az étteremben kérdeztem az öreget, mit enne. „Leginkább tatut, ha az nincs, akkor majmot, ha az sincs, kajmánt, ha nincs kajmán, iguánát, de ha egyik sincs, jó lesz a bébipapi is” – feleli Wayaman huncutul. A felsorolástól egy magyar pincér nyilván zavarba jönne, de Amazóniában ezek olyan ételek, mint nálunk a borjúpörkölt vagy a töltött káposzta. A pincér hozza a sült tatut, vagyis övesállatot. Wayaman szemléli jobbról, szemléli balról, a páncéljától ilyen szépen megtisztított, körettel feldíszített tatusültet az őserdőben sosem láthatott. A dzsungelben néha napokig kell küzdeni egy-egy jobb falatért, és íme, a mesebeli terülj-terülj asztalka; azt ehet, amit csak megálmodik. Utaztunk autón, repülőn, jártunk Párizsban, láttunk hatalmas házakat, fényes kirakatokat, de Wayaman számára a legnagyobb csoda az volt, hogy mindennap jóllakhatott.

Mindenhol azt eszik, ami van. Nálunk csirkepaprikást, kolbászt, sertéssültet, vörösboros marhafelsált, kovászos uborkával vagy tejfölös ubisalival, persze. Egy iszlám hitűt vagy vallásos zsidót viszont ki lehetne kergetni a világból a sertéshússal, a vallásos hindu a szent állat, a szarvasmarha húsától szörnyülködne, a francia antropológusok pedig, ha kulináris horrort akarnak mutatni a diákjaiknak, magyaros disznóölésről vagy libatömésről vetítenek képeket az egyetemen.

A vallások rendszerint szigorúan betartják az étkezésre vonatkozó előírásokat, komolyan veszik a fogyasztható ételek és italok listáját, a böjti időszakot. Ezért volt különösen meglepő a tibeti buddhizmus nagyvonalúsága, amiről a dalai láma mesélt Dharamszalában, a palotájában. Tibetben, a Potala-palotában, ahol fiatalkorában élt, a konyhán sosem készítettek sertést, csirkét, de még halat, tojást sem. A kis Tendzin Gyaco számára ünnep volt, amikor szüleinél vendégeskedett. „Apám imádta a disznóhúst meg a zsírját, a zsír csillogott a bajuszán”, meséli. „Egészen tisztán emlékszem, hogy nagy élvezettel ette a disznóhúst, én meg ott kuporogtam mellette, mint egy kiskutya, aki arra vár, hogy neki is vessenek egy falatot. És olyankor apám adott. Édesanyám is megszánt olykor, egy-egy tojással.” Egy alkalommal, meséli őszentsége, amikor éppen betömött egy kemény tojást a szájába, belépett a nevelője. Azonnal látta, mi történik, de nem akarta megszégyeníteni a teli szájjal fuldokló szent lámagyereket, úgyhogy sarkon fordult, és később sem tette szóvá az esetet. A buddhizmus bölcs vallás. Amikor őszentsége megbetegedett, az orvosai beszélték rá, egyen húst, mert a szervezetének szüksége van rá. A Himalájában egyébként sem egyszerű betartani a vegetáriánus életmódot. Ebben a magasságban zöldség alig terem, így a vallási előírás úgy szól, hogy buddhista nem ölhet állatot, sőt nem szólhat a muszlim hentesnek sem, hogy másnap beugrana egy kis jakhúsért, de ha már úgyis ott lóg a hús a kampón, megveheti és megeheti. És a muszlim hentesnél mindig lóg hús a kampón.

Pörköltön, kolbászon és rántott húson nevelkedett gyomrom nehezen érti, miként lehet csupán zöldségeken élni, pedig az eszem tudja, hogy a Föld sokmilliárd lakója nem eszik húst. Vallási okból, vagy egyszerűen csak mert nem jut neki. A magyar paraszti világban is ritka vendég volt a hús a szegényparasztok asztalán. Inkább burgonyát, kukoricát, hagymát, és kásának való gabonafélét: árpát, hajdinát, kölest fogyasztottak.

Az indiai piacokon kiderül, hogy errefelé végképp nem kell sajnálni a vegetáriánusokat. Annyiféle zöldség, gyümölcs és magocska van, hogy ha egy évig mindennap másik ételt fogyasztanánk, akkor se ismétlődne az étlap. Még úgy se, hogy Indiában az a szokás, reggel, délben, este meleg ételt esznek, és ha az asztalon nincs legalább tíz fogás – főzelékek, lepényfélék, töltött tésztatáskák, gombócok –, akkor úgy érzik, böjtölnek. Pedig például a dzsainok még gumós növényt – burgonyát, hagymaféléket –

sem esznek, nehogy megrövidítsék vele Isten föld alatt élő teremtményeit. Dzsoitindráéknál, Mumbaiban, a szokásos családi összejövetelen vagyunk vagy negyvenen. Az asszonyok a vendégszakáccsal éppen szomoszát készítenek. A tésztába csomagolt zöldség erősen emlékeztet a mexikói vagy perui empanadára, de esznek hasonlót Kínában is. A földön ülve eszik a család, mert ennyi ember számára alkalmas méretű asztal a világon nincs, márpedig az indiaiak nem szeretnek külön ülni. Dzsoitindráéknál egy héten legalább háromszor-négyszer a testvérek, unokatestvérek, sógorok így étkeznek közösen.

* * *

A zsidó és az arab kultúra rokonsága néhány hasonló étkezési szokásból is kitűnik. Egyik nép sem eszik sertést, és mindkét vallás tiltja, hogy az ételbe vér kerüljön. Az iszlám halal vágás és a zsidó kóser vágás gyökere is hasonló; az állat minél kevesebbet szenvedjen, és a vérrel együtt a baktériumok is távozzanak a húsból. Ugyanezt a szerepet tölti be a mongol vágás. A tévhit szerint a mongolok nem vágják a birkát, hanem kitépik a szívét, de ahogy Dzsargal elmagyarázta, valójában egy késsel megmetszik a birka úgynevezett „fehérvonalát", benyúlnak a mellkasába, és egy gyors mozdulattal eltépik az aortát, közvetlenül a szív után. Így a vér a hasüregben marad, és nem kerül a húsba. Állítólag ez a vágásfajta az állatnak sem fáj annyira, mint amikor ledöfik, vagy a nyakát nyiszálják. Tudtommal a birkák még nem nyilatkoztak ez ügyben.

Péntek van. Gergőéknél a fazékban sólet fő. De meglepő módon nem babból készül. Gergőtől tudtam meg, hogy a sólethez nem feltétlenül kell bab, hanem egyszerűen csak olyan ételről van szó, amelyet pénteken el lehet készíteni, és amelyet aztán hőtartó edényben tárolva másnap is fogyaszthatnak. A zsidó számítás szerint szombat a hetedik nap, amikor a szentírás szerint az Örökkévaló is megpihent. Egy hithű zsidó ilyenkor csak Istennel és a családjával foglalkozhat. Péntek estétől nem lehet arra hivatkozni, hogy a papa vagy a mama dolgozik; kötelezően együtt van a család, és csak egymásra figyelnek. Mert péntek napnyugtától, „amikor bejön a sábesz", egy vallásos zsidó nem dolgozhat, nem utazhat, nem nyúlhat pénzhez, nem nézhet tévét, nem főzhet, de még a villanyt sem kapcsolhatja fel. Így azután olyan étellel kell az ünnepre készülni, amely kitart szombat napnyugtáig, amikor „kimegy az ünnep". Szombati (péntek esti) rituális étel a fonott kalács, a barhesz is. A kalácssütés Gergőéknél

minden héten családi program. A kislányok pici koruktól megtanulják, hogyan készülnek az ünnepi ételek, és alig várják a pénteket, hogy megmutathassák, milyen jól tudnak már ők is kalácsot sütni.

A szombati (vagyis péntek esti) vacsorához fehérrel terítenek. Az asztalra kerülnek a rituális tárgyak, hogy a családfő méltó módon végezhesse el az asztali áldást. Csak ezután érkezik a két ropogósra sült kalács, a pusztában kétszeresen hullajtott manna bibliai csodájára emlékeztetve. A barheszből a vacsora megkezdésekor a családfő tör mindenkinek. A szertartáshoz tartozik a bor és a boroskupa. Amikor megterítették az asztalt, és minden együtt van a szertartáshoz, a család elvonul, és ünneplőbe öltözik. Így tisztelik meg az ünnepet és egymást. Az ünnepi asztalnál minden férfi kipát, azaz kis kerek fejfedőt hord, ahogy ez a zsidó szertartásokon szokás. Itt is, mint minden kultúrában, úgy kezdődik az étkezés, hogy a családfő hálát ad Istennek a táplálékért.

A különböző kultúrákban a tűzhely is változatos. Mongóliában például nem feltétlenül a fazekat teszik a tűzre. Dzsargalék ezúttal kályhában felhevített köveket dobnak az étel közé, attól sül meg a hús. A felforrósított kövek aztán kézről kézre járnak, mert gyógyító hatásuk van; serkentik a tenyéren az akupresszúrás pontokat. Vendéglátóink leleményes módon tejeskannában főznek, ez volt a legnagyobb edény kéznél. Így mindenkinek jut a birkából és a levesből. Aggódva nézem a főzőkannát, nem került-e bele a birka feje és szeme. A mongol konyháról már annyi rémtörténetet hallottam, hogy kicsit gyanakvó lettem. Dzsargal azt állítja, ezeket a rémségeket csak a hiszékeny külföldiek ijesztgetésére találták ki, aztán jót mulatnak rajtuk. Az igazán tréfás kedvűek néha meg is etetik a birkaszemet a gyanútlan külföldivel, aki aztán otthon dicsekedve és borzongva meséli gasztronómiai kalandjait. Mongóliában hagyományosan nincs zöldség. A mongol nomádok hite nem engedi, hogy az Anyaföldet bökdössék és szurkálják, vagyis hogy ássanak, kapáljanak, szántsanak. Márpedig e nélkül nincs földművelés. Meg egyébként is, mire a földből kinőne a zöldség, a nomád pásztorok már továbbállnak. A mongol pásztorokkal – ahogy honfoglalás kori őseinkkel is – együtt vándorolt az éléskamra: a csorda. A mongolok halat sem esznek, mert a folyó szelleme állítólag nem örülne, ha megzavarnák a birodalmát.

A peruiak ugyanúgy izzó kövekkel sütnek, mint a mongolok, a földgolyó túloldalán. Ez a főzési technológia ezen a vidéken több ezer éves, könnyen

lehet, hogy még az őslakosok hozták magukkal Ázsiából, a Behring-szoroson át, a mongolhoz hasonlatos „szívszaggató” állatvágási technikával és a hajvágási szertartással együtt. Azt vajon ki tudja megmondani, miért dönt úgy egy kultúra, hogy nyílt lángon, kemencében, rácson, nyárson, kondérban, agyagedényben vagy izzó kővel süt-főz?

Limában Javier rokonai ástak egy gödröt a kertben, kirakták téglával, majd kibélelték kukoricalevéllel. A verembe szórják a burgonyát, a húst, a kukoricát és a borsót, közéjük rakják az izzó köveket. Minden réteget alaposan lefednek és körülbástyáznak banánlevéllel. Már amikor a kis gödröt kiásták, felmerült bennem, hogy ez a kerti mulatság vidám temetésre emlékeztet. A gyanakvásom csak erősödött, amikor a kis sírgödröt leterítették szemfödéllel. Aztán, hogy minden kétségem elszálljon, a gödröt betemették földdel, sőt a tetejére még kereszt is került. Cantu virággal, a rontás ellen, ahogy errefelé szokás. Semmi kétség, ez egy sír! Eltemettük az ebédet? És mikor fog feltámadni? Vagy csak az ehet belőle, aki éhen halt? A mama szerint ez a különös sír a spanyolok által meghonosított keresztény kultúra és a legősibb andoki kultúra találkozásának állít emléket. Európai szemmel nézve kicsit morbidnak tűnik a „főzősír”, de az indiánoknak a halálhoz és az étkezéshez is más a viszonyuk, mint nekünk, európaiaknak. A föld alatt az étel prímán megsült, a hús íze összeérett a zöldséggel és a banánlevéllel, az illat beteríti a kertet, összefut a nyál a szánkban. Mindenki örül, de különösen a tengerimalac, hogy nem lett belőle is fogás, élve megúszta a vendégeskedést. Javier a kukoricapálinkából nemcsak a földre löttyint pár cseppet Pachamama tiszteletére, hanem megkínálja a pánsípot is. És valóban, a síp ettől jobb kedvvel szól. De az is lehet, hogy Javier.

Ahány ház, annyi szokás

Társbérlőnk keselyűhangon rikácsolva, seprűnyélen röpül a folyosón. Hajában tüskés csavarok, virágmintás selyempongyolája lobog, ahogy cikázik fölöttem a félhomályban. Próbálok összekuporodni a földön, csapkod felém, és közben vijjog, le kell húznom a fejem, nehogy nyakon vágjon a seprűnyél. Szétnyílik a selyempongyola, szőrös hasa világít a sötétben, mint mikor idegen férfiak surrannak be hozzá a szomszéd szobába, s én az ajtórésen át lesem. Társbérlőnk visítva kacag, ujját görbítve hívogat, kampós karmai között celofánba csomagolt, színes selyemcukor.

Az álom évekig kísértett gyerekkoromban.

Négyes társbérletbe születtem; négy idegen család a gangos Pozsonyi úti bérház négyszobás lakásában. Egy konyhára, egy vécére, egy fürdőszobára. Ha babaként éjjel felsírtam, megdöngették a túloldalról a szoba falát: „Kepesné, ne dögöljön, ringálja a kölykét!” A fürdőszobában időre fürdünk: apám anyámmal, én a nővéremmel. Ennyi jut egy családra, mondja anyám. Zümmög a bádog gázkazán a kád fölött. A konyhában az asszonyok szikrázó szemekkel, némán, együtt főznek. Nem jut minden fazéknak hely, csak három láng van a sparhelton. Csípőre tett kézzel várják, mikor kerül rájuk a sor. Nem beszélnek, szeletelik a zöldséget, koppan a kés a deszkán, óriás fakanalakkal kavarják a fazékban az ételt. Sistereg a párás levegő. A társbérlő sikítva apámra ront, kezében villan a konyhakés pengéje. Apám, mint Rambo, elkapja a csuklóját, kicsavarja belőle a kést, a kés leesik, és ugrálva pattog a kockakövön. A nő visít, vele úgyse tehetnek semmit, ő meg is ölheti apámat, neki diliflepnije van. Ideges, rángó pislogás tör rám. Sírni próbálok, de nem kapok levegőt. Összeszorítom a szemem, a görcs összerántja, nem tudom kinyitni. Anyám reszket, nővérem bőg, apám nyugtatni próbál, karjában ringatva áll a szobában a tükör előtt, s közben szomorú dalt dúdol. Végre látok. Nézzük egymást apámmal a tükörben.

A gyerekkori álmok és élmények savként marják magukat az emlékek repedéseibe. A rángó pislogás néha a mai napig előjön, ha feszült vagyok. A legkínosabb, ha vezetés közben tör rám a sztrádán. Olyankor feleségem rimánkodik: „Nyisd már ki a szemed, Életem!” „Nyugi, én a szemhéjamon át is látok!”

Ha most körülnézek a dolgozószobámban, azt látom, ugyanúgy körülveszem magam képekkel, tárgyakkal, mint húszezer éve az ősember, amikor tenyerének lenyomatával, apró faragványokkal, barlangrajzokkal díszítette rejtekhelyét. A könyvek előtt a családi képek, a sarokban az üvegpolcon az azték, andoki, wayana, afrikai, kínai, hindu szobrok, a falkamrában a buddhista ereklyék, a kandalló fölött az indiai szekérkerék régi emlékeket idéz. Melengeti spiritualitás után kuncsorgó lelkem, és biztonságérzetet ad; egy barátságos zug az idegen világban.

A hajlék, a ház, az otthon nem csupán fedél az ember feje fölött, hanem mágikus tér, bőrünk, személyiségünk kiterjesztése. A kultúrák többségében az új otthont hagyományosan megszentelték, így emelve az építési anyagok praktikusan elrendezett halmazát spirituális magasságokba. A család fölé égboltként boruló, félgömb formájú tetők, az afrikai kunyhók, a jurták közepén napként melegítő és világító tűzhelyek kozmikus és érzelmi üzenetet hordoztak, akár az ősi kultikus helyek. A boltozatos építmények voltak a keresztény bazilikák előképei is.

Nádból, kőből, tehénszarból

Amikor negyedszázada az amazóniai őserdő mélyén, a Maroni partján jártam, a világtól elzárt településen a wayanák még szinte természeti körülmények között éltek. Férfiak és nők ágyékkötőkben, félmeztelenül jártak, azt ették, amit az őserdőben vadásztak vagy a Maroniban fogtak, függőágyban aludtak, és a barna folyóban tisztálkodtak. A piros ágyékkötők között akkoriban tűntek fel az első sortok és baseballsapkák.

Hogy a földgolyó különböző vidékein milyen lakóhelyet épít magának az ember, az életmódtól és éghajlati viszonyoktól függ. Nem meglepő, hogy Amazónia esőerdejében nem jégkunyhóban laknak az indiánok, de az mégis elgondolkodtató, hogy errefelé a kunyhóknak, ha egyáltalán annak nevezhetjük ezeket az építményeket, oldalfaluk sincs. A négy faoszlopra szerelt tetőt pálmalevél fedi. A használati eszközöket, fonott kosárkákat, edényt, takarót, kevés ruhaneműt a tetőszerkezet gerendáján tartják. A kunyhók egymástól néhány méterre épültek, a falucska lakóinak még annyi titkuk sincs egymás előtt, mint nekünk volt a panel lakótelepen, ahol tíz éven át éltünk. A magánéletet egy vékony, színes takaró védi, amivel befedik a függőágyat, és a fölé boruló moszkitóhálót. Egy függőágyban persze amúgy sem lehet nagyon hancúrozni. Amikor Wayaman később Boglár Lajos vendégeként Magyarországon járt, álmélkodva látta, hogy nálunk nemcsak az emberek, hanem még a disznók is „házban” laknak, sőt a növények is „üvegből készült házban” feszítenek.

Az esőerdőben Wayaman apó tanít az ő kultúrájukra; segít felerősíteni a függőágyamat, mert ez bonyolultabb feladat, mint elsőre gondoltam. Ha túl magasra kötöm, nem tudok belefeküdni, ha túl alacsonyra, leér a fenekem, amikor belefekszem. Wayaman megmutatja, hogyan kell a függőágy tartókötelét belehúzni a speciálisan szabott moszkitóhálóba, aztán a tövénél ügyesen elkötni, ha nem akarom kellemetlen rovarokkal tölteni az éjszakát. Ennek érdekében a moszkitóhálót célszerű alulról is rögzíteni, én például a bakancsomat teszem rá. Figyelmeztetnek, hogy reggel, mielőtt ismét belebújnék, tanácsos jól kirázni, mert ha éjszaka beleköltözött egy skorpió, zokon veheti, ha álmában rátaposok. A túlélőkést pedig, mondják, nem árt mindig kéznél tartani. Jaguárral puszta késsel biztosan nem fogok

megküzdeni, mint állítólag Wayaman tette fiatal korában, de rovarok és csúszómászók elijesztésére alkalmas lehet.

Az Andokban, a kis indián falvakban az emberek a mai napig úgy élnek, mint 500 éve. Azt szokták mondani, a spanyol hódítással az európai és az amerikai kultúra találkozott. Valójában azonban nem Kopernikusz, Dante, Leonardo, Michelangelo, Rotterdami Erasmus vagy a flamand festők érkeztek Peruba, hanem egy írástudatlan disznópásztor vezetésével néhány tucat kalandor és bűnöző. Pizarro nyolcvan emberrel foglalta el a békés inka birodalmat. Amikor Hernán Cortés mindössze 600 katonával, 16 lóval, 32 hajítógéppel, néhány ágyúval és mordállyal elfoglalta Tenocstitlant, az azték főváros ötször akkora volt, mint a korabeli Madrid, s kétszer annyi lakosa volt, mint Sevillának, az akkori legnagyobb spanyol városnak. Miközben a mexikói és a perui kultúrák hatalmas városokat, piramisokat emeltek, nem ismerték a guruló közlekedési eszközöket, a lőfegyvert, sőt a lovat sem. Az azték krónikák szerint amikor Atahualpa inka király meglátta az első hódítókat csengettyűkkel felcicomázott lovaikon, ijedtében hanyatt esett, és a többiek is tenyerükkel a szájukat ütögették. Azt hitték, kentaurokat látnak.

A spanyol hódítók sokáig bolondnak nézték az inkákat: miért élnek fent a hegycsúcson, miért nem a völgyben, a folyóparton, mint az európaiak? Aztán amikor az első tavasszal a lezúduló hólé sarat mosva, sziklákat görgetve elsodorta a völgyben épült spanyol településeket, rájöttek, hogy az indiánok tudhattak valamit.

1911-ben szenzációs hír járta be a világsajtót. Egy amerikai kalandor-történész, Hiram Bingham – Spielberg alighanem róla mintázta Indiana Jonest – az inkák kincse után kutatva néhány bennszülött segítségével átvágta magát a magas őserdőn, és felfedezte Machu Picchut. Négyszáz éven át sem az indián krónikákban, sem a spanyol hódítók leírásaiban nem olvashattunk erről a városról. Bingham azt hitte, Vilcabambát, az inkák utolsó menedékét találta meg. De hiába ásta fel a környéket, kincset nem talált. Bár a rossz nyelvek szerint az is lehet, hogy talált…

A tudósok a mai napig vitatkoznak, mire szolgált Machu Picchu. Vannak, akik azt vallják, a spanyol hódítás után az inkák ide vonultak vissza, hogy megőrizzék kultúrájukat. Mások úgy gondolják, amikor a spanyolok bejöttek, Machu Picchut már rég elhagyták az inkák. Évszázadokon át erre a vidékre csak a kedves hegyi állatok, a lámák és az alpakák jutottak fel. Az

inka város királyi székhely volt. Az egyik csúcson csillagvizsgáló áll, ahonnan Inti, a napisten járását figyelték. Az inkák kiválóan értettek az orvostudományhoz, szükség esetén koponyalékelést is végeztek, a műtétekhez fertőtlenítést és érzéstelenítést alkalmaztak. A spanyol krónikások álmélkodva írtak teraszos földművelésükről. Fejlett volt a zeneművészetük, az építészeti tudományuk pedig olyan ragyogó volt, hogy a gyakori földrengések után évszázadokon át csak azok az épületek maradtak fenn, amit még az inkák építettek.

Az inkák törvénye meglehetősen egyszerű volt: a munka feltétlen kötelesség; senkinek sincs joga lustálkodni; a szükséglet szabja meg a juttatásokat; a közös érdek megelőzi az egyéni érdeket! Akit rajtakaptak valamilyen bűnön, beállították az út menti kőfalba épített nyitott falkamrába, kiláncolták, és addig állt ott, amíg az arra haladók halálra nem követték. Akkor kivették, de nem temették el, mert nem akarták a Földanyát egy romlott lélekkel beszennyezni, hanem kidobták a szemétbe, ahol a kutyák és a vadállatok széttépték a holttestét.

Machu Picchu házaiból lehet következtetni, hogyan éltek az inkák évszázadokkal ezelőtt. Az emeletes kőházak felső részén volt a lakás, a földszinten a kamra. Amaruban ma is így építkeznek. Vendéglátónk, Gregorio, keresztlányom apja fiatal ember, de a falu szerint ő a legokosabb a közösségben, így ő a vezető. Mert errefelé nem öröklődik a hierarchia, és nem is a hatalmi érdekcsoportok jelölik ki maguk közül a vezetőket; csak a rátermettség számít. Gregorio és felesége, Beatrix két kislányukkal egy szerényen, de praktikusan berendezett, a hagyományoknak megfelelően kamrára épült emeletes ház felső szintjén élnek, ahol a fekvőalkalmatosságokon kívül csupán néhány polc áll a fal mellett a ruháknak, edényeknek. És meglepetésemre, a sarokban ott trónol egy varrógép. A férfi nemrégiben egy falusi szabótól elleste, hogyan kell használni a masinát, azóta ő varrja a család ruháit. Gregorio azt mondja, náluk az öregeket és a gyerekeket tisztelik a legjobban. A gyerekeket a hátukra kötve mindenhová magukkal viszik, és mindent elmagyaráznak nekik. A férfiak ugyanúgy hurcolják a gyerekeket a hátukon, mint az asszonyok, és segítenek a főzésben.

De az Andok hegyei között sem csupán egyféle kultúra létezik. A Titicacán a természetes szigetek között nádból font, mesterséges szigetek lebegnek a vízen. A legnagyobb sziget kiterjedése sem haladja meg a

néhány száz négyzetmétert. Különös módon, noha a szigetek úsznak a tavon, mégsem távolodnak el a parttól túlságosan. A szigeteken minden nádból készült; a kunyhók, a kis kápolna, benne az oltár, amott egy hatalmas madárszobor, az is nádból. Az egyik házon napelem táplálja árammal a kunyhóban a tévét. A nádszigeteken egy-egy nagyobb család él, külön lakókunyhókban. A közös főzőkunyhó előtt a földön, vagy inkább a nádon cserépedények, köcsögök, korsók jelzik, hogy a közösségi élet a szűk kunyhókon kívül zajlik.

Nálunk gyakran az egészség és a családi béke is rámegy a lakásért folyó küzdelemre, de az emberek ezekben a kunyhókban sem ókori görög és latin szerzőket olvasnak szabadidejükben. Ház helyett a puszta létért, a napi megélhetésért küzdenek. A nádszigeteken élők a szépség iránti szükségletüket sem a ház csinosításában élik ki. Számukra a ház egyszerűen szükséglet: fedél a fejük fölött. Az itt élők sokkal büszkébbek hatalmas, nádból font szobraikra, színes szőtteseikre és nádból font hajóikra. Némely hajó orrán szobordísz: nádból font, óriás puma, tátott szájában hatalmas fogak, vörös szeme fehérjéről vad, fekete pupilla mered ránk. Ezek a csónakok egyaránt emlékeztetnek az ókori bárkákra és a földrész őslakóinak vízi járműveire. Sok ezer kilométert vitorlázva a Kon-Tikin ilyesmi tutajon bizonyította be Thor Heyerdahl, a norvég kutató, hogy már ezer évvel ezelőtt az őslakók is eljuthattak a mai Peru partjaitól a Húsvét-szigetekre. A nagyobb bárkákon ötven ember kényelmesen elfér, ezen utaznak az iskolások a partra, aztán délután az iskolából vissza a szigetre. Technikai újdonság a hagyományos hajóépítéshez képest, hogy a környezetszennyezés elkerülésére, és hogy a hajók jobban ússzanak, a kiürült műanyag vizespalackokat beépítik a hajótestbe.

Ahogy lépkedek a nádföldön, időnként érzem, hogy néhol a talpam alatt puhább a talaj, kisebb-nagyobb tócsák jelzik, hogy a tó lassanként elfoglalja a szigetet. Az egyik szigetlakó a kedvemért leszúr egy póznát; a felszíntől 50-60 centiméterre már ott csobog a víz. Néhány év alatt az egész nádsziget alja elrohadna a vízben, ha a szigetlakók folyamatosan nem fonnák újra és újra. Amikor a házak alatt tönkremegy a gyékény, a házat fel kell emelni, hogy alatta pótolni tudják a talajt friss náddal. A nádszigetnek sok hátránya mellett egyetlen előnye, hogy amikor árvíz idején a parton lévő településeket elönti az ár, a nádszigetet felemeli a víz, és a lakók tovább élhetnek rajta.

Mi késztet embereket arra, hogy ilyen helyre költözzenek? Évszázadokkal ezelőtt néhány titicacai halász, hogy több időt tölthessen munkával, nádszigeteket épített, és hosszabb időre a vízre költözött a családjával. Aztán itt rekedtek. A mai szigetlakóknak már a nagyszüleik is itt születtek, itt házasodtak, itt éltek. Nem tudnak elköltözni, mert se földjük, se pénzük, hogy telket vásároljanak, és a parton építsenek maguknak házat. Abban reménykednek, hogy egy nap az államtól kapnak ingyen telket, és akkor végre elhagyhatják az úszó szigeteket.

Milliomosok kalyibája

Egy lakótér sok mindenről árulkodik: ízlésről, élettérről, gondolkodásmódról. És arról is, hogy lakója kifelé vagy befelé él-e. Hogy saját életmódja, kényelme a fontos, vagy a büszkeség, hogy mások lássák, mire vitte.

A Keleti-Kárpátokban, Gyimesfelsőlokon Ilonka néniékhez igyekszünk. A patakban lépdelünk, kőről kőre, köröttünk zöld hegyoldal, virágzó rét, mesebeli, kékes hegyek. A gyimesi csángó magyarok a középkorban csángáltak ide, a Hargitán túlra, a történelmi Magyarország határvidékére. Elsősorban pásztorkodással foglalkoztak. Ilonka néniék is kétlakiak: tavasztól őszig egy kis kunyhóban, a kalibában töltik az éjszakát a hegyen az állatoknál, napközben pedig a lenti házban dolgoznak. Ilyenkor napi tíz kilométert gyalogolnak, hegyre föl és le, patakon, árkon, bokron át. A hegyen vödörbe fejik a teheneket, aztán a tejet kannában szállítják el. „Jánoska bácsival kihajtjuk a teheneket a mezőre, Ilonka néni kezet mos, tüzet teszen, és fog neki a tejet melegíteni. És azután következik a sajtcsinyálás.” Ilonka néni egyes szám harmadik személyben beszél magáról, mint nálunk a gyerekek. Gyimesben általában három generáció él együtt, olykor négy is, ha még él a dédimami. Imi és Kinga nyáron is lent lakik a faluban, a kilencvenegy éves dédimamival. Egy kertben, de külön házakban. Kinga tanítónő, Imi fuvarozik, most feljöttek velünk a hegyre, meglátogatni Ilonka nénit és Jánoska bácsit.

A kalibában szerények a körülmények, az egész ház egyetlen szoba, benne vaságyak, viaszosvászonnal borított étkezőasztal, két szék, a falon falvédő. A kalibában nincs főzőalkalmatosság, az ételt, a túrót, a sajtot, az ordát, vagyis amolyan másodtúrót, amivel Kinga kínál bennünket, a verandán, a nyári konyhában készítik. Kis vaskályha adja a meleget, a vizet patakból kell vödörben fölcipelni a domboldalra. Pedig Ilonka néni és Jánoska bácsi tehetős emberek, ameddig a szem ellát, minden föld, legelő az övék. Lent a faluban gazdagon berendezett, 3 szobás kőházuk van. De nem lakik benne senki. Az a „tiszta ház”. Egyszer majd az egyik fiúé lesz. Mutatja, hogy Ilonka néniék milyen dolgosak voltak. A vagyon errefelé nem kényelmet, hanem még több munkát jelent. A vagyon is összetartja a

családot. Minden kézre szükség van, hogy megműveljék a földet, ellássák az állatokat.

„Ezek a szőttemények”, büszkélkedik Ilonka néni a „tiszta házban”. A szőttesek és hímzett falvédők mind Ilonka néni kézügyességét és szorgalmát dicsérik. A fal mellett, hímzett fehér takarón tizenhat pár ragyogóra suvickolt fekete cipő. Nem sokat koptatták őket. A dupla ágy alját két sorban horgolt csipke díszíti. Az ágyakon, mint a rakott palacsintában a töltelék, egymást váltják az ágyneműk, lepedők, ágyterítők, s végül az ágyak tetején embermagasságig párnák, dunyhák. Az ágyneműépítmény csúcsán kövér selyempárnák trónolnak, közepükre Ilonka néni tüskés rózsákat hímzett. A két díszpárna között műanyag játék baba integet. „Ez a vetett ágy”, mondja Ilonka néni büszkén. De Ilonka néni és Jánoska bácsi sosem alszik benne. Ők a ház melletti kisházban, egy szoba-konyhában alszanak, ott is élnek. A vetett ágy hirdeti a látogatónak, hogy Ilonka néniéknek olyan sok ágyneműjük van, hogy egy ágyba bele sem fér! A faluban, ha meglátogatják egymást az asszonyok, megcsodálják egymás vetett ágyát. „Megnézzük, mert nem mindenkinél van. Akinél van, megcsodáljuk, ilyened van, olyanod van. Neki nincs: nem dolgozott! Akinek nincs vetett ágya, az nem küzdött, és nem dolgozott!”, mondja Ilonka néni, és punktum!

A laptopomon belekukkantunk a Peruban forgatott filmünkbe, hogy vajon könnyebben élnek-e a hegyi emberek az Andokban. Boldogabbak-e, szebb-e a házuk, és ők is napi tizenhat órát dolgoznak-e még ünnepnapokon is, mint Ilonka néni és Jánoska bácsi. Jánoska bácsi kacagva nézi, csillognak szájában a fémfogak, Ilonka néninek meg le-lecsukódik szeme a fáradtságtól.

A férfiakat fölfalja a sivatag

Szaid édesanyja berber származású volt, most a nagynénihez jöttünk a sivatagba. Terepjáró szállít minket az apró oázisba, ahol földszínű kunyhókban él a család. Búcsúzáskor kérdezi a sofőr, mikor jöjjön vissza értünk. Nézem az egyszerű házat, a kietlen tájat, és úgy gondolom, itt tíz percnél több látnivaló aligha akad, de udvariasságból másfél órát mondok. A berberek, Marokkó őslakói a kőkorszak óta itt élnek a Szaharában. Évezredekkel korábban érkeztek ide, mint az arabok, és az életmódjuk azóta sem sokat változott. Bőrtömlőben húzzák a vizet az ásott kútból, és öntik a kővályúba. A kősivatagban nagy kincs a víz, élet csak az oázisokban van. És ott is alig terem valami. Szaid berber rokonai ugyanúgy kézzel szedik a bogyókat a földről, ugyanúgy préselik darálóban, nyomkodják kézzel, majd szűrik le a levét, mint őseik tették évezredekkel ezelőtt. Ezek a bogyók nem a szokásos olajfák, hanem az argánfa termései. Különleges minőségű és drágább olaj készül belőlük, mint az olíva. Egész napi munkával körülbelül fél litert tudnak kisajtolni a barnára gyúrt bogyómasszából. Szaid azt mondja, gyerekkorában sok ilyen olajat fogyasztott, de először látja ő is, hogyan készül. „Úgy csodálkozom, mint egy európai”, mondja.

A házat kőfal veszi körül, és földbe ásták, ez a légkondi: tartja a hűvöset, mint a pince. A kőfalon belül sikátorok kötik össze az egymástól tisztes távolságra épült lakrészeket, valamennyinek kapuja és saját kis belső udvara van. Így több generáció élhet együtt anélkül, hogy zavarnák egymás nyugalmát.

A vendégeket a berberek is úgy köszöntik, mint az arabok a sivatagban, az izzadtan érkező vándort alaposan meglocsolják illatos olajjal, ne legyen büdös, bár az illat nem sokat segít a kellemetlen szagok elfedésében, legfeljebb – demokratikus módon – mindenkit egyszagúra formál.

Készül az ebéd: lepénykenyér és kuszkusz, argánolajjal. Étkezés előtt célszerű alaposan megmosni az alumíniumkannából a kezünket, mert ez lesz az evőeszköz is. A földön ülve falatozunk, Szaid nagynénje, unokahúgai társaságában olyan jól kezdem érezni magam, mintha hazaérkeztem volna. Nem is emlékszem, mikor éreztem magam ilyen

nyugodtnak és természetesnek. Nyugodt az élet; a sivatagi ember nem kapkod, nincs is hova rohanni. Közben visszaér a sofőr a terepjáróval, de megkérem, hadd maradjunk még néhány órát. Azt hiszem, itt tudnék élni. Néhány napig biztosan. Bár, mondják, a berber férfiakat, akik hagyományosan harcosok voltak, felfalja a sivatag; elesnek a harcokban vagy elvándorolnak. Ebben a családban is csak lányok és asszonyok élnek. Szaid unokahúga, a gyönyörű Hadidzsa se nagyon reménykedhet már abban, hogy férjhez megy. A közeli falvakban nincs kérő. Pedig a szobájában ott rejtegeti a menyasszonyi ruhát és az ékszereket, amiben egykor a nagymama és a mamája is esküdött. Láthatóan boldogan ölti magára a kedvünkért, de használni talán sosem fogja.

Útjelzők nélkül

Mongol barátunk, Dzsargal családja Ulánbátortól ugyan csak ötszáz kilométerre lakik, mégis tizenöt órán át zötykölődünk a terepjáróval, mondhatnánk, árkon-bokron át, ha lenne bokor. A városkapu után máris kezdődik a sztyeppe, és az első lakott terület 120 kilométerre van, mintha Magyarországon Budapest határától Győrig nem élnének emberek. Mongólia 1%-a lakott terület. A hazánknál tizenötször nagyobb országban budapestnyi ember él. Az út az extrém turisták álma: földút, kátyúk, vízmosás; csak azok igazodnak el, akik itt élnek. Az idegen simán éhen hal, ha eltéved. Napok telhetnek el, míg embert látunk, a sztyeppén nincs támpont, nincs domb, fa, bokor, ami útbaigazítana, és minden esőzés után megváltoznak a nyomok. Így aztán a jelzőtábláknak se lenne sok értelmük. Dzsargal egy éve nem volt otthon, haza se találna, ha nem jönne elénk sógora Ulánbátorba, hogy mutassa, most éppen melyik nyomot kell követnünk.

Néha órákig megyünk, míg a távolban meglátunk egy-egy újabb „ger” -t, ahogy a jurtát errefelé hívják, mert a „jurta” elnevezés inkább Közép-Ázsiában honos. De mi maradjunk a nálunk ismert megnevezésnél. A nomád sátor körül állatok: birkák, jakok és apró ázsiai lovak.

Egy átlagos jurta, hasonló, mint amilyenben őseink éltek több mint ezer éve, összecsomagolva körülbelül 250 kiló, és egy összeszokott csapat húsz perc alatt felállítja. Régebben tevén vagy ökrös szekéren szállították, manapság inkább teherautón. És a sztyeppén ott verik fel, ahol az állatok számára friss legelőt találnak. Régebben, a vándorlások idején az egész család egy jurtában lakott, és a földön összebújva aludt, ma már mindenkinek saját ágya van, és ha a fiatalok összeházasodnak, külön sátrat állítanak nekik. Dzsargal öccse és felesége nászajándékba még tévékészüléket is kapott, ami napelemről vagy gépkocsi-akkumulátorról működik. Adás ugyan nincs benne, de esténként lehet DVD-ről filmeket nézni.

Vendéglátóink nekünk is felállítanak egy jurtát, én is segítek, ami persze inkább akadályt jelent. Meglepő módon a jurtát először berendezzük a sztyeppe kijelölt pontján, aztán a berendezés köré építjük a sátrat. Az apró,

színesre festett ajtón tudniillik már nem férne be a vaskályha, az ágyak, az asztal és a ruhák, az edények és az élelem tárolására szolgáló, színesre pingált ládák, szekrénykék. Miután körberakjuk a lécfalakat, felállítjuk a májusfára emlékeztető két tartóoszlopot. A lécfalakon nyugszanak a tetőfedő lécek, amelyeknek a felső végét a tetőkerékbe illesztjük. A lécek hagyományosan narancsszínűek, mintha a nap sugarai tartanák a tetőt. A számuk is többnyire a bűvös tizenkettes számmal osztható, ennél a jurtánál 72 lécet számolok össze. Végül felkerül a nemeztető és az oldalakat borító vastag nemezfal. A kész sátrat ponyvával fedjük le, amit kötelekkel erősítünk meg. Minthogy errefelé nem terem meg a kender, a kötelet is lószőrből fonják.

Fontos tudnivaló, mondta Dzsargal, hogy ha belépünk egy jurtába, sose lépjünk rá, pláne ne rúgjunk bele a küszöbbe, mert az szerencsétlenséget hoz a háziakra. Ez a szabály sokfelé létezik Ázsiában. Állítólag a küszöbön laknak a szellemek, és nem szeretik, ha molesztálják őket. A másik illemszabály, hogy nem illik a jurta tartóoszlopának támaszkodni. Ez mellesleg praktikus tanács is, hiszen ha kidöntjük az oszlopot, fejünkre omlik az egész építmény.

Hagyományos rendje van, ki hova ülhet; a bejárattal szemben van a családfő helye, jobbján a házi oltár, családi fotókkal, előtte illik levenni a fejfedőnket. Az oltár előtt a díszhely a megbecsült vendégnek, megtisztelő módon ide ültetnek engem is. A bejárattól balra van a férfiak, jobbra a nők oldala. A férfiak sapkában, kalapban, a nők bekötött fejjel, színes, nyakig zárt, hosszú ujjú selyemruhában, egymás mellett ülnek az ágyon.

A sátorfalon szőnyegek, családi fényképek, az asztalon gyertya. A jurta közepén áll a tűzhely, ami egyszerre szolgál fűtésre és főzésre; a füst az építmény tetején, egy nyitott, kör alakú résen át távozik.

Vagyoni állapottól függően nagy különbség lehet jurta és jurta között. Engem igazán Bogdo kán, az utolsó mongol király és egyben a mongol buddhisták szellemi vezetőjének jurtája nyűgözött le, ami kínai bútorokkal berendezett palotájában áll. Dzsebdzundamba kutugtu nyolcadik reinkarnációját többnyire csak Bogdo kánként emlegetik, hogy ne kelljen a tizennégy betűből álló, alig kimondható valódi neve kiejtésével bajlódni. A kán lelkesedett az egzotikus állatokért, volt zsiráfja és elefántja, de még az állatoknál is jobban rajongott az alkoholért. Néha napokig fetrengett részegen, így vészelve át a kínai, majd a szovjet uralmat. A szifilisztől

megvakult Bogdo kánról feljegyezték továbbá, hogy nacionalista álmodozó és biszexuális transzvesztita is volt, ami azért meglepő egy buddhista spirituális vezetőtől. De a királyné se lehetett konzervatív asszony. Őt rettegett birkózóként tartják számon, továbbá azt rebesgetik, hogy szexuálisan kizsákmányolta a fodrászát, ami nem tudom, pontosan mit jelenthet, de rémesen hangzik.

Az imaházak között, szocreál párnázott ajtón át jutunk a palotába, ahol az egyik hatalmas teremben találjuk az aranytárgyakkal berendezett, 150 leopárd bőréből készült luxusjurtát, amit a kán a mongol birkózók, íjászok, lovasok nagy nyári seregszemléje, a Nadam ünnepek alkalmával vagy vadászatok idején használt. Bogdo kán 1924-ben bekövetkezett halála után a mongol kommunista vezetők a buddhista egyház megrendszabályozására úgy döntöttek, nem engedélyeznek több reinkarnációt. De az élet körforgása fittyet hány az ideológiáknak; a 14. dalai láma, Tendzin Gyaco megtalálta Tibetben az újjászületett Dzsebdzundamba kutugtu kilencedik reinkarnációját egy négyéves kisfiú személyében, aki azóta Dharamszalában, a dalai láma udvarában él.

A mongolok a mai napig kötődnek a jurtákhoz, nemcsak a sztyeppén, hanem a falvakban, sőt a nagyvárosokban is. Ulánbátor peremkerületeiben nem ritkák a jurták, de láttam nomád sátrakat toronyházak tövében is, a belvárosban. Falun sokfelé a téglaépületek mellett, a kertben is ott áll a jurta, hogy ha a háziakat elfogná a nosztalgia, bármikor átsétálhassanak a megszokott környezetbe. Dzsargal húga, Tonga beköltözött Erdenmandalba, egy kőházba, mert, különösen télen, az sokkal kényelmesebb a gyerekekkel. A házukban már van fürdőkád is. Igaz, egyelőre a konyhában, és a vizet kútból húzzák, aztán lábasban a sparhelton fölmelegítik, úgy öntik a kádba, de még így is kényelmesebb, mint a mínuszokban, süvöltő szélben a sztyeppén tisztálkodni. A konyhában tárolásra ugyanolyan festett ládikák szolgálnak, mint amilyeneket a jurtákban láttunk. Tongáék élete – alvás, főzés, tisztálkodás, társas együttlét – eddig egy térben zajlott, most próbálják kitalálni, hogy a megszokott funkciókat hogyan kell több szobára osztani. De azért tartalékban náluk is ott áll a kertben a jurta.

Iskola a vaginában

A szarvasmarha-tenyésztő kelet-afrikai maszájok a tehénnek minden porcikáját felhasználják, még a trágyát is; leleményes módon kunyhót építenek belőle. Lám, ha szarból várat építeni nem is lehet, ahogy a mondás tartja, kunyhót azért még igen. Állítólag ha a nap kiszárítja, már nincs szaga. Ezt a trágyát még valószínűleg nem szárította ki a nap, ezért kicsit tétovázok, éljek-e a vendégszeretettel. A tétovázásomat barátkozásnak álcázom; megpróbálom a gyerekeket cukorkával kicsalogatni. A cukorka mindig működik; nemcsak a gyerekek bújnak elő a kunyhóból, hanem az édesszájú nagymama is. De aztán, mint általában, győz a kíváncsiságom, és hétrét görnyedve bebújok a szűk lakhelyre, ahol fölegyenesedni nem is lehet. A kunyhó közepén kövekkel körberakott nyílt tűzhely, mint a jurtában, de itt nem vezeti el kürtő a csípős füstöt, a könnyeimtől alig látok. A füst jó, mondják vendéglátóim, mert belülről is szárítja a trágyát, és elűzi a bogarakat.

A Nyugat-Afrikában élő dogonok békés nép, kerülik a vitákat, nem szívesen mondanak ellent a beszélgetőtársnak. A közösségi építményt, ahol a törzs ügyes-bajos dolgait vitatják meg, olyan alacsonyra építik, hogy fölállni nem is lehet benne. Kétszer is meggondolná valaki, hogy a vita hevében felugorjon, és testi erejével pótolja hiányzó érveit, mert azonnal beverné a fejét. A dogonok házaikat, kapuikat emberi formájú faragványokkal díszítik, sokfelé a tetőt faragott emberalakok, vagy emberi csontokra emlékeztető oszlopok tartják. A falu alaprajza is az emberi test formáját utánozza. A fej, az alacsony építésű, úgynevezett „szóház”, a sárból készült, kúpos tetejű kunyhók és a magtárak alkotják a törzset, a lábakat és a karokat.

Modern építészetben is láttam hasonlót, Kubában. Amikor a hetvenes évek végén Havannában meglátogattam a művészeti főiskolát, csodálkozva láttam, hogy az épületegyüttes alaprajza a női nemi szervet követi: felülnézetből pontosan kivehető a hüvely, a petevezetékek, a petefészkek és az anyaméh formája. Az épület úgy született, hogy 1961-ben Fidel Castro és Che Guevara az elhagyatott havannai Country Clubban golfozott. Azon tanakodtak, hogyan lehetne hasznosítani a nép és a proletariátus számára ezt

a gyönyörű környezetet. Úgy döntöttek, létesüljön itt egy művészeti iskola, ahol képzőművészeket, klasszikus és modern táncosokat, zenészeket, színházművészeket képeznének Kubának, Latin-Amerikának és a Harmadik Világnak a kubai forradalom szellemében. Az épületegyüttes tervezőjének egy venezuelai építészt, a caracasi egyetem professzorát, Ricardo Porrót kérték fel, aki maga mellé vett két fiatal olasz építészt, Vittorio Garattit és Roberto Gottardit. Porro abból indult ki, hogy a kubaiak ősei az Ibériai-félszigetről és Afrikából származnak, így az épületegyüttes is kövesse ezeket a hagyományokat. Mint láttuk, az antropomorf építészet némely afrikai törzsnél, például a dogonoknál ismerős megoldás, a művészeti főiskola téglából kirakott kupolái pedig a hagyományos katalán népi építészetet idézik. Az új művészet születése pedig történjen az anyaméhben, szólt az építészeti koncepció. Az építkezés hamarosan óriási vitákat kavart Kubában, a politikai vezetés a proletariátus ízlésvilágától idegen, burzsoá csökevénynek minősítette a szexuális utalást, így végül a forradalom utáni évek legizgalmasabb alkotását nem is fejezték be. Porro Párizsba ment, Garatti és Gottardi pedig visszautazott Milánóba. Az iskola azóta a befejezetlenül is gyönyörű épületben működik.

A korszerű technológiáknak, a modern építészetnek még nincsenek ízlésbeli hagyományai, sokfelé még az érzékenység sem alakult ki erre. Egy szép új építményhez más ízlés, más technológia, másfajta kreativitás és nagy bátorság szükséges. Az Ázsiában, Afrikában, Latin-Amerikában vagy éppen Erdélyben még fellelhető népi vagy koloniális építészet kifinomult szépsége, arányai és szimbolikája után különösen szembetűnő a mai falvak sokfelé dísztelen, sátortetős kockaházainak monoton egyhangúsága, vagy a környezethez nem illő épületek hivalkodó ízléstelensége. A népi és a tradicionális építészet arányai évszázadok alatt csiszolódtak. Hiába volt valakinek rossz ízlése a faluban, hiába volt tehetségtelen egy építész, az alapvető formákat, arányokat, a tetőszerkezet kialakítását a hagyományok és a kor stílusa kötelezően diktálták számára is. Azok a vidékek jártak jól, ahol a hagyományos építkezés békésen átnőtt az újba, mint Görögország fehér falvaiban, Itália vagy az Ibériai-félsziget piros tetős kisvárosaiban, az Alpok hegyei között vagy az északi országokban. A modern japán építészet nagy szerencséje, hogy a letisztult formák, a világos alaprajz könnyen összebékíthetők a 20. századi funkcionális építészettel, mi több, a Bauhaus és az organikus építészet sokat merített a japán hagyományokból. Ugyanez

a szelíd átmenet a kör alaprajzú építményeknél, a jurtáknál, az afrikai kunyhóknál más sokkal nehezebb.

A „bűnös nagyváros”

Tokióban meglepődve láttam, hogy egy helyütt mintha machetével széles ösvényt vágtak volna a felhőkarcoló-dzsungelben, és egy többszintes autópálya kanyarogva hasít át a városon. Kutatva méregettem, hogyan lehet, hogy ezt a területet korábban nem építették be. Ahogy az autóforgatag mélyére néztem, láttam, hogy egy szomorú csatorna csordogál lenn, a sötétben. Valamikor folyó volt, míg fény és levegő híján ki nem pusztultak belőle a halak és a növények. A természet. Spengler mutat rá, hogy a történelem során minden civilizáció végül nagyvárosok köré szerveződött. Babilon, Tenocstitlan, Alexandria, Bagdad, Róma és nyomukban a többi kőkolosszus geometrikus elrendezésükkel, szűk élettereikkel, összepréselt embertömegeikkel a pusztulás jelképeivé váltak a német gondolkodó szemében, aki úgy látta, hogy a metropolisok magukba szívták, aztán elpusztították azokat a természetközeli közösségeket, ahol a kultúrák eredetileg születtek.[57]

A világon jelenleg 30 nagyváros lélekszáma haladja meg a 10 milliót. Az átláthatatlan, húsz-harmincmilliós megapoliszok, Tokió, New York, Sanghaj, Dzsakarta, Mumbai, São Paolo, Mexikóváros, Manila, Karacsi, Delhi, Szöul az emberi együttélésnek, a kapcsolatoknak, az intimitásnak, a konfliktusoknak, a kultúrának eddig soha nem tapasztalt új oldalait mutatják meg.

A hagyományos és a 21. századi életmód közti, áthághatatlannak tűnő szakadék a világ sok táján egy országon belül is megrázó. Amikor két évtizede Sanghajban jártam, a Huangpu folyóhoz vezető széles Nanjing úton már sorra épültek a felhőkarcolók. A luxusáruházakban a legnagyobb világmárkák versenyeztek egymással, a felújítás alatt álló úton hatalmas limuzinok kerülgették a kátyúkat, de egy-két utcával beljebb, a földszintes házak tövében a piacosok ugyanúgy nyikorgó kézikocsikon vagy a hátukon hordták a zöldséget, halat és a tenger gyümölcseit az utcai árusok zsúfolt pultjaira, az emberek ugyanúgy a járdaszélen ülve, az ölükben szorongatott kis tálkákból ették pálcikával a rizst és az apróra vágott falatokat, mint több száz éve. A huszonötmilliós Sanghaj azóta a világ egyik legfejlettebb ipari és gazdasági központja lett. Peking felé óránként 380 kilométeres

sebességgel suhan a vonat, a felhőkarcolók erdeje elhomályosítja New York látványát, és az ipari-gazdasági körzet méltó vetélytársa az Egyesült Államoknak és Japánnak, miközben a falvakban ólomlábakon jár az idő. Brazíliában, a húszmilliós São Paulótól, Latin-Amerika legfejlettebb ipari és gazdasági központjától mindössze pár száz kilométerre, az esőerdők mélyén őskori körülmények között tengődnek az emberek. A peremvárosaival együtt ugyancsak húszmillió lakosú indiai Mumbai, az egykori Bombay a világ tíz legjelentősebb kereskedelmi központjainak egyike. A nagy világcégek már indiai alvállalkozóknak szervezik ki a számítógépes munkák jó részét, miközben a milliárdos ország egyes vidékein azt hihetnénk, hogy még a középkorban vagyunk.

Az ősi kultúrákból az átmenet először többnyire nem a modern korba, hanem az értékvesztett falvakba és a nehezen élhető nagyvárosokba vezet. De számos példa igazolja, hogy a falvakból és világvárosokból is lehet izgalmas, élhető emberi környezetet teremteni.

Fiatalkoromban élvezettel hallgattam az akkor Bostonban élő nagybátyám, Kepes György álmait a rideg nagyvárosi közterületek megszelídítéséről. Mesélt például arról, gyerekkorában mennyire szeretett gyönyörködni a kenyérpirító izzószálaiban, így aztán tervezett egy óriás izzószálakból álló köztéri alkotást, ami a hideg téli hónapokban látványával felmelegítheti az arra járók lelkét. Az idegtépő lármától megfáradt gyalogosoknak hangoázist tervezett. A kis park tökéletesen kiszűrte a városi zajokat, és aki beült, csak madárcsicsergést, patakok csobogását hallotta. Aztán, ha megpihent, mehetett tovább a dolgára. New York polgármestere 2007-ben azt ígérte, hogy a világ egyik legzsúfoltabb metropolisából a világ legzöldebb, legélhetőbb városát hozza létre. Egy felmérés szerint a Manhattan szívében fekvő Time Square 89%-át az autók foglalták el, és a terület mindössze 11%-án hömpölygött a gyalogos tömeg. Amikor városszerte felmérést végeztek, kiderült, hogy a közterületeken megfordulóknak csupán 10%-a gyerek és idős, miközben a város egyharmada belőlük áll. Nem volt elég park, pad, tér, ahol szívesen leültek volna az emberek egymással beszélgetni, vagy egyszerűen csak jól érezték volna magukat. Jan Gehl dán építész és munkatársai, akik Koppenhága, London, Moszkva és sok más nagyváros újratervezésében részt vettek, vállalták, hogy az autók és a technológia kedvéért eltorzított várost ismét az emberek szolgálatába állítják. A „madárszar-építészet” helyett – ahogy

Gehl nevezi azt a fajta várostervezést, amely felülről nézve tökéletes – olyan várost ajánlott, amit szemmagasságból is élvezünk. Az embereket nem kell erről meggyőzni. Emlékszem, amikor a nyolcvanas években Budapesten is megjelentek az éttermek és kávéházak előtt az első kiülős teraszok, úgy éreztük, Párizsban vagy Rómában vagyunk. Mit szól majd ehhez a Belügy, kérdeztük, a szervezet ugyanis addig görcsösen ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy az első pillantásra nem megszámolható tagból álló embercsoport tömegnek minősül, ahol a felbujtás esete foroghat fenn. Azóta, mint hangyák a morzsát, apránként ellepünk a városban minden felszabaduló teret. A Király utca, Dohány utca környékén a fiatalok már régen birtokba vették még a romokat is, hangulatos kocsmákká, közösségi térré alakítva az épületeket. Fiatal turisták tízezrei a bulinegyedért jönnek Pestre. Ha az Andrássyt lezárják az autóforgalom elől, feléled. A rossz emlékű politikai és építészeti csatározás emlékhelye, a Gödör a város egyik leghangulatosabb parkja lett, csakúgy, mint a Ganz-gyár ipari épületeiből kialakított Millenáris. A Szabadság hidat csak a felújítás idejére zárták el az autóforgalom elől, de már ez az idő is elegendő volt az embereknek ahhoz, hogy hídlakók legyenek.Ha egy járdát, utcát, teret felszabadítanak, másnapra megtelik élettel. Előbb-utóbb az emberek kiharcolják a helyüket a nagyvárosokban.

Testen innen, testen túl

Nagyanyám testvére, Feri bácsi pergamenszínű arccal feküdt a halálszagú kórházi ágyon. Suta kamasz voltam akkoriban, álltam az ágya mellett. Feri bácsi megfogta a kezem, és sírva azt mondta: „Andriskám, meg fogok halni!” Azóta se tudom, mit kellett volna felelnem. „Ugyan, Feri bácsi, dehogy!” – de hiszen mindketten tudtuk: Feri bácsi tényleg meg fog halni. Vagy azt kellett volna mondanom: „Hát, bizony, Feri bácsi, valamennyien meghalunk egyszer.” Ez a bölcsesség nem tűnt túl empatikusnak abban a helyzetben. Így aztán csak szerencsétlenül álldogáltam, és tanácstalanul pislogtam. Amikor a 96 éves Blanka nénit a halála előtti napon meglátogattam a kórházban, megkérdeztem, hogy van. „Aranyos Blanka néni” – mindenki így szólította, sosem panaszkodott életében. Akkor is csak annyit mondott fáradtan: „Tudod, édes fiam, ez már nem az igazi!” Annyira szerettem volna megtudni, mi jár az emberek fejében a haláluk előtti órákban. Talán azért is izgatott ez, mert néhány éve magam is kis híján megtudtam, de aztán a sors a választ bizonytalan időre elnapolta. 99 éves Laci nagybátyámat próbáltam faggatni, miről gondolkodik, amikor a kórházban ülök az ágya lábánál, és ő hosszú percekig csöndesen néz maga elé. Azt felelte: a cserebogarak halhatatlanságáról elmélkedik, és ezzel le is zárta a beszélgetést. Amikor látszott, hogy 90 éves édesanyám is búcsúzni készül az élettől, hogy a szorongásait enyhítsem, és kicsit megnyugtassam, gondoltam, mesélek neki a lélekvándorlásról, meg arról, hogy ez milyen sokat segít nekem az élet és halál, az erkölcs és a sors kérdéseinek feldolgozásában. Néhány nappal később kérdeztem nővéremet, mondta-e neki anyánk, miről beszélgettünk. „Igen”, felelte. „Azt mondta anyu, hogy szegény András, megbolondult!”

A lélekvándorlás terén valóban kicsit tétova vagyok. A tudományokba nyakig beágyazott tudós barátaim meg is rónak érte, hogy egy ilyen művelt, okos ember, mint én – ezt azért jó hallgatni! –, hogy hihet badarságokban. De a dalai láma nálam is okosabb, mégis hisz benne. Sőt gyakorolja. Meg

nekem is volt néhány elgondolkodtató tapasztalatom. Magyarországon élő indiai barátom, Ranjeet, aki – míg bele nem tört a bicskája – szívén viselte spirituális fejlődésemet, egy nap azzal hívott fel, hogy Budapesten tartózkodik a guruja, és nagyon szeretne találkozni velem. Tudtam, a guru messze földön híres indiai bölcs, és nem értettem, miért szeretne éppen velem találkozni. A Vigadó téren adtunk egymásnak találkát. Ranjeet és turbános guruja a Duna-parti étterem teraszán ült. Amikor feltűntem a téren, a rokonszenves, karizmatikus guru felpattant, felém sietett, és mély érzelmekkel, hosszasan, szorosan átölelt. Elképedve álltam. Tudtam, hogy az indiaiak nem érintik egymást, még köszönésképpen is csak összeteszik a tenyerüket és meghajolnak, ez az ismeretlen szent ember pedig úgy ölel engem itt az utcán, ahogy apám tette, ha sokáig nem látott, és aggódott értem. Csodálkozva néztem Ranjeetra, hogy ezt az érzelmes fogadtatást meg minek köszönhettem. Indiai barátom a világ legtermészetesebb módján közölte, hogy a guru előző életünkben rosszat tett velem, és most ezért kérte a bocsánatomat. A guru mindenesetre valami nagy disznóságot követhetett el ellenem, ha ilyen szenvedélyesen igyekezett kiengesztelni. Én persze nagyvonalúan megbocsátottam. Már csak azért is, mert még azokat a gonoszságokat is képtelen vagyok számon tartani, amiket ebben az életemben cselekedtek ellenem, nemhogy olyan miatt orroljak, amiről még csak nem is tudtam.

A lélekvándorlásra valóban nincsenek tudományosan megalapozott bizonyítékok, de az ellenkezőjére sem. Kata lányom arcán például a születésekor határozottan fölfedeztem egy keleti buddhista bölcs vonásait. S noha a feltehetőleg előző életéből átmentett vonásai néhány hetes korára megváltoztak, öreg lélekre valló szelíd bölcsessége tizennyolc év után is megmaradt. Dzsargal négyéves unokaöccse, Temudzsin, amikor először meglátott, felderült arccal így kiáltott: „de hiszen én ismerlek téged!”. A kisfiú a sztyeppe közepén nemhogy engem nem ismerhetett, de még európai embert sem látott korábban az életében. Ezt magyarázza meg valaki! A lélekvándorlás ellen az se érv, ha valaki már az előző életében sem hitt benne. Tudom, persze – függetlenül attól, mit hiszünk, mit nem –, a vígjáték vége úgyis ugyanaz. De az újabb és újabb életekben reménykedő optimista addig legalább derűsebben él.

A nyugati kultúrában úgy tartjuk: „ép testben ép lélek”. De Keleten sokfelé azt gondolják, ez inkább fordítva igaz: ha ép a lélek, ép lesz a test.

A dalai láma orákuluma a testi panaszokat a lélekben gyógyítja. A Necsung elég ijesztő, amikor transzállapotba kerül. Az indiai eredetű buddhizmus az ősi, természeti bon vallásból megtartotta az asztrológiát, a jóslást és a varázslást. A dalai láma udvarában ezeknek a tudományoknak a kuten, azaz a médium, hivatalos nevén Necsung, vagyis az állami orákulum a legfőbb mestere. A transzban a Necsung Dordzse Drakdennel, a dalai lámák védőistenével társalog. Pontosabban az Isten rajta keresztül üzen őszentségének. A médiumokat jóslás közben olyan földöntúli erő szállja meg, hogy elődje, amikor már annyira öreg volt, hogy járni is alig tudott, transzállapotban könnyedén táncra perdült. Pedig a díszes ruha harmincöt kilós, csupán a süveg tizenöt kilót nyom. Önkívületi állapotban a Necsung zaklatott félmondatokat kiált. Ezeket a főlámák gondosan lejegyzik, és ebből fejtik meg az isteni üzenetet.

A dalai lámának és a kutennek közös a felelőssége Tibetért, magyarázza őszentsége dharamszalai rezidenciáján, de míg az ő feladata, a vezetés, békés hivatás, a Necsungé, az oltalmazás, haragos. Ezért a szertartás része, hogy a kuten ijesztő legyen. Ilyenkor fölfújja az arcát, meresztgeti a szemét, sziszeg, és közben egy rituális karddal fenyegető lépésekkel táncol. Eltorzult arccal, egész testében rángatózva úgy dobálja magát, hogy a szerzetesek alig tudják lefogni. Vörös, kék, zöld, sárga, ősi mintákkal díszített brokátselyem köntöse úszik a levegőben, nyakában himbálózik a türkiz- és ametisztberakásos tükör, amelynek acélkeretein szent szövegek csillognak.

A Necsung máskülönben mosolygós, szerény fiatalember. Pár négyzetméternyi szerzetesi szobájában csak egy ágy, egy asztal és két fotel van. Az ember azt gondolná, hogy egy ilyen különleges képességű ember már gyerekkorában kitűnik a többi közül, de a Necsung azt mondja, olyan volt, mint a többi gyerek. Kiskorában, Tibetben nagyon sok szenvedést látott, ezért döntött úgy, hogy szerzetesnek áll. Miután a családjával Indiába menekültek, egy útépítésen dolgozott, majd ebbe a kolostorba jött. Úgy élt, mint a többi szerzetes, imádkozott, tanult, zenélt, festegetett. A hagyomány szerint amikor a médium meghal, évekig nincs új orákulum. Évekbe telik, míg kiderül, kibe szállt az előző Necsung lelke és azzal a képességei. A kuten azt mondja, egyszer csak transzba esett. „Csak úgy, minden előzmény nélkül?”, kérdezem kétkedőn. „Nem is tudom, hogy történt”, meséli. „Néhány nappal korábban éreztem már valami furcsát, voltak különös

álmaim, de nem volt nagy változás. Hanem egyszerre csak transzba estem, és átvettem az üzenetet a dalai láma számára. Később őszentsége magához hívatott, a hogylétem felől érdeklődött, majd azt mondta, alávet a próbáknak. Három hónapig tartott, amíg átestem az összes próbán, és hivatalos orákulum lettem." „És milyen próbákat kellett kiállni?", firtatom. „Erről nem beszélhetek", feleli. „Őszentségének megvannak a maga titkos módszerei."

„És mit érez, amikor transzba esik, mert kívülről nagyon félelmetes." „Semmi különöset", mondja. „Mint amikor elalszik az ember. Előtte néha szorongok, félek is kicsit. A szerzetesek énekelnek, imádkoznak, én pedig lassan elveszítem az öntudatomat."

Beszélgetésünk közben egy asszony érkezik a férjével. Az asszony beteg. Férje szerint megszállta a gonosz, azért jöttek, hogy a Necsung kiűzze belőle. A kuten megkérdezi, érdekel-e, hogy csinálja, mert akkor nyugodtan maradjak bent. Már hogyne érdekelne?! Van olyan ember, aki nem szeretné egy méterről végignézni, hogyan gyógyít a dalai láma fővarázslója? A Necsung odakészíti a buddhista szertartási kellékeket, a drilbut, vagyis az oltárcsengőt, a füstölőt és a dordzsét, azaz a villámjogart, amitől hanyatt-homlok menekülnek a gonosz démononok. Aztán mormolni kezdi a varázsszavakat. Mantrázik. A kis szoba lassanként megtelik feszültséggel. A lábam mellett térdeplő asszony az imák hatására először önkívületi állapotba kerül, aztán a földön vonaglik, és úgy csapkodja magát, hogy ha a férje nem tenné a kezét a homlokához, szétverné a fejét az ágy szélén. A kuten az asszony szájához, orrához és füléhez tartja a füstölőt, és az asszony orrából kétségkívül kijön valami, amit a férje vécépapírral letöröl. Laikusként úgy vélném, hogy ez olyasmi váladék, mint ami nekem szokott kijönni az orromból, amikor náthás vagyok, de miért ne lehetne, hogy a gonosz fizikai állaga is hasonló. Mindenesetre az asszony megkönnyebbül, mosolyogva fölkel, hálás szemekkel megköszöni a Necsungnak a varázslást, és láthatólag gyógyultan távozik.

A filmekből, hírekből, elektronikus játékokból csöpög a vér. De miközben a világ nyugati fertályán egyre nagyobb üzlet a halál, a személyes életünkben nem akarunk szembesülni vele. Legfeljebb ha rákényszerít az élet. Illetve a halál. „Ha azt hiszed, az élet vicc, gondolj a poénra!" – figyelmeztet a graffiti-bölcsesség.

Emlékszem, nagylányaim még kicsik voltak, autóval mentünk valahova, és alig sikerült kikerülni egy macskát az úton, ami – ahogy a dal mondja – már túl volt a dolgon, és nélküle szállt az idő. „Mit csinál ott az a cica?”, kérdezték a gyerekek. „Mit csinál, mit csinál, hát alszik”, feleltem, mert nem akartam felkavarni a lelküket. A cica már szép laposra aludta magát, csodálkoztak is a gyerekek, milyen felelőtlen, hogy az úttesten alszik, még a végén elüti egy autó. Egyszerűbb lett volna bevallani a lányaimnak, hogy az állatot elkente egy autó, de akkoriban még nem vitt rá a lélek, hogy elmeséljem a gyerekeknek a múlandóság nehezen felfogható természetét. Lám, most is itt viccelődök, mint aki a sötétben fütyörészik, hogy elűzze a félelmeit. A nyugati világban kiröhögjük a halált; így próbáljuk legyűrni. Erről is szólnak a Tarantino- és a Tim Burton-filmek, a zombik, vámpírok, farkasemberek, akik újabban benépesítik a gyerek- és ifjúsági filmeket, regényeket is. Az utóbbi évtizedekben kezd újra tudatosodni az emberekben, milyen fontos elkísérni a haldoklót a végső pillanatig, fogni a kezét, és megadni neki a végtisztességet. Mert ez így emberséges, és segíti a gyász feldolgozását is.

Az emberiség nagyobbik része számára azonban nincs olyan éles határ élet és halál között, mint nálunk. A buddhizmus azt tanítja, hogy nem csak az életből, a halálból is lehet tanulni, és a szenvedés megértése bölcsességhez vezet. Tomioka mester a kiotói Nanzenji templom papja. A templom zen kertjében meséli a történetét. Tomioka Sohaku szülei a hirosimai atomtámadásban haltak meg. Ő is csupán azért maradt életben, mert éppen rokonoknál volt egy másik városban. Két-három évesen árva maradt. Kisgyerekként olyan gyűlölet élt benne az ellenség iránt, hogy tízéves korában azt ajánlották neki, lépjen be egy zen buddhista szerzetesrendbe. A zen nem vallás, nem filozófia, nem pszichológia, hanem mindez együtt. Egyszerűségével, természetességével egyszerre ösztönöz az élet élvezetére és a halál elfogadására. Tomioka mesternek évtizedekbe tellett, míg sikerült feldolgoznia a gyerekkori traumát. És megdöbbentő módon ma már azt vallja, hálás az amerikaiaknak, hogy megölték a szüleit, annyit tanult ebből a mérhetetlen fájdalomból.

* * *

Az ősi kultúrák mindig igyekeztek feldolgozni a halál gondolatát, így nem is okozott nekik olyan szorongást, mint nekünk. Ők ma is együtt élnek földöntúli lényekkel.

Marokkóban a Fekete-Afrikából behurcolt rabszolgák gyerekei a mai napig tartják ősi vallásukat, a gnaouát. Szaid papája rabszolgaként született, Szaid pedig zenészként is foglalkozik az ősi kultúrával, és tartja a kapcsolatot a közösséggel. Így jutottam be egy dzsinnszertartásra. Addig azt hittem, hogy a gonosz vagy jóságos szellemeket csak Aladdin csodalámpájából lehet előcsalogatni, de a Korán szerint a dzsinnek már az ember megjelenése előtt itt éltek a földön és, ha úgy tartja kedvük, megszállják az embert. Olyankor ki kell űzni őket.

A kiűzés állatáldozattal kezdődik. Az állatáldozatot, az áldozati bárányt a bibliából is ismerjük, ez a rítus a zsidó-keresztény hagyományokban éppúgy létezett, mint a görög-rómaiban, illetve sok más kultúrában. Lényegében egy csereüzletről van szó, a hívők az áldozattal igyekeztek az égiek kegyében járni, és cserébe bizonyos előnyöket – jó termést, esőt, bőséget, termékenységet – kijárni. Az andoki ember ezt úgy magyarázza, hogy ő nemcsak féli Istent, és nemcsak kér tőle, hanem adni is akar. Mert nem az az erős, aki elvesz, hanem aki adni tud. Az Andok egyes vidékein két kézzel fognak kezet, úgy, hogy egyik tenyerüket lefelé fordítják (adok), a másikat felfelé (kapok). Az áldozati ajándékot mindig a célnak megfelelően választották. Az Andokban, ha bő termésre vágytak, növényt égettek, ha azt szerették volna, hogy szaporodjanak az állatok, állatot áldoztak. Embert csak végszükség esetén. A régi inkák csak nagy ritkán, például természeti csapásoktól való félelmükben áldoztak embert, szemben mondjuk az aztékokkal, ahol gyakoribb volt a gyerek- és a szűzáldozat.

A marokkói gnaoua hit követői szinte minden eseményre állatot áldoznak, az ünnepektől a házszentelésig. Egy ház belső udvarán, a fal mellett színes leplekben és sapkában monoton zenére énekelnek és táncolnak a férfiak. Fejkörzésükre sapkájukon a bojt körbe-körbe lengedez. Kicsit odébb, nyakán kötéllel egy kecske toporog, és egy kakas kapirgál. Valamennyien izgatottan várják az áldozatot, de kétségkívül ezúttal a kecske és a kakas sorsa a kevésbé irigylésre méltó. A szertartás vezetője rájuk olvasta az emberek bűnét. Nekik kell most meghalniuk a bűnös emberek helyett. A dob és a zene egyre hevesebb ritmusra vált. Hatalmas késsel, egyetlen vágással metszik el a kecske torkát úgy, hogy az állatot gyakorlatilag lefejezik. A vér ráfröccsen a ruhámra. A bűnös csirke se jár jobban. Hiába próbál a szó szoros értelmében fejvesztve menekülni, ahogy gyerekkoromban a tanyasi csirkevágáskor is rohangált a szerencsétlen állat

fej nélkül körbe-körbe a kertben. Európai szemnek ez valóban gyomorforgató látvány, de ahol az életkörülmények kegyetlenek, ott a szertartások is azok. Meg, ugye, egy hagyományos magyar disznóölés se babazsúr. Ott is nehéz különválasztani a család élelmének praktikus feldolgozását a pálinkázós, mulatozós, az ókori görög-római állatáldozatokra emlékeztető, lakomával egybekötött véres pogány ünnepléstől.

Este, a transzszertartásra sátrat állítanak. Óriás dobok és ősi húros hangszerek szolgáltatják a bódító zenét. A zenészek és a médiumok a földön ülve, a többiek gyertyákkal, fáklyával kezükben a sátor szélén állva ringatóznak a zene ütemére. A dzsinnek, akárcsak az emberek, lehetnek férfiak vagy nők. És attól függően, hogy a tengerben, az erdőben, a hegyekben vagy a sivatagban élnek, különböző színűek. A víz és az ég férfi szelleme például kék, a női szellemek sárgák, vörösek és feketék. A médiumok ilyen színű leplekben, sapkában és parókában táncolnak, pörögnek. Ezek a különlegesen érzékeny emberek, mint a dalai láma udvarában a kuten, állítólag képesek érzékelni a túlvilági lényeket. Ha valamelyik médium megérzi egy dzsinn közeledtét, vad táncba kezd. De a dzsinnek egymással is harcolnak úgy, hogy közben belebújnak a táncosokba. A kék ruhába öltözött táncos vad harcba kezd a vörössel: a víz és a vér szelleme küzd egymással. Ők minden bizonnyal vadabb lények, mint a mi népmeséinkbe átmentett folyótündérek és erdőszellemek. Aki eddig azt képzelte volna, hogy ez csak játék, az megbizonyosodhat róla, hogy ezek az emberek valóban önkívületi állapotban vannak. A médiumok a zene és a tánc során úgy elbódulnak, hogy azt se érzik, ha a fáklyákkal összeégetik a kezüket. A vérszomjas vörös dzsinn vért követel a táncosoktól. Közelről jól látom, hogy a médium valóban mély vágásokat ejt a karján. A szertartás egy pontján aztán a táncosok többnyire elveszítik az eszméletüket. Aki kidől, azt csendben ápolják, és folytatódik a szertartás. A gonosz szellemek kiűzése egészen addig tart, míg az összes táncos-médium kimerülten össze nem esik.

Hogy a médiumok, sámánok módosult tudatállapota csupán az érzékenységüknek és az imáiknak köszönhető, vagy némi „cucc” is besegít ebben, nem tudom. Mindenesetre érdekes hasonlatosságot találtak a *Tibeti Halottaskönyv*ben leírt és az LSD-s „utazások” során megélt pszichedelikus élmények között. Marokkóban pedig népszerű a kannabisz gyantájából

készült hasis. De Törökországban láttam táncoló derviseket, akik egyszerűen a forgástól kerültek ugyanolyan hipnotikus állapotba, mint a marokkói dzsinnszertartás vagy a tibeti jóslás médiumai.

Papa „betép”

Nem szükséges ahhoz bejárni a világot, hogy tudjuk: nemcsak akkor iszunk, ha szomjasak vagyunk. De kocsmázás közben ma már kevesen gondolnak arra, hogy valamikor az alkoholfogyasztás, a füstölés inkább szellemi tevékenység volt. Talán csak a kínzóeszközök kifejlesztésében volt olyan leleményes az emberiség, mint a tudatmódosító szerek vagy az élvezeti cikkek feltalálásában. Szinte minden növényből, gyümölcsből, gabonából, fűből, állati váladékból képes volt ajzó vagy kábító hatású szereket, párlatokat, italokat, füstölnivalót előállítani, amelyek a mai napig hozzátartoznak a szertartásokhoz vagy a társas összejövetelekhez. Az alkohol, a kávé, a tea, a kakaó, Mongóliában az erjesztett kancatej, a kumisz pedig természetes részei a mindennapoknak. Az Andok hegyei között a kokalevél se kábítószer, hanem gyógyszer a magaslati betegség ellen; rágcsálva, vagy leforrázva teaként fogyasztják. Én is azt ittam, míg ott jártam. A kokának nem jó a piárja, mert valóban abból készül a kokain, de a rágcsálnivalónak vagy teaként használt kokalevélnek annyi köze van kokainhoz, mint a mákos nudlinak az ópiumhoz. Pár gramm kokain elkészítéséhez ugyanis több mázsa kokalevél szükséges.

A cuzcói piacon külön standon vásárolhatnak a sámánok. Este szertartásra megyünk, gondoltam, nézzük meg a varázsszereket eredeti állapotukban. Van itt szinte minden, amire egy sámánnak szüksége lehet: pijuayomag, ami megtisztítja a boszorkányok által megigézett elmét, test- és lélektisztító sacsa cuti, a perui ginzengként emlegetett macagyökér, a vérkeringést és memóriát javító száraz romero, kokalevél és kokamag, San Pedro-kaktusz, aminek a húsa hallucinációt okoz, de állítólag lélektisztító hatású, és több tucat más növény, kőzet, bor, chicha. A varázsszereket kis edényben eláshatjuk Földanyának, ha a földünket akarjuk megszabadítani a rossz energiáktól, vagy elégethetjük a szellemeknek, ha meg akarjuk óvni állataink egészségét. Az egyik szobrocska szerencsét hoz, a másik megvéd a rontástól, a harmadik erőt ad, és őrzi a házat a gonosz szellemektől.

Az alacsony, bajuszos sámán mintás, szürke ponchóban és kötött füles sapkában fogad Choquechaca utcai lakásán. Megígérte, megnézhetem az egyik legősibb indián szertartást, amikor a San Pedro-kaktusz zseléjétől a

résztvevők hallucinációs állapotban lelkileg megtisztulnak, és közelebb kerülnek a természethez. A sámán lakásában a színes faliszőttesek előtt féltucatnyi emberi koponya vicsorog. Nem túl bizalomgerjesztő környezet. Próbálom tréfára venni a dolgot: megkérdezem a sámántól, hogy a halálfejek korábbi szertartásainak áldozatai-e, de a sámán nem mosolyog vissza. Ez az ő családja, mondja. Egykori híres sámánok koponyáit gyűjtötte össze. Ez valóban nem olyan tréfás. Aztán egyszer csak szúrós szemmel mélyen a szemembe néz: „A sámánszertartásnál a 7-es a bűvös szám”, mondja. „Hét koponya, hét dob, hét bot, hét érzékszerv.” „Nem öt érzékszervünk van?”, akadékoskodom. „Van hatodik, sőt hetedik érzékszervünk is”, erősködik a sámán, „csak azok más dimenziókba visznek!”. Ezt fogom most megtapasztalni, teszi hozzá, mert úgy döntött, csak akkor engedi leforgatni a szertartást, ha én leszek a hét résztvevő közül az egyik. Úgy látja, jót tenne a lelkemnek egy ilyen megtisztulás. Kellett nekem viccelődni és akadékoskodni.

A fiatal koromban elszívott egy-két dzsointot leszámítva kábítószereket sohasem próbáltam. Berúgni is csak egyszer sikerült, húszéves koromban, a katonaság utáni leszerelő bulin. És most így, minden átmenet nélkül bele a sűrűjébe? Ráadásul a tévénézők szemeláttára? De ha nem vállalom, nem láthatom a szertartást sem. Ez a sámán nem viccel. Sőt még csak nem is mosolyog.

Rövid tépelődés után rábólintok a zsaroló ajánlatra.

A sámán Javierrel és barátaival a hegyek közé, egy sziklabarlanghoz vezet bennünket, ahol évszázadok óta titokzatos rítusokat tartanak az indiánok. Sötét az éjjel, felhők takarják a holdat, langyos szellő borzolja a fák fekete leveleit. A barlang egyszerre kísérteties, teátrális és félelmetes. A falmélyedésekben csonkig égő gyertyák darvadoznak. A barlang előtt a tűz körül ülünk, mint az ősemberek, kezünkben a bögre trutyival. A sámán pálinkával izzítja be a szellemeket és magát, különböző üvegeket szaglászik, egyikbe-másikba beleiszik, és spriccelve köpi tartalmukat szerteszét. Nekünk pedig szép lassan meg kell innunk a tele bögre kaktuszzselét. Voltam én már gyomorröntgenen, a gipszkása se volt ínyencfalat, de ettől a tömény, ragadós masszától szinte öklendezem. Na, az már biztos, hogy nem leszek függő! Megfordul a fejemben, hogy sunyiban kilöttyintem a földre, csak nem veszi észre a szigorú sámán, aki amúgy is azzal van elfoglalva, hogy csukott szemmel, egy csörgőt rázva

varázsszavakat énekel. De olyan sűrű az anyag, hogy nem akar kiömleni a bögréből. Meg egyébként is kíváncsi vagyok a hatására. Ha már egyszer beleugrottam ebbe a kalandba.

Bottal a kezünkben a sámán énekének ritmusára körbejárjuk a tüzet, közben a bot végével ütemesen verjük a taktust a földön. Érzem, kezd hatni a cucc. Még védekezik az elmém, gyanakszom és szorongok, de már kezdenek ernyedni a vonásaim. A rituális tánc után újabb próbatétel következik. Egy tengeri csigából kölniszerű alkoholt kell az orrunkon keresztül fölszippantani. Ez a trükk még vízzel is kellemetlen, de a lötty ráadásul csíp is. És közben olyan illat csapja meg az orrom, mint amit legutóbb a hatvanas években éreztem, amikor a Keleti pályaudvarra befutott a moszkvai gyors.

A földön fekszünk, hanyatt, csukott szemmel. A sámán csengőjét és csörgőjét rázva, botjával ütemesen a földre koppintva énekel, és sétál köztünk. Időnként a kagylót a homlokunkhoz nyomja, tenyerét fejünk fölé tartva sugározza az energiát. Próbálom megőrizni a tudatomat, nem szeretnék kivetkőzni magamból. Igyekszem egyszerre a szemrésemen át kívülről szemlélni, és közben belülről átélni a szertartást, hiszen résztvevő is, megfigyelő is vagyok. Érzem, jönnek a hallucinációs képek. Mintha lángoló fekete madarak szállnának ki belőlem, aztán fekete bogarak és pókok szaladgálnak szerteszét a képzeletemben. A pókok kezdik behálózni az agyamat, a testemet, a póklábak és a pókhálók összefonódnak, szerteágaznak, lüktetnek, mint egy fekete érrendszer. Nem tudom, mennyi idő telik el. Közben valószínűleg hosszú percekre kiesik a tudatom. Ahogy fokozatosan elhalványulnak, majd eltűnnek a víziók, enyhül a korábbi szorongásom. Elönt a nyugalom. Fekszünk a földön. Összeszedem magam, lassanként tisztul az elmém. Fölnézek az égre, eloszlottak a felhők, kereken, széles ezüst udvarral, fényesen süt a telihold, és mintha szebben ragyognának a csillagok is. Javier mosolyogva ül a földön. Fátyolos a tekintete, mint aki nem tudja pontosan, hol van. Azt mondja, itt szeretne maradni.

A szertartás után a fiúkkal egy kisvendéglőbe indulunk megbeszélni az élményeket. Nem biztos, hogy jó ötlet a vacsora; valamennyiünknek émelyeg a gyomra. A mosdó mellett keresünk helyet magunknak, ha muszáj futni, ne kelljen szájunkra szorított tenyérrel átvágni az egész vendéglőn. Beindulnak a poénok. „Nem is az a kérdés, mit együnk, hanem

hogy mit hányjunk ma este”, mondja Yuri az étlapot böngészve. És hogy ő nemzeti érzületből nem a Coca-Colát, hanem a perui Inka-Colát issza, de ma este kivételesen Coca-Colát rendel. Ha hányni kell, a gringó ital lássa kárát. „Nektek nem tűnt fel, hogy ez a pasas nem is sámán volt, hanem show-man?”, mondja az egyik fiú. És hozzáfűzi, ő volt már ilyen szertartáson, majd meglátjuk, most jön még csak a java! Amikor lefekszünk aludni.

A szobámban, az ágyamban fekve várom a hatást, de nem érzek semmit. Miről beszélt ez a srác? Azonban amint lehunyom a szemem, elkezdődik a káprázat. A szivárvány minden színében pompázó, neonba játszó tűzijáték. Ijedtemben kinyitom a szemem: semmi. Csak a sötét szoba árnyai körülöttem. Ismét lehunyom a szemem, és folytatódik a villogó, színes kaleidoszkóp a képzeletemben. És ez így megy hajnalig. Szikráznak a neonzöld, narancs, kék, rózsaszín, vörös, sárga mintázatok, a természet szimbólumai, a folyók, hegyek, völgyek, virágok jelképei, amiket az andoki ponchókon, sapkákon, öveken láttam. Most értettem meg, honnan kerültek a káprázatos színek és ábrák az andoki népművészetbe. És hogy miről beszélt a sámán, amikor azt ígérte, én is közelebb kerülök a természethez. És mintha azóta valóban jobban félteném a Földet, a természetet, a világnak kiszolgáltatott embert. Bár az is lehet, csak képzelem.

Otthon a gyerekekkel együtt néztük a tévében a riportomat. Szájtátva bámulták. Aztán Rozi csodálattal teli, rosszalló elismeréssel csak annyit mondott: „Mi van, Papa, betéptél?!”

Holt lelkek

Az aztékok és az inkák utódai együtt élnek halottaik szellemével. Mexikóban az egyik legnagyobb ünnep a halottak napja. A gyerekek koponya formájú cukorkákat szopogatnak, és a család a halottaik sírjánál piknikezik a temetőben. Az Andokban a holtak tiszteletére virágsátort építenek, a sírhoz ételt, italt visznek, és közösen fogyasztják el úgy, hogy megkínálják a halott szellemét is. Latin-Amerikában és Afrikában több évszázados csatározás után a katolikus misszionáriusok többsége belátta, hogy miközben ezek az emberek hívő keresztényekké váltak, szükségük van ősi hiedelmeikre is.

A sintó természeti vallásban a kamik is lehetnek ugyanúgy jóságosak vagy gonoszak, mint a marokkói dzsinnek. A sintó-buddhista temetőben kis táblákon az elhunyt ősök szellemének szóló üzeneteket olvashatunk. Vendéglátóim elmondták, hogy olyan virágot, ételt hoznak a sírra, amit a megboldogult élete során szeretett. Tsunada úr édesapja, aki az előttünk lévő sírban nyugszik, az almát, a mandarint és a banánt szerette a legjobban. S minthogy a papa a szakét, a rizsbort sem vetette meg, most is rendszeresen kap belőle, nehogy hiányt szenvedjen. Engem is megkértek, hogy a sírra löttyintve némi szakét tiszteljem meg a papát azzal, hogy megkínálom kedvenc itókájával.

Nem csak a dél-amerikai indiánok vagy a japánok örvendeztették meg a távozó lelkeket olyan praktikus tárgyakkal, amelyeknek a túlvilágon hasznát vehették. A Kairói Múzeumban láttam néhány váltás alsónadrágot is, amit Tutankhamon fáraó sírjában találtak. Őseink – akárcsak a mongolok – ruhát, fegyvert, szerszámot, kincset temettek a halott mellé, sőt a lovát is. Mert őseink hite szerint a halott lovon ment a túlvilágra. Rendkívül előzékeny módon az elhunytat a ló bal oldalára temették, hogy ha eljön az ideje, könnyedén fölpattanhasson rá. Hagyományos roma szokás szerint a sírkamrát tisztaszobának rendezik be; szőnyegekkel, asztallal, székkel. A halottat legszebb ruhájába öltöztetik, ételt, italt, cigarettát tesznek mellé, pénzzel, ékszerrel, késsel látják el. Gyakran mestersége szerszámait, jelképeit is mellé temetik, például lókupeceknél ostort, lószobrokat, hogy a foglalkozását az új helyén is gond nélkül űzhesse.

A hinduizmus szerint miután az elhunyt porhüvelyét elégetik, a lelke tovább él. A halál nem csupán elmúlás, hanem az újjászületés kezdete is. Ranjeet szerint a nyugati és a keleti gondolkodásmód között az a fő különbség, hogy míg mi, európaiak egy élet alatt akarunk mindent elérni, megszerezni, a keleti ember úgy gondolja, ráér: amit ebben az életében elmulaszt, majd folytatja a következőben. A Gangesz partján égett emberhús szagát sodorja a szél. Egymás mellett égnek a halotti máglyák. A holttestet fehér lepelbe burkolva először megmerítik a szent folyó vizében, úgy teszik a máglyára. A családtagok körbeállják. A szertartáson csak férfiak vehetnek részt. Régebben, ha meghalt a férfi, vele együtt a feleségét is élve elégették. Egy 18 éves özvegy, aki alig néhány hónapot élt a férjével, még 1987-ben is önként vállalta a tűzhalált, de akkor betiltották a hagyományt.

Hiába gondolják úgy az indiaiak, hogy halottjuk lelke tovább él, azért a veszteség fáj. A gyászolók a különböző kultúrákban különböző színű gyászruhával – feketével, fehérrel vagy pirossal – mutatják ki fájdalmukat. A zsidók megszaggatják a ruhájukat, Indiában a gyászolók a külsejüket is megváltoztatják. A Gangesz partján, a máglya mellett kopaszra borotváltatják magukat.

A karma törvénye szerint legközelebb olyan életünk lesz, amilyet ebben a bőrünkben kiérdemlünk. A dalai láma, a pancsen láma és a tibeti főlámák reinkarnációját, újjászületett alakját tudós lámák kutatják fel. Az újjászületett lelkeket többnyire három-négy éves korukban találják meg, és rafinált próbáknak vetik alá. A jelenlegi dalai láma esetében ez például úgy történt, hogy az előző láma halála után átmenetileg kormányzó régens meditáció közben egy szent tóban betűket pillantott meg, valamint egy kétemeletes, türkiz- és aranyszínű kolostort, amely mögött kis út vezet fel a dombra. A dombon házikó állt, amelynek különös ereszcsatornája volt. A látomás alapján jutott el a kutatócsoport a fővárostól, Lhászától három hónapi járásra fekvő Amdo tartományba, Kína és Belső-Mongólia határára. Ott, a türkiz- és aranyszínű Kumbum-kolostor fölötti falucskában találtak is egy különös parasztházat, amelynek szokatlan módon bütykös borókagyökérből készítették az ereszcsatornáját. A kutató lámák kolduló szerzeteseknek adták ki magukat. De a házban egy négyéves kisfiú fölismerte a főpapot, mintha előző életében már találkozott volna vele. Később a kutatócsoport tagjai – mást tárgyak közé keverve – megmutattak a

gyereknek néhány olyan tárgyat, amelyek az előző dalai láma tulajdonában voltak. A kisfiú valamennyit felismerte, és azt mondta: „Ez az enyém!" „Pontosan emlékszem", meséli őszentsége, „kora reggel volt, a kutatócsapat egyik tagja elém állt, nagy, kerek szeme, szúrós, átható tekintete volt, talán ezért hagyott bennem ilyen mély nyomot". Hosszú hónapokon át tartó vizsgáztatás következett, míg végül a régensből és főlámákból álló tudós testület elfogadta, hogy a tizenharmadik dalai láma lelke ezúttal Tendzin Gyaco testét választotta.

Anila Karma Wangmo, a kopaszra borotvált fejű, mosolygós szerzetesnő eredetileg Katalin néven látta meg a napvilágot Szlovákiában. Pozsonyban és Párizsban orvosnak tanult, aztán Teréz anya oldalán leprásokat gyógyított, onnan került Dharamszalába. Ő a dalai láma és a főlámák egyik orvosa, a jelenlegi Kalu rinpocse dajkája. Wangmo kísért el a tudós tanító és meditációs mesterhez, aki ott jártamkor egy ötéves kisfiú testében élte főpapoknak kijáró tisztelettől övezett életét a dalai láma nyári palotájában. Illedelmesen meghajolva, selyem imasállal a kezemben közelítettem az ágyán törökülésben ülő mesterhez, ahogy a dajka tanította. A sálat Kalu rinpocse a nyakamba akasztotta, de ehhez kissé mélyebbre kellett hajolnom, különben nem ért volna fel. A rinpocse szemmel láthatóan rokonszenvezett velem, amiben a dajka iránti szeretetén kívül talán némi része lehetett a posztóból készült magyaros juhászbojtárnak, meg a csokinak, amit ajándékba vittem neki. Kalu rinpocse reinkarnációja is elég érdekes történet. Az előző öreg mester halála előtt arra kérte kedvenc titkárát, hogy nősüljön meg, mert az ő fiaként szeretne visszatérni a földre. Miután a mester eltávozott jelenlegi porhüvelyéből, kerestek a titkárnak egy szép parasztlányt, és kilenc hónap múlva kisfiúk született. A kisfiút hároméves korában maga a dalai láma tette próbára, és megállapította, hogy semmi kétség, ő valóban Kalu rinpocse újabb inkarnációja. A mesterre hosszú tanulás vár, mondja az édesapja. Gyakorolnia kell a meditációt, meg kell tanulnia a tradíciókat, a Dharma törvényeit, az imákat, aztán visszavonultan kell meditálnia legalább 30 évig. Először önmagának kell megvilágosodnia, azután tud csak másokon segíteni. A rinpocse szerencsére nincs magára hagyva. Mutatja, hogy a mama ott alszik a mellette lévő ágyon. A búcsúzás után már a palota folyosóján jártam, amikor az egyik szolga utolért, és átadott egy medált. Kalu rinpocse küldött magáról egy szentképet, találkozásunk emlékére. A látogatás után a palota kertjében Wangmónak azt

találtam mondani, milyen cuki ez a kisfiú, de a doktornő figyelmeztetett, nem illendő szavak ezek egy tiszteletre méltó tudós mesterre. Még ha cuki is.

Kalu rinpocse évekkel később aztán kijárta az élet iskoláját. A YouTube-on keresgélve találtam tőle egy megrázó vallomást. Elmeséli, hogy apja halála után egy kolostorba került, ahol a szerzetesek szexuálisan molesztálták. Kamaszként nem találta a helyét, kábítószerfüggő lett, és csak nehezen gyógyult ki belőle.[58] Régebben a tudós lámák a világtól elvonultan, magukba fordulva keresték a bölcsességet. Ezt a rokonszenves fiatalembert az élet taposta meg, úgy jutott el a bölcsességig. És azóta ezt a természetes, minden álságos és hamis áhítattól mentes gondolkodást adja tovább tanításaiban is.

A dharamszalai könyvtárban Kőrösi Csoma művei mellett láttam azokat a tekercseket is, amelyek a tibeti lámaizmus legsikamlósabb titkait rejtik. A tibeti nyelv és írás ismerete nélkül persze akkor sem értettem volna egy kukkot sem belőlük, ha történetesen megengedik, hogy valamelyiket kinyissam, de árgus szemekkel nézték, nehogy piszkáljam őket. Ezeket a rejtélyeket csak a barlangokban, aszkézisben élő szerzetesek és a legavatottabb lámák ismerik. Azt mesélik, hogy ezek a lámák évtizedekig tartó gyakorlattal, koncentrációval képesek az általunk ismert fizika és fiziológia törvényeinek megkerülésére. Wangmo megmutatta azt az épületet, amelynek legfelső szintjén állítólag ott fekszenek azok a lámák, akik képesek kilépni a testükből, és lelkük körutazása után beszámolni arról, merre jártak. Őszentsége pedig olyan lámákról mesélt, akiknek haláluk után bebalzsamozott és kiszáradt testén egyértelműen felismerhető volt Avalókitésvara, az irgalmas Buddha képe, illetve olyan szerzetesekről, akik repülni tudtak. „Ezt ön nyilván csodának nevezné”, mondta. „Közel ötven éve történt, egy öreg, legalább nyolcvanéves apáca járt nálam. A fia meghalt, ezért lett apáca. Ő mesélte, hogy egy nap, amikor éppen a barlangja közelében sétálgatott, megpillantott tanítványai közül kettőt, akik a levegőbe emelkedtek, és röpültek. A köpenyük pedig lebegett, mintha szárnyak lettek volna.” Alighanem nehezen palástoltam hitetlenkedésemet, mert hozzáfűzte: „Nem tartotta senki bolondnak, vagy ilyesmi. A halála előtt nem sokkal mesélte nekem. És egy ilyen öreg apácának, mondja meg, milyen érdeke fűződne ahhoz, hogy hazudjon nekem?”

A dalai lámának éveken át ugyanazokat a tárgyakat kellett tanulnia, mint bármely más szerzetesnek, aki buddhizmusból doktorál: logikát, tibeti művészetet és kultúrát, szanszkrit nyelvet, orvoslást, buddhista filozófiát. Tanulmányuk egyik legfontosabb eleme a vitaművészet; a szerzetesek kérdéseket tesznek fel egymásnak, és a szellemes válaszokkal, illetve az újabb kérdésekkel zavarba kell hozni a másik felet. Annak idején őszentsége is ilyen vitákban szerzett tekintélyt, így tudtam, nem lesz ellenére, ha nyíltan megvallom a kételyeimet.

Minthogy foltokban még én is emlékszem a középiskolás fizika- és biológiatanulmányaimra, kissé tanácstalanul állok az istenekkel beszélgető orákulumok, a testükből kilépő és a röpködő szerzetesek előtt, mondtam őszentségének. Tud valamilyen, tudományosan is elfogadható magyarázatot adni ezekre a jelenségekre?, kérdeztem. „Hiszek a tudományban”, felelte. „A tudomány kutatást jelent, és amikor egy eredményről bebizonyítják, hogy úgy van, elfogadom. Azonban a modern tudomány által eddig vizsgált terület nagyon behatárolt. Főleg olyan dolgokkal foglalkozik, mint például az anyag, amit mérni és kiszámítani lehet. De ezen túl ott van a tudat, az idő, az űr. Vegyük az űrt: az űr végtelen. Minél erősebb teleszkópot használunk, annál több galaxist, annál több csillagrendszert fedezünk fel. Lám, így van ez még a külsődleges dolgokkal is. Minél többet tudunk, annál több új titkot fedezünk föl.”

„Nagyot hibázunk”, mondta őszentsége, „ha kizárólag az anyagi világra figyelünk, ha abban bízunk, hogy a technika majd minden problémánkat megoldja, és boldogságot teremt. Jobban oda kellene figyelnünk a belső világunkra is, amit nem használunk eléggé. Meg kell barátkoznunk a gondolattal, hogy kénytelenek vagyunk minden terhet a vállunkon cipelni. Nem várhatunk segítséget se mennyországtól, se máshonnan. Az emberiség problémáit egyedül az emberiség oldhatja meg!”

A nyolcvanas évek elején a dalai láma engedélyt adott dr. Herbert Bensonnak, a Harvard Egyetem orvosprofesszorának, hogy végezzen tudományos kísérleteket a különleges képességű szerzetesekkel. A professzor az eredményeit az egyik legrangosabb tudományos folyóiratban, a *Nature*-ben publikálta. Miközben a 42 fokos láz már életveszélyes, tudatzavart, eszméletvesztést okoz, Benson leírja, hogy találkozott olyan szerzetesekkel, akik koncentrációval képesek voltak a testhőmérsékletüket 46 Celsius-fokra emelni, és fagyban pusztán a testükkel megszárítani a

rájuk terített vizes lepedőt. A helyszínen és laboratóriumokban végzett kutatások bizonyították, hogy egyes szerzetesek képesek meditációval befolyásolni vegetatív idegrendszerüket, amely behálózza többek között a szívet és a tüdőt, radikálisan csökkenteni az oxigénszükségletüket, illetve 64%-kal lelassítani az anyagcseréjüket. Az utóbbi következtében hetekig tudnak étlen-szomjan meditálni, kizárólag a testükben felhalmozódott zsírból élve, amiről korábban úgy hitték, csak a téli álmot alvó állatok képesek.[59]

A halálközeli élményeket átélők is arról számolnak be, hogy a klinikai halál állapotában képesek saját testüket kívülről szemlélni, végtelen nyugalom szállja meg őket, alagutat, fényjelenséget látnak, amit Istennel vagy a szeretettel azonosítanak, lepereg előttük az életük, és miközben a kómában érzékszerveik nem működnek, mégis pontosan tudják, mi történt velük. Ezeket az élményeket sokan a test és a tudat (vagy lélek) kettősségének bizonyítékaként értelmezik.

Dick Swaab neurobiológus, aki harminc évig vezette a Holland Királyi Akadémia Agykutató Intézetét, ezzel szemben azt állítja, hogy az agykutatás a halálközeli élmény minden jelenségére képes tudományos magyarázatot adni. A halántéklebeny és a fali lebeny találkozásának stimulálása előidézheti a testelhagyás élményét. A hippokampusz ingerlése önéletrajzi emlékképeket idéz fel. A halántéklebeny izgatása erős spirituális, vallási tapasztalatokkal járhat, az ember úgy érzi, feloldódik az univerzumban vagy Istenben. A békesség, nyugalom érzését az ópiátszerű anyagok feloldódása válthatja ki. Az alagút és fényjelenség érzése pedig a látást szabályozó agyi rendszerek stimulációján alapszik. Az alagút a szemgolyó csökkent vérellátásának, a fényjelenség pedig az elsötétült perifériához képest a látómező közepén megmaradt relatíve erős fényerő következménye lehet.[60]

Arra azért Swaab professzor sem tér ki, miként kerülhettek az agyba az erős spirituális és vallási tapasztalatok, amiket aztán a halántéklebeny izgatása vált ki. Hátha mindezek ugyanúgy lenyomatai bizonyos élményeknek, ahogy a memóriánkban tárolt önéletrajzi képek, hangok, érzelmek, mozdulatok, illatok is lenyomatok. Vagyis nem az agyunkban keletkeznek, a hippokampusz ingerlése útján csupán felidéződnek.

Évekkel ezelőtt beszélgettem erről Raymond Moody filozófus- és pszichiáterprofesszorral, a halálközeli élmények talán legismertebb kutatójával, aki akkoriban a Nevadai Egyetem Tudati Tanulmányok tanszékének vezetője volt. Moody professzor elismerte, hogy ezt a kérdést nem lehet tudományosan kutatni, vagyis nem lehet vele kísérletezni, hipotéziseket felállítani, a kísérleteket megismételni, ellenőrizni. Fontosnak tartja az agykutatást, mondta, de szerinte filozófiai kérdés (vagyis tudományosan nem bizonyítható), hogy végül is a test anyagi valósága az elsődleges, és amit mi tudatnak gondolunk, az csupán másodlagos – vagy mindez fordítva igaz. Ahogy számos olyan fontos ismeretterület létezik – a filozófia, a történelem- és az irodalomtudomány –, amely racionális ugyan, de nem felel meg a tudományos bizonyíthatóság követelményeinek. „Ez a helyzet a halál utáni élettel is", mondja Moody. Nem létezik tudományos próbája. Karl Popper történész és tudománytörténész még a 20. században feltette a kérdést: mi a feltétele annak, hogy egy tudományos gondolat tesztelhető legyen? A tudósok körében ma is elfogadott válasza így szól: az elméletnek cáfolhatónak kell lennie. Minthogy egyetlen cáfolatot sem tudunk felsorolni arra, hogy létezik élet a halál után (persze mellette sincsenek tudományos érvek), ezért a kérdés tudományosan nem vizsgálható. Az úgynevezett „szkeptikusok" (ők olyanokat mondanak, hogy kételyeik vannak a halálközeli élménnyel kapcsolatban, szerintük ezek csak kémiai reakciók az agyban) Moody szerint valójában ideológusok, akiknek nagyon határozott véleményük van. „Ezek az emberek nem tudják, mi a szkepticizmus. Ez valójában egy koncepció, amit a korai görög filozófusok fogalmaztak meg, és azt jelenti, hogy a szkeptikus megszállottan kutat, minden lehetséges kérdést feltesz, de végül szándékosan nem von le konzekvenciát. Mert ha ezt a gyakorlatot követi, akkor hosszú időn keresztül a kutatásnak újabb és újabb távlatai nyílnak meg előtte, és ez tágítja az agyat."

Tudós barátom – aki Joseph P. Forgas néven nemzetközi hírű szociálpszichológus professzor, az ausztrál és a magyar tudományos akadémia megbecsült tagja – jóízű és termékeny vitáink során a lábamnál fogva szokott visszarángatni a földre, ha úgy látja, hogy szellemem üres léggömbje spirituális magaslatokba száll. Hálás vagyok érte, de mindkettőnk örömére az érvei engem újabb vitákra ingerelnek – talán ez hosszú barátságunk záloga. Forgács professzor érvemre (miszerint nem

lehet véletlen, hogy minden kultúrában van túlvilág, szellemvilág, és spirituális élmények sokaságát éli át az emberiség) azt feleli, hogy csupán könnyen magyarázható pszichológiai igényről van szó. A végtelen világban a saját végességét földolgozni képtelen ember az elviselhetetlen frusztráció feloldására találta ki magának a túlvilágot, a halál utáni életet.

A Gallup Intézet egy korábbi becslése szerint másfél évtizede körülbelül 15-20 millió amerikai élt át halálközeli élményt. Az orvostudomány, ezen belül a szívműtétek, az újraélesztés technikájának fejlődésével ez a szám világszerte exponenciálisan nőni fog, miközben továbbra sem tudjuk majd eldönteni, vajon az illetők a túlvilág előszobájában jártak, vagy csupán egy agyi folyamatot éltek át. De ha maga a jelenség tudományosan egyelőre nem is vizsgálható, annyi biztos, hogy akik átestek az élményen, vagy akik a spiritualitást valóban átélik, azokra ez mély benyomást tesz. Lelkileg gyökeresen átalakulnak. A tudományos magyarázat számukra alighanem másodlagos, hiszen ők akkor is valóságként élték meg, ha mindez csupán egy agyi folyamat vagy pszichológiai igény – s akiket ismerek közülük, ennek megfelelően is kezelik. Ez az ő valóságuk.

Még nem tudtam eldönteni, hogy nagyvonalúságomat, miszerint egyszerre igyekszem befogadni a gyakorlati tapasztalatokat, a tudományos és a spirituális megközelítést, vajon minden irányba nyitott szellememnek tulajdonítsam-e, vagy inkább konfliktuskerülő személyiségemnek.

Átmenet

A két felfoghatatlan, transzcendens utazásunk, a születés és a halál között van egy rövid átmenet, amit jobb híján életnek nevezünk. Születésben komoly tapasztalatokat szereztem; születtek gyerekeim kórházban és otthon, természetes úton és császárral, apásan és apátlanul, simán és majnem tragédiába fordulva. És akkor még nem számoltam az unokáimat. Túl voltam már két gyermekem világrajövetelén, amikor az apás szülés gondolata Magyarországon megszületett. Apa nélkül, persze. Addig „a kedves apuka” többnyire a folyosón ájuldozott, s közben elképzelte, mi történhet odabenn vér és jajgatás közepette. Aztán a csecsemőszoba kórházkék folyosóra néző üvegablakán át felmutattak neki egy ráncos kis lényt, és azt állították, hogy ez a „kedves apuka” gyönyörű utódja.

Sokáig úgy tűnt, hogy a születés csodáját a nyugati világban felváltja a rutinszerű, rosszabb esetben elüzletiesedett gyakorlat, ahol a főszerepet nem az újszülött és nem a kismama, hanem az orvos játssza. A születésről alkotott képemet elsőként Frédérick Leboyer változtatta meg. Azt állította: nem jól születünk.[61] Amikor negyedszázada londoni lakásán meglátogattam, az íróasztala fiókjából elővett egy magnót, és bekapcsolta. A magnóról elkeseredett gyereksírás hallatszott, magas, rekedt hangon, nyekeregve bömbölt egy baba. „Nem vizsgáztatni akarom”, mondta, „de ön szerint ez egy újszülött, egynapos, egyhetes vagy egy hónapos gyerek?” Újszülöttre tippeltem. „Negyvenkét éves”, felelte a doktor. „Negyvenkét éves baba?!”, próbáltam viccre venni, de tudtam, nyilván egy felnőtt férfit hipnózisban visszavittek a születése pillanatára, azt éli át ismét ilyen fájdalmasan. A kísérletet Arthur Janov pszichiáter, *Az ős-sikoly*[62] című könyv szerzője végezte. Ő rögzítette magnóra páciense sírását. Később Leboyer is folytatott hasonló kísérleteket. Hipnózisban ellazul a test, mesélte, és a születés pillanatáig visszavitt páciensek csecsemőpózba gömbölyödnek, rugdalóznak, megváltozik a hangmagasságuk, úgy sírnak. Leboyer szerint a születés fájdalmas tapasztalás. Nem a nyomásról, a

szorításról, a fizikai fájdalomról szól, hanem a mélységes bánatról, hogy az újszülött úgy érzi, az anyja meg akar szabadulni tőle. Olyan érzés, mint amikor meglátjuk a szerelmünket egy idegennel csókolózni, és azt érezzük: megcsaltak, kilöktek minket, már nem kellünk. Janov és Leboyer szerint a felnőttkori lelki problémák jó része a születési traumákból származik. „Az anya és a gyermek agyának intenzív párbeszéde szükséges ahhoz, hogy szüléskor minden rendben történjen", vallja az agykutatás is.[63] Láttam régen egy filmet, a nyolcvanas években Leboyer doktor szülést vezetett a saját klinikáján. Az akkoriban általánosnak számító műtői környezet helyett nála csönd volt, gyertyafény és meghitt hangulat. A kamera is csak tapogatózott a félhomályban, mert a doktor szerint az újszülöttek hallatlanul érzékenyek a szokatlan fényre, hangokra. És bármily hihetetlen, a filmen „Leboyer újszülöttei", ahogy ő nevezi őket, a születés után nem felsírtak, hanem szelíden mosolyogtak. „Én eddig úgy tudtam", mondtam a doktornak, „hogy a sírás annak jele, hogy levegő kerül az újszülött tüdejébe, és az a baba, amelyik nem sír fel a születés után, az oxigénhiány következtében agyi károsodást szenved." „Ez hülyeség! Szemenszedett hazugság!", tiltakozott Leboyer. „Az ő újszülöttei", állítólag, amikor világra jönnek, körülnéznek, és mosolyogva azt gondolják: de jó itt! És ez az érzés velük marad egész életük során.

A doktor azzal sem tudott megbékélni, hogy a szülés fájdalommal jár. Miután évtizedekig gyakorolta a jógát és a tajcsit, a keleti légzéstechnikához fordult segítségért. Felfedezett egyfajta hangot, amely megszünteti a fájdalmat. A kántálás minden szertartás része, akár templomba, akár mecsetbe, akár zsinagógába megyünk, magyarázza. Ezekkel a tiszta hangokkal ismertette meg a nála szülő kismamákat. A természeti kultúrákban szerzett tapasztalatai alapján Leboyer végül arra jutott, hogy a születésnél semmi keresnivalójuk a férfiaknak. Ezt az érzést egy férfi sosem képes átérezni és megérteni, képtelen arra a bensőséges hangulatra, ami a háborítatlan születéshez szükséges. Csak pánikol és lábatlankodik. A természeti népeknél a szülés valóban csak a nőkre tartozik. A vajúdó nővel a már tapasztalt asszonyok félrevonulnak egy külön sátorba vagy kunyhóba, és saját korábbi tapasztalataikra, évszázados ismeretekre hagyatkozva támogatják lelkileg, segítenek neki a szülésben. Ezek után nem csoda, hogy Leboyer-t a férfitöbbségű szülész-nőgyógyász szakma

elüldözte hazájából. Így került Londonba. De a doktor tanai mély nyomokat hagytak; Franciaországban azóta a szülész-nőgyógyászok döntő többsége nő, és ma már világszerte, kórházi körülmények között is egyre elfogadottabb a megfelelő légzéstechnika, a masszázs alkalmazása, a meghitt hangulat, és – ha nincs komplikáció – a szülésnél a gyakorlott bábák, dúlák a fő segítők, nem az orvosok.

Hogy van-e keresnivalója a férfinak a szülésnél, nem tudom. Nyilván férfija válogatja. Orvos és apa esetében is. Meg nője. A feleségeim például örültek, hogy mellettük voltam, miközben nekem életre szóló traumát jelentett valamennyi szülés, akár bent voltam, akár a folyosón rágtam magam. De az apás szüléseknél nekem is jóleső érzés volt, hogy segíthettem, hogy közös volt az élmény. Csak a feleségem arcát, a rettegést, a halálfélelmet, a sikolyokat tudnám feledni, ahogy könyörögve néz rám, hogy mentsem meg. Aztán amikor a sejtek, idegek és belső szervek nyálkás, mélyvörös kútjából előbújt a gyámoltalan, mégis hősies kis utazó, és feltört belőlem a megváltó zokogás, akkor úgy éreztem, nincs ennél felemelőbb és megrázóbb érzés a világon.

Az agykutatók szerint már az anyaméhben sok minden eldől. A távol-keleti kultúrák tudhattak erről valamit, mert például a kínaiaknál, mongoloknál az életkort nem a születéstől számítják, hanem a magzatkortól. A modern pszichológia és pszichiátria szerint a születésünk és a mamánkhoz való viszonyunk döntően meghatározza az életünket. „Mindannyian elesettek vagyunk”, állítja Leboyer doktor, „megpróbálunk ebbe-abba, vallásba, politikai pártba kapaszkodni, de valójában mindez a mamát helyettesíti. Mami, mami, mami…” „Gyerekesnek lenni nagyszerű dolog”, teszi hozzá, „mert ártatlanságot, élénkséget, gyermeki játékosságot jelent. Infantilisnak lenni egészen más. Azt jelenti, hogy az ember mindig arra vár, hogy a mami csináljon meg helyette mindent. Ez a szocializmus drámája is: legnagyobb részben infantilis elképzeléseken alapszik. Az állam gondoskodik az emberről, megvédi, állást ad neki; a szocialista állam is a mami. De ha az ember elkezdi érezni a felelősséget, és azt mondja: most már a saját lábamra állok, ha orra esem, fölkelek, és nem várok arra, hogy bárki fölsegítsen, önálló leszek, és ha fáj, hát azt mondom, fáj, igen, ez is része a dolognak, akkor elmondhatja magáról, hogy felnőtté vált.”

Lehet-e az emberiség fejlődését az ember egyedfejlődéséhez hasonlítani? A kommunikáció, a normák, az eszközhasználat, a kultúra elsajátításának

folyamata valóban hasonló, de ha elfogadjuk ezt a hasonlatot, akkor az egyedfejlődésnek mégis melyik szakaszában tart az emberiség? Mondjuk a kétmillió évig tartó újszülött-, kétszázezer évig tartó csecsemő-, és a mintegy harmincezer évig tartó gyerekkor után – esetleg a kamaszkornál? Amikor a fő hangsúly a fiúknál a felségterület kiharcolásán és a szexuális fantáziákon, lányoknál a vonzerő próbálgatásán van? Amikor egy fiatal nem jutott el még a felelősségvállalásnak arra a fokára, amiről Frédérick Leboyer beszélt? Ha a háborúkat, az anyagi bírvágyat, a fogyasztói kultúra éretlen szexualitását, infantilis horrorimádatát és nárcizmusát, az ökológiai és humanitárius gondok felelőtlen elhanyagolását nézzük, még akár találhatunk is párhuzamokat. De a tudomány, a technika látványos fejlődése már nehezen gyömöszölhető bele ebbe a hasonlatba.

Netán az emberiség a változás korát megelőző szakaszban van? Az is olyasféle átmenet, mint a kamaszkor. Csak míg a pubertásban a megsokszorozódott tesztoszteron és az ösztrogén berobban az agyba, az okoz alapvető változásokat, a perimenopauzában, a női változás korát megelőző szakaszban a hormonok rendszertelen ciklusai okoznak álmatlanságot, hangulati ingadozást, a szex iránti csökkent érdeklődést, ingerlékenységet. A negyvenes éveikben járó nőknél csökken a gondoskodásra sarkalló hormonok termelődése, és sok nő, aki nem ismeri fel vagy nem tudja kezelni a változásokat, úgy dönt, eljött az idő, hogy önző legyen, magával törődjön, új életet kezdjen. Mindent és mindenkit eldob magától, hogy aztán évekkel később mélyen megbánja.[64] A változás előtt álló férfiak pedig még hiúbbak lesznek, fokozottan törekednek a hatalomra, a pozíciókra, a sikerre, az élet élvezetére.[65] Korunk sikerorientált, hedonista, ingerült, mások iránt kevéssé érzékeny kultúrájára ez a leírás is áll.

Egyik, másik, vagy egyik se. Ördög tudja! Minden hasonlat sántít. Az eleve sánta hasonlatok pedig kiváltképp. De hogy bizonytalan átmenetben tántorog az emberiség, az nem kétséges.

A Nyugat előszobájában

A romantikus művekben a vándorcigányok gyakran a szabadság jelképei; a tüzes, kacér lányok rózsával a hajukban ropják a táncot a szenvedélyes, izzó szemű legényekkel. Énekelnek, zenélnek, és társzekéren bejárják a világot. A valóság ennél persze kevésbé vidám, noha a rádzsasztáni vándorcigányok között is sok gyémántszemű lányt és jó kiállású, selyeminges, lovon feszítő legényt láttam. Meg persze láttam csúnyákat, meg csenevész, értelmileg sérült kisfiúkat és kislányokat is, arcukon a hiányos táplálkozás jól ismert jeleivel, mert a nyomornak valójában nincs romantikája; az egészségtelen életmód mindenütt a világon a maga képére gyötri az emberek arcát.

Az indiai cigányok alól is kicsúszott a hagyományos életmód. A nemzetség vezetője, a kackiás bajuszú, turbános cigánykirály örömmel mesél a múltjukról. A romák őshazájáról számos, egymásnak ellentmondó elmélet kering. Valamikor azt állították, egyiptomi eredetűek, olvastam tanulmányokat, amelyek a romákat hitviláguk és szokásaik alapján a zsidókkal rokonítják, az általános vélekedés szerint azonban Indiából származnak. A külső hasonlóság szembetűnő, de az elmélet hívei hosszasan sorolják a genetikai, nyelvészeti és életmódbeli bizonyítékokat is. Bár itt is megoszlanak a vélemények, hogy őshazájuk volt-e Rádzsasztán vidéke, ahol éppen járunk, vagy csak a szubkontinensre is bevándoroltak. A cigánykirály legendája szerint vándorlásuk 500 évvel ezelőtt kezdődött. Egy vesztes csata után az uralkodónak el kellett hagynia a palotáját, és akkor népe megesküdött, ők sem térnek vissza a házaikba, hanem vándorolni fognak. A gyarmatosítás idején ez a törzs az angolok ellen harcolt, és fiai kitanulták a fegyverkovács-mesterséget. Azóta is vassal és lovakkal foglalkoznak. De a kovácsmesterségből már nem lehet megélni. Ki vásárol ma kézzel készült sarlót, amikor a boltokban olcsóbban hozzájut a gyári termékekhez? Ebben a karavánban egy nagy család él együtt; a király valamennyi egyenes ági és oldalági rokonával. A sátor alatt társzekér, mellette hatalmas, veretes faládák, ebben tartják ruháikat, értékeiket. A fényesre simított agyagból készült szabad tűzhely mellett, földre terített terítőn készítik elő az ebédet az élénk színű szárit viselő, félénk és távolságtartó asszonyok. A fiatalabbak fülében és orrában aranykarika, nyakukban és hajukban míves ékszerek. A konyha mellett, ember nagyságú

kalitkában, óriás papagáj követeli rikácsolva a jussát. Szerény az ebéd. Az egyik asszony azt mondja, egy hattagú család magyar pénzben napi 250 forintból tengődik.

Egy éve élnek itt, a város peremén, és alig várják, hogy valahol befogadják őket, mert az esős évszakban cudar dolog sátorban lakni. Öt-hat éve a vándorcigányok gyerekei is iskolába járnak, de a király nem tud írni-olvasni. Kérdezem, hallottak-e arról, hogy több ezer kilométerre nyugatra, például Magyarországon is élnek cigányok? Próbálom összeszedni szegényes lovári szókincsemet, találunk-e számukra is ismerős szavakat. *Láso tyo gyesz, távesz baktaló, csaj, csávó…* de nyilván rossz a kiejtésem, mert a király egyetlen szót sem ismer fel. Arról sem hallott, hogy Indián kívül is élnek cigányok, akik ugyanúgy keresik a helyüket ebben a szép új világban, mint ők. Az indiai cigányok szakképzettség nélkül nem tudnak korszerű munkát vállalni. De ősi kultúrájukat sem merik feladni, mert az legalább tartást és értékrendet ad számukra.

A magyarországi romáknak egy felmérés szerint már a 19. században is csak tíz százaléka vándorolt. Az első hullámban, a mintegy hatszáz éve bevándorolt kárpáti, vagy magyar „úri” cigányok törzsi-nemzetségi szervezete már évszázadokkal ezelőtt felbomlott. Nyelvüket is feladták, és az uradalmak körül zenélésből, kovácsmesterségből és alkalmi munkákból éltek. Az úgynevezett oláh cigányok egymás között főként lováriul, a beások románul beszélnek. Ezek a törzsek még ismerik nemzetségüket, kiterjedt nagycsaládokat alkotnak, számon tartják a rokonságot, és összetartók, mint minden üldözött vagy kirekesztett népcsoport. Sokáig lótartásból, vályogvetésből, teknővájásból, kézműiparból éltek, míg a lovat fel nem váltotta az autó, a vályogot a tégla, a fateknőt és a kézzel kovácsolt szerszámokat a gyári termékek. A szocialista nagyipar egy ideig alkalmazta őket ipari rabszolgának, de a nem kifizetődő nagyüzemek felszámolásakor ők kerültek elsőként az utcára. A földosztásból kimaradtak, szakmai képzésükről senki nem gondoskodott, zömükben olyan vidékeken élnek, ahol nincs munkalehetőség; így kerültek tömegesen az árokpartra. Közmunkásnak. A Kádár-korszakban a cigányság problémáit a szegénységgel együtt államilag elhazudták. A hatvanas években, amikor egyetemistaként földbe ásott putrikban szociológiai kutatómunkát végeztünk, hogy feltárjuk a népcsoport embertelen körülményeit, és az Egyetemi Színpadon cigány kulturális estet szerkesztettünk népmesékből,

zenéből, táncból, Sára Sándor megrázó fotóiból, hallani lehetett tarkónk mögött a rendőrségi besúgók szuszogását, mert mindez ellenzéki tevékenységnek minősült. Fél évszázada hallom, hogy a roma emberek társadalmi beilleszkedése, életfeltételeinek javítása a közeljövő egyik kulcsa. Ez a kulcs azóta is ott rozsdásodik a rohadó zárban.

Az erdenmadali iskolában a táblán függőlegesen írva a gyerekek az ősi mongol betűket tanulják. Nyugodtan mondhatjuk, hogy Dzsingisz kánnak rossz a sajtója a nyugati világban. Mert igaz ugyan, hogy lemészároltatott jó pár millió embert Kínától Közép-Európáig, és virágzó kultúrákat döntött romba Közép-Ázsiában, de ő építette ki a mongol birodalmat, és hazájában ő vezette be az írást. Az utóbbi időben egyre több gyereknek, köztük Dzsargal unokaöccsének adják a Temudzsin nevet, Dzsingisz kán eredeti nevét. A mongolok 70-80 évnyi szovjet típusú uralom után újra akarják tanulni saját kultúrájukat és értékrendjüket. Ugyanolyan nehéz helyzetben vannak, mint az ősi kultúrák többsége. A fiatalok a régi életmódból már elvágyódnak, de nincsenek olyan ismereteik, amelyekkel meg tudnák állni a helyüket az átalakuló világban. A többség szeme előtt csak a tévében, filmeken, magazinokban látható, csillogó, gazdag jövő lebeg. De az átmenetre nincsenek receptek. Pedig generációk fognak még átmenetben élni.

Francia Amazónia esőerdejének egyik központja a Maroni-parti Maripassoula. Itt szállt le kis motoros gépünk, reptér híján a mezőn. Maripassoulába már betört a „nyugati civilizáció”, amit néhány viskó és rozsdás bádogkunyhó jelez, bennük ócska vegyesbolt és kantin. Itt van a falusi iskola, francia tankönyvekkel, itt kapnak ingyen állami benzint a wayanák, hogy könnyű, motoros indián csónakjukon feljussanak a zuhatagos folyó felső szakaszára, és itt állomásozik a francia anyaállam csendőrkirendeltsége. A csendőrök gondoskodnak arról, hogy a zárt indián közösségek életét ne bolygassák fel a kalandra éhes turisták, de még az antropológus kutatóknak is évekig kell várniuk, hogy bejussanak az elzárt területekre. Szerencsémre Boglár Lajos hosszas kérelmezés után éppen akkor kapja meg az engedélyt, amikor én is vele utazom. De a vágyak nem kérnek pecsétes papírokat, kijátsszák a zsandárok szigorú ellenőrzését, és beszivárognak a lelkekbe. Vicente, Wayaman egyik veje már trikóban és sortban jár. Gyerekei Párizsban nyomtatott tankönyveiben látta, hogy a fehér ember nadrágot hord, autóban utazik, kényelmes lakásban lakik. A

sosem látott autók, helikopterek, elefántok a francia iskolás könyvekből átkéredzkedtek a gyöngyből font wayana táncövekre, az ősi minták mellé. Elutazásomkor sikerült elcserélnem a függőágyamat és szúnyoghálómat egy ilyen táncövre, és azóta egyik legbecsesebb trófeámként őrzöm.

Vicente olykor napokra eltűnik, és zavaros, vöröslő szemekkel kerül elő. „Maripassoulában éjszakázott", mondják a falubeliek, pedig a wayanák nem isznak, leszámítva a kasirit, a szertartásokon fogyasztott sörszerű italt, amit aztán széles sugárban hánynak ki. Vicente szerzett valahonnan egy benzines generátorról táplált, kiszuperált tévékészüléket is, és a pálmalevéltető alatt nézi napi két órát, amíg az állami benzinből futja. Közben dobozos sört iszik, és képzeletben távoli tájakon bolyong. Már nem találja helyét ősei évezredes életformájában, de reménye sem lehet, hogy beilleszkedjen abba az álomvilágba, ami valahol a „nagy vízen" túl található, és a boldogságot jelenti számára.

A természeti népeknél a természet a tanítómester, a természet adja az élelmet, és tanít az élet szabályaira. Ezzel a tudással Amazóniában évezredekig elboldogultak. A mi értékrendünk szerint ugyan nem voltak anyagi javaik, de békében éltek a környezetükkel, magukkal és isteneikkel. A változást a jólét kisértésének gyors terjedése hozta. Lassanként nincs a világnak olyan elzárt zuga, ahová a környező falvakból, városokból ne szivárogna be az iparilag fejlettebb életforma, különösen, ha a gyerekek iskolába járnak. A hagyományos közösségekbe beszüremlő, jobb híján civilizációnak nevezett képződmény pedig többnyire bomlasztja a tradicionális értékrendet, és tönkreteszi a környezetet, az ott élők létfeltételeit is. A nyugati kultúra kikezdte a régi értékrendet, és egyelőre nem adott helyette újat. Francia Amazóniában például, a Maroniban higanyos technikával dolgozó aranymosók ottjártam óta kipusztították a halakat, megfosztva a wayanákat egyik fő táplálékuktól.

A kulturális antropológusok is tanácstalanok; mi lesz ezekkel a világtól sokáig elzárt, és mára felbomló hagyományos közösségekkel? Ahogy Boglár Lajos kérdezte: hogyan lehetne kirekeszteni ezeket az embereket abból a kényelemből, amit a Nyugat meglebegtetett előttük, miközben tudjuk, hogy eljuthatnak ugyan a „Nyugat előszobájába", de „az európaiak szalonjába" képzettség, megfelelő ismeretek és segítség nélkül aligha lesznek képesek belépni?

A hetvenes években Brazília – nem sokkal korábban épült – új fővárosában, Brasiliában jártam. Mintha egy kihalt szellemvárosba, egy szabadtéri építészeti múzeumba érkeztem volna. Oscar Niemeyer grandiózus köztéri épületei között csak autóval lehetett közlekedni, az utcákon nem volt gyalogosforgalom, jószerivel utcák sem voltak. Boltoknak, kirakatoknak, hangulatos parkoknak, kávéházaknak, amiktől város a város, nyomát se láttam. Alig vártam, hogy visszautazzak a lüktető Rio de Janeiróba, ahol a Copacabana strandján leheletpici bikiniben flangált a világ összes jó nője, fekete srácok fociztak a homokban, szólt a szamba a kávéházak teraszain, hömpölygött a színes forgatag az utcákon, és Lúcio Costa, az új főváros várostervezője várt. Costa közel nyolcvanéves, őszes, kackiás bajuszú öregúr volt akkoriban, világos lenvászon öltönyben érkezett, és roppant kedvesen fogadott. Fiatal riporterként a mély tisztelettől, hogy olyan építésszel beszélgetek, aki egykor még Le Corbusier-vel is dolgozott, alig mertem kibökni, milyen csalódás volt a fő művében tett látogatásom. Costa magyarázatából aztán nemcsak azt tudtam meg, miért alakult a főváros olyan ridegre, de azt is, milyen jövő vár az őserdő mélyén élő, felbomló közösségekre. Politikai döntés volt, hogy a fővárost, a hatalmas ország közigazgatási központját Rio de Janeiróból az ország közepébe, gyakorlatilag az őserdőbe helyezzék, mesélte Costa. Arra számítottak, ha felépül a város, lassanként benépesül, és megtelik élettel. De a mesterséges város nem úgy fejlődött, ahogy a természetes városok az évszázadok során szoktak. A közhivatalnokoknak semmi kedvük nem volt a vibráló Rióból, a tengerből kiemelkedő cukorsüveghegyek tövéből az új városba költözni. A családok a tengerparton maradtak, az államszolgák pedig ingáztak: hétfőn elutaztak az új fővárosba, pénteken pedig visszarepültek Rióba. A hatalmas beruházáshoz az őserdő falvaiból toboroztak olcsó munkaerőt, és arra számítottak, hogy az építkezés után a munkások hazatérnek falvaikba. De ezek az emberek úgy érezték, még a nagyváros hulladékain tengődni is jobb, mint az őserdő falvainak pusztuló környezetében, felbomló közösségeiben élni. Így jött létre a hatalmas, modern, rideg nagyváros, peremén a zsúfolt nyomortanyákkal. De bádogvárosok veszik körül Riót, São Paulót, Mexikóvárost, és a többi latin-amerikai nagyvárost is. Guatemalában, Ecuadorban, Peruban a lakosság közel 80%-a indián. Ők valamennyien, ahogy Ázsiában, Afrikában is sok százmillióan, bebocsátásra várnak a 21. századba. Jól megszervezett és

végiggondolt segítség nélkül a bomlásnak indult hagyományos kultúrákban élő közösségek előtt, úgy tűnik, egyelőre három út áll: a nyomor, a bűnözés, és a járhatatlan…

* * *

Vajon képesek lesznek-e az elmaradottabb területen élő emberek néhány évtized alatt generációkat ugrani életmódban, gondolkodásban? Át lehet-e ugrani a kultúrák között tátongó szakadékot, vagy aki próbálkozik, menthetetlenül belezuhan?

A mumbai nyomornegyed, Dharavi, Ázsia legnagyobb szegénygettója. Két és fél millió ember él a bádogvárosban. Itt játszódott a 8 Oscarral jutalmazott, *Gettómilliomos* című film. A helyi iskolát virágfüzérekkel, csengőkkel díszítették, a bejáratnál a szülők és a tanárok virágesővel fogadnak. A fogadtatás valójában kísérőmnek, Joitindrának szól, aki valamikor szintén ide járt, de azóta sikeres üzletember lett, és rendszeresen támogatja egykori iskoláját. Az osztály falán felirat hirdeti: „Ha keményen tanulsz, orvos is lehetsz!" „Tegye fel a kezét, aki orvos szeretne lenni!", kérem a kék-fehér kockás egyeningbe, nyakkendőbe, sötétkék nadrágba vagy szoknyába öltözött nyolcéveseket. Az osztály egyharmada fölteszi a kezét. Ők mind orvosok szeretnének lenni. A többiek pedig mérnöknek és tanárnak készülnek. Most legalábbis így gondolják. A pedagógusok speciális körülmények között dolgoznak, hiszen olyan, mélyszegénységben élő gyerekek járnak ide, akiknek a szülei otthon nem tudnak segíteni. Ennek ellenére a gyerekeket három év alatt fölhozzák az országos sztenderd szintjére, és a tanítónő állítása szerint az iskola tanulóinak 90%-a elvégzi az általánost. De az iskolából állítólag kikerültek már olyan gyerekek is, akik később a Harvardra jártak.

A föld második legnépesebb országa gyakorlatilag önellátó. A gombostűtől az űrhajóig mindent maguk készítenek. Az utcán csak indiai autók járnak, de a hagyományos iparos munkának már itt sincs piaca. Utcára szorult az árus, a borbély, a cipész, sőt a motorszerelő is. A szerelő a földön pakolta ki szerszámait, és a földön ülve szereli a lepukkadt, öreg robogókat. Gazdáik pedig állva, türelmesen várják, amíg elkészül az ütött-kopott járgány. A földön ülő cipész két talpát használja satunak, közéjük szorítja a cipőt, amit éppen varr. Ezt a pozitúrát a jógában is cipész ászanának hívják, és jót tesz a prosztatának. Hevenyészett sátor alatt, széles vasalódeszkákon, parázzsal működő, öntöttvas vasalóval dolgoznak a fehér

ruhába öltözött vasalóemberek. Az indiai próbál segíteni azokon, akik még a hagyományos munkákból élnek. Kevesen mosnak otthon, a vasalnivalót még a módosabbak is inkább az utcai vasalóemberekhez hordják, hogy ezzel is munkalehetőséget biztosítsanak a rászorulóknak. Az indiai gondolkodás egyik központi értéke a jótékonyság. Aki sikeres lesz, megköszöni Istennek, és visszaad belőle a társadalomnak.

A dharavi iskolában szünetben önkéntes pótnagymamák osztanak ételt és csokit a rászoruló gyerekeknek, akik az iskolától szükség esetén még ruhát is kaphatnak, és mindezt magyar pénzben havi húsz forintért. Csillogó, fekete szemű kisfiúval beszélgetünk angolul. Három testvére van, a négy gyerek után a család még a havi nyolcvan forintot sem tudja kifizetni, úgyhogy ők mindent ingyen kapnak. Az egymilliárd lakosú Indiában 461 nyelvet tartanak nyilván, az indiai pénzen is feltüntetik a 24 legfontosabbat, de ezeken a nyelveken nem készült számítógépes program.[66] Csak az tud lépést tartani a jövővel, aki megtanul angolul. A számítástechnikai kabinetet is Joitindra vásárolta a nyomornegyed iskolájának. A két teremben több tucatnyi számítógépen 1200 gyerek tanulja a számítástechnika alapjait. Tanítás után száriba, csadorba, hidzsábba öltözött anyukák várják a kicsiket. A dharavi iskolában büszkék arra, hogy békésen tanulnak együtt a hindu, a dzsain, a szikh és a muszlim gyerekek.

Dipali, a helyi iskola legjobb tanulója tizenöt éves. A nyomornegyed sikátorrengetegében él. A viskó alapterülete 5-6 négyzetméter lehet. Az apró helyiségből, ami egyszerre szolgál nappaliként és konyhaként, egy tyúklétra vezet az alacsony galériára, ahol fölegyenesedni nem is tudok. A forró bádogtető alatt, hogy elférjenek, a padlón szorosan egymás mellé simulva alszik a család: az apa, a három kislány és a kisfiú. A lányok a galérián, a földön ülve tanulnak, tankönyveik, füzeteik a fal melletti polcon sorakoznak, ruháik a falba vert szögeken lógnak. Dipali édesanyja meghalt, a papa bánatában alkoholista lett, a nagymama gondoskodik a gyerekekről. Az asszony két tenyerébe fogott kis tálkából étellel kínál bennünket. Zavarban vagyok. Szívem szerint nem fosztanám meg őket egyetlen falattól sem, de félek, megsértem az apró, ősz hajú asszonyt, ha nem fogadok el legalább egy kis kóstolót.

Dharaviban a nők az egymáshoz préselődő házak előtt, az utcakövön mosnak, mert a viskókban nincs erre hely. A habos víz a szennyvízzel

együtt a nyitott csatornákon tekereg a sikátor házai közt. A „fürdőszobát” csak egy függöny választja el a járókelőktől, Dipali is itt mosakszik reggelente egy aprócska deszkán, aztán felveszi patyolattiszta ruháját, és elmegy az iskolába, ahol számítógép-ismeretben is ő a legjobb. Ranjeet faggatta Dipalit, hogy amikor templomba megy, szokta-e kérdezni Istent, vajon miért ilyen sanyarú a sorsa. A kislány azt felelte: ő sosem panaszkodik. Megköszöni azt, ami van.

A digitális invázió

Az úgynevezett „cyber-optimisták” azt remélik, hogy a digitális technika, a széles sávú internet elterjedése felgyorsítja majd a fejlődést a földgolyó elmaradottabb vidékein is. Sok fejlett országból a számítógépes feladatok egy részét már kiszervezik Indiába vagy más ázsiai országba. De hiába az olcsó munkaerő. A megfelelő munkakultúra és a szervezettség hiányában egyelőre botladoznak ezek a megoldások. Nagy kérdés, bízhatunk-e a technikai fejlődés megváltó erejében.

Őseink már harmincezer éve javában beszélgettek egymással, amikor elkezdték leírni gondolataikat. Az emberiség újabb hatezer évig bírta anélkül, hogy beszédét rádióhullámok közvetítették volna. Manapság pedig képtelenek vagyunk elképzelni az életünket hang, írás és kép továbbítására szolgáló elektronikus eszközök, tömegmédia és közösségi oldalak nélkül. Richard Wagner, a zeneszerző még arra panaszkodott, mennyivel gazdagabb volt az írás előtti beszélt nyelv; mítoszokat teremtett és közvetített, míg az írás óta a beszédet „elhagyta költői ereje”, „megfagyott”.[67] A nyelvfilozófusok is azzal üdvözölték másfél évtizede a mobiltelefont, hogy az úgynevezett „második szóbeliség” – a telefon, a rádió, a tévé – végre oldja majd az írásbeliség merevségét. Hogy ez végre megfelel az „őseredeti emberi kommunikációs igényeknek”.[68] Aztán mára eljutottunk odáig, hogy a felmérések szerint átlagban napi öt és fél órát töltünk tévézéssel, további öt és fél órát pedig a digitális kütyükkel; telefonálással, SMS-ezéssel, e-mailezéssel, közösségi oldalakkal, hírek és egyéb információk olvasásával, videó- és YouTube-nézéssel, zenehallgatással. A fiatalok még ennél is sokkal többet. És kiderült, hogy ellentétben azzal, amiben a nyelvfilozófusok reménykedtek, a fiatalok az okostelefont legkevésbé beszélgetésre használják.

Az iPhone okostelefonjának 2007-es megjelenése és a következő évben az Android első változatának piacra kerülése óta az eszköz olyan népszerűségre tett szert, mint egyetlen más fogyasztási cikk sem korábban. Ma, ha valakinek nincs okostelefonja, az vagy különc, vagy öreg, vagy a társadalom peremére szorult nincstelen. Egy Egyesült Királyságban végzett felmérés szerint miután reggel kikeltünk az ágyból, átlagban naponta 211-

szer ellenőrizzük a telefonunkat, volt-e hívás, üzenet, új bejegyzés a Facebookon; hány óra van, és milyen lesz az időjárás. Ez tikknek is elmenne. A megkérdezettek 70%-a úgy érezte, mindettől szabadabb, és nagyobb biztonságban van, 30% viszont úgy fogalmazott: mintha pórázon vezetné őket a masina. De ami igazán elgondolkodtató, hogy a 18–29 éves korosztály fele azt állította, arra jó az okostelefon, hogy nem kell másokkal foglalkozni.[69] A nappaliban és a vacsoraasztalnál a gyerekek és szülők egymás figyelméért harcolnak, de még a szerelmesek is azon iparkodnak, hogy sikerüljön lerobbantani a másikat az okostelefonjáról, és kicsikarni egy kis intimitást. A pszichiátria az alkohol-, a nikotin-, a drogfüggőség és a játékszenvedély mellé, a pszichés zavarok közé felvette az internetfüggőségi rendellenességet is.

A piacra dolgozó alkalmazott lélektan, együttműködve a legkiválóbb egyetemek üzleti mesteriskoláival tudományos alapon kutatják, hogyan képes a technológia előre meghatározott módon befolyásolni az emberi gondolkodást, viselkedést és vásárlási szokásokat. A közösségre vágyó, a magánytól, az unalomtól rettegő tömegek, főként fiatalok, feszültségoldásként boldogan menekülnek a digitális rutinba, és ez hatalmas jövedelmet biztosít az applikációk előállítóinak és forgalmazóinak. Az applikációk forgalmazói pontosan úgy etetik be a fogyasztókat, mint a drogkereskedők; először az ingyenes adagokat dobják piacra, aztán, ha az érdeklődők ráharaptak, lehet srófolni az árat.

Némely kutatás szerint a mobil eszközök túlzott használata akadályozza a személyiség szabad kibontakozását. A személyiség egészséges kifejezése helyett Facebook-profilt építünk, csak a legjobb oldalunkat mutatjuk, valódi kommunikáció helyett „kapcsolódunk”, beszélgetés helyett szöveget küldünk. A figyelemért, a szeretetért cserébe kipakoljuk magánéletünket, közzétesszük legbelsőbb érzéseinket. De többnyire csak elfogadásra szánt gondolatokat osztunk meg, hogy aztán lájkok, követők, megosztások kicsikarásával jutalmazzuk magunkat, erősítsük önbizalmunkat, önbecsülésünket. Háttérbe szorul a reflexió és az önreflexió, ami nehezíti a valódi élet nehézségeinek feldolgozását, az önmagunkban való elmélyedést.

A fiatalok, még ha együtt vannak is, gyakran inkább SMS-ben mondanak véleményt, az érzelmek kimutatását smiley-kkal helyettesítik. Idegenkednek a személyes beszélgetéstől, mert úgy érzik, sebezhetőkké

válnak általa. A kutatók azt állítják, hogy a digitális kommunikáció túlsúlya következtében a személyes érintkezés során csökkent a szemkontaktus, az emberek nehezebben értelmezik a testbeszédet, megcsappant a figyelem az iskolai tanórákon, és 20 éves összehasonlításban, sztenderd pszichológiai tesztekkel mérve 40%-al kisebb az emberek empátiája.[70]

Nekem, mint amolyan hivatásos beszélgetőnek, most buzgón bólogatnom kellene: ajjaj, merre tart a világ! De én még nem kongatnám meg a vészharangot. Igaz ugyan, hogy a közösségeket a nyelv és a közös gondolkodás tartja össze, és a digitális platformok aligha tudják majd pótolni a felbomlófélben lévő hagyományos közösségeket és a beszélgetéseket. De a nagy technikai megrázkódtatásokat eddig is mindig ellensúlyozta az emberi alkalmazkodóképesség. Amikor az ősmoziban a vásznon először jött szembe a vonat, a nézők a szék alá bújtak ijedtükben, és amikor bemutatták az első közelképet, sikítozni kezdtek, mert azt hitték, a színésznek levágták a fejét, hiszen csak az látszott a vásznon. Aztán megszokták. A szemkontaktus, az empátia, a figyelem csökkenése nyilvánvalóan kultúrafüggő is. Akadnak kultúrák, ahol eddig is illetlen vagy provokatív volt a szemkontaktus, az emberek zöme a testbeszédben korábban is nehezen igazodott el, a tanórai figyelem, és egyáltalán a figyelem felkeltésére pedig újabb és újabb technikai eszközök születtek az intelligens táblától a látványos prezentációs technikákig, nem szólva a tanár karizmájáról és felkészültségéről.

Rázósabb feladat megismerő képességünk jelenlegi határainak kipuhatolása. Hogyan lesz képes az emberi agy feldolgozni azt a hihetetlen információtömeget, ami egyszerre eláraszt bennünket? Ráadásul az eredeti, hiteles források helyett az emberek többsége már csak a neten összetákolt közösségi szájtokból szerzi ismereteit. Megváltozott körülöttünk a világ, nehezen érthetők a társadalmi, politikai, gazdasági és pénzügyi folyamatok, a tudományos eredmények, az emberi viselkedés. Az információ másodpercentként 24 140 kilométert képes megtenni másodpercenként, de ennek az útnak a kritikus része az utolsó pár centiméter, amikor az információ a szemünktől és a fülünktől eljut a megfelelő agyterületekig. Az emberi agy megismerő tevékenysége korábban nem volt hozzászokva ilyen mennyiségű információhoz és ingerhez. Milyen érzéseket, eszméket kelt ez a dömping az agyunkban? Az egyes kultúrák milyen mértékben erősítik,

gyengítik vagy torzítják ezt a hatást?[71] Fejlődik-e az emberi morál olyan ütemben, mint ahogyan azt az interneten hömpölygő információáradat – korunk technikai és tudományos felfedezései, a nukleáris technika, a genetika, a robotika, az informatika, a nanotechnika és a többi izgalmas terület – megkövetelné? Látjuk, hogyan használják például a terroristák és az alvilág a robbanóeszközök világhálón elérhető technológiai leírásait és egyéb információkat gyilkolásra, a közösségi hálót a bűncselekmények megszervezésére. A válogatás nélkül terjedő szexuális tartalmak hogyan torzítják a nemiségre még éretlen kamaszok érzelmeit és viselkedését. A fotó, a videó, a klip, a film, a tömegzene cunamija hogyan árasztja és söpri el a bizonytalan, felkészületlen ízlést. Legfeljebb azzal nyugtathatjuk magunkat, hogy mindegyik korszak úgy érezte: az őt követő generációk ízlése, értékrendje, erkölcse egyre silányabb. És a kultúrának végül mégis mindig sikerült feldolgoznia a hasonló traumákat.

De vajon képesek lesznek-e a technikailag elmaradottabb területen élő emberek néhány évtized alatt generációkat előrelépni életmódban, gondolkodásban? Át lehet-e ugrani a kultúrák között tátongó szakadékot, vagy aki próbálkozik, menthetetlenül belezuhan?

Amúgy meg az átmenetek mindig a legizgalmasabbak, mert az átmenetből bármi lehet. Nem muszáj rögtön megtalálni a megoldást! Lehet élvezni kicsit az átmenetet is! Átmenet az őszi este párájában a vacsora ígéretes illata, a biztató mosoly a küszöbön a szorongónak, a huncut gödröcske a nyak tövében, amit csak leheletfínoman, ujjbeggyel szabad érinteni. De átmenet a haldokló üvegesedő tekintete, a toronyház ugrásra csábító mélysége, a kiűzetés senki földje is. A beteljesülés ígérete és a veszteség rémképe együtt adják a dolgok értékét.

Újratervezés

Sokáig belső kényszert éreztem, hogy a kultúrák közti kapcsolatokban szinte kizárólag a harmonikus viszonyt keressem és mutassam be. Nem akartam én hazudni, csak a különböző kultúrák iránti kíváncsiságom és rokonszenvem hatására a valóságos előfordulásánál nagyobb arányban számoltam be a különböző hitek és kultúrák közti békés együttélésről. Ez a mai fejemmel megmosolyogni való optimizmus nálam alighanem alkati kérdés; a konfliktusokban többnyire a megegyezés lehetőségét keresem. Másrészt különböző kontinenseken élve és utazva valóban számos példát láttam a kultúrák közti harmóniára, így könnyen meggyőztem magam arról, amit amúgy is hinni akartam.

Közel másfél évtizede televíziós sorozatom, a *Világfalu* is ebből a romantikus megközelítésből indult. A munkához a végső lökést két, összefésülhetetlennek tűnő életszemléletben felnőtt ismerősöm házassága adta. Szobrász barátom a villányi nemzetközi művésztelepen összebarátkozott egy japán vendégszobrásszal. Több mint harminc éve, amikor Sanyi hasnyálmirigyrákban meghalt, a japán szobrász otthoni barátja is elveszítette feleségét ugyanabban a betegségben. S minthogy a keletiek meggyőződése, hogy nincsenek véletlenek, a japán szobrász úgy döntött, a két özvegynek találkoznia kell. Rábeszélte barátját, látogasson el a távoli, egzotikus Magyarországra, hátha az új élmények kibillentik mély depressziójából. Így került Kimijosi Pécsre. Ahogy ezt már az ilyen történetekben megszokhattuk, a két özvegy, a szegedi tájszólását hűségesen őrző Kati és az egyik utolsó szamuráj unokája, a hagyományos japán szellemben nevelkedett férfi, a szamuráj kardvívás, a kendzsucu 6 danos nagymestere egymásba szeretett.

Volt már némi tapasztalatom a japán udvariasságról. Amikor 1985-ben az első Tokiói Nemzetközi Filmfesztiválon forgattam, a sajtóirodában megkértem a főnököt, segítsen összehozni egy interjút Ogata Kennel, aki akkoriban a *Mishima* főszerepét játszotta. A sajtófőnök udvariasan azt

mondta, menjek vissza másnap. A következő napon ismét azt mondta, menjek vissza másnap. Amikor harmadnap is ugyanez történt, kezdtem kizökkenni frissen elsajátított zen buddhista életfelfogásomból, az elkerülhetetlenbe való beletörődés derűjéből, és ingerülten mondtam az ugyancsak a sajtópultnál várakozó amerikai kollégának: „Nem komplett ez a pasas, harmadik napja hiteget és ugráltat!” „Te nem vagy komplett!”, felelte az amerikai tévés higgadtan. Nyilván ő már régebben volt zen. „Tudhatnád, hogy a japánok udvariasságból sosem mondanak nemet. Érzékeltette veled, hogy nem tudja elintézni, csak te tapintatlanul nem akartad megérteni!” S rögtön figyelmeztetett, Japánban, ha a vasútállomáson megkérdezem valakitől: *Ez a vonat megy-e Kiotóba?* – akkor legyek résen, mert ha az illető nem tudja a helyes választ, lehet, hogy udvariasságból rábólint, és csak Fukusimában jövök rá, hogy az ellenkező irányba mentem.

Ezt a kissé terjengős kitérőt azért meséltem el, mert első látogatásom alkalmával Kati megkérte Kimijosit, mutassa meg nekem a nagypapa szamurájkardját. Kimijosi nemes vonású, bölcs arcán az érzelemnek nyoma sem látszott, higgadtan, ruganyosan felkelt a méltóságteljes japán ülésből, és míg ő a másik szobában időzött, én a nagypapa, Makita Sigekacu kissé megkopott, fekete-fehér fotójában gyönyörködtem. A nagypapa a képen szamurájkarddal és íjjal áll, mert nemcsak híres szamuráj kardforgató, hanem az ősi japán íjászat mestere is volt. Kis idő múltán Kimijosi visszatért egy gondosan bebugyolált karddal. Óvatosan kicsomagolta. Elbűvölve néztem a tekintélyt parancsoló szamurájkardot. Kati csak egy fél pillantást vetett rá, aztán odaszólt a férjének: „Kimijosi, az igazit!” Úgy tűnik, Kimijosi még nem tartott méltónak a megtiszteltetésre, hogy a valódit mutassa meg, vagy úgy gondolta, nekem az egyik régi szamurájkard úgyis pont olyan, mint a másik, jó lesz nekem a másolat is. De aztán szelíd beletörődéssel eleget tett felesége óhajának. Megjegyzem, Kimijosinak tökéletesen igaza volt; semmi különbséget nem láttam a két szép, régi kard között. Valóban kár az ilyennek, mint én vagyok, az igazi!

Időbe tellett, míg Kati rájött, mit szeret a férje, és mit nem. Mert egy japán ember, főként egy szamuráj a világért meg nem bántana valakit azzal, hogy nem ízlik neki a paprikás csirke. Udvariasan megköszöni az ételt, és otthagyja. De még arra a kérdésre sem felel nemmel, hogy kér-e paprikás csirkét. Mert az illetlen volna. Egy idő után, amikor már harmadszor hagyja

ott, úgyis rájönnek, hogy nem szereti a paprikás csirkét. És egy szamuráj nem megy ki a konyhába. Azt különösen nem mondja, hogy éhes, mert az a gyengeség jele volna. Leül az étkezőasztalhoz, és vár. Előbb-utóbb ez csak feltűnik, és megkérdezik, enne-e. Mire ő visszafogottan bólintana. De mi történik, ha a szamurájnak magyar felesége van, aki úgy dönt, magyarrá neveli a japán embert, ha már egyszer képtelen rá, hogy kimenjen a konyhába, és vacsorát készítsen magának? Hiszen mi, magyarok úgy gondoljuk: a szánk nemcsak arra való, hogy teletömjük, hanem beszélni is tudunk vele! És ha egyszer éhesek vagyunk, akkor szóljunk, hogy éhesek vagyunk! Vagy legalább mondjunk valami ilyesmit: „Drágám, van itthon valami kaja?"

Egy szép nap (vagy nem tudom, szép volt-e, de valamiért így szokták a történeteket folytatni) Kimijosi leült az étkezőasztalhoz, és várt. Kati meg – nevelési célzattal – úgy tett, mintha nem venné észre. Kimijosi türelmesen ült. Kati sem szólt egy szót sem, várta, mikor szólal meg a férje, és jelzi: éhes. Kimijosi már vagy fél órája ült rendületlenül, egyenes derékkal, arcán nyugalommal, és világosan látszott, hogy inkább éhen hal az étkezőasztal mellett, de nem fog ételért esedezni, úgyhogy végül Kati megszánta, és megkérdezte: „Kimijosi, kérsz enni?" És akkor a szamuráj elegánsan és visszafogottan bólintott.

Egy másik szép napon Kati a kertet rendezgette. Egy kisebb sziklát próbált odébb tenni, de többszöri nekiveselkedésre sem tudta megmozdítani. Kimijosi karba font kézzel állt mögötte, és figyelte. Kati erőlködött, de a szikla csak nem mozdult. Akkor a magyar asszony ingerülten hátrafordult, és rászólt a férjére: „Mondd, Kimijosi, neked jólesik nézni, ahogy szenvedek, ahelyett, hogy segítenél?" A japán ember zavarba jött. „De hiszen vártam, hogy kérd a segítségemet! Anélkül nem segíthetek, mert az azt jelentené: figyelmeztetlek, hogy belefogtál egy munkába, amit nem tudsz elvégezni. Azért álltam itt mögötted, hogy azonnal segíthessek, amint kéred!"

Nem tudom, most is így van-e, de akkoriban alvás közben is mindig ott volt Kimijosi keze ügyében, az ágy mellett egy szamurájkard. Egyik éjszaka Kati felriadt, zajt hallott a kertből, betörőre gyanakodott. Riasztotta a mellette békésen szendergő férjét. Kimijosi úgy, ahogy volt, egy szál kardban, pár ugrással kint termett a kertben, és beállt szamurájállásba. Elképzelem a szegény, becstelenségben megőszült, gyanútlan betörőt, amint

éjszaka, egy mecsekaljai kertben szembe találja magát egy anyaszült meztelen szamurájjal. Arra gondoltam, ha Kati és Kimijosi ilyen szépen, szeretetben összecsiszolódott, akkor van remény a kultúrák harmonikus együttélésére.

De az is lehet, hogy ennek a történetnek nincs köze a kultúrákhoz. Legfeljebb annyi, hogy ebből is kiderül: az emberek közti megértésnek nem akadálya az eltérő kultúra, neveltetés, vallás, a társadalmi különbségek, ahogyan azt sokan sugallják.

Távoli országokat járva sokszor tapasztaljuk, hogy némelyekkel kitűnően megértjük egymást, első látásra kialakul a kölcsönös rokonszenv, értjük egymás gondolatait, humorát, még akkor is, ha nincs közös nyelvünk. Miközben sok „földink” – akikkel hasonló kultúrában, nyelvben, értékrendben nevelkedtünk – olyan idegen számunkra, mintha más galaxisról teleportálták volna ide. És ez nem függ származástól, műveltségtől, foglalkozástól, hittől, politikai világnézettől. Mitől függ hát? Én csak azt tudom elmondani, számomra mi volt a közös a mongol birkapásztorban, az arab kereskedőben, a buddhista lámában, a kenyai egyetemistában, a német rockerben, amitől úgy éreztem, jó velük lenni: a nyitottság, az érdeklődés, a belső szabadság, az önbizalom, a humorérzék, a derűs életszemlélet, a természetes elegancia. Ahhoz, hogy jól érezzük magunkat a bőrünkben, feltétlenül szükségünk van önbecsülésre, érzelmi kötődésre, és arra, hogy magunk dönthessünk a sorsunk felől. Vagy legalábbis úgy higgyük. Ezekben az emberekben, ahogyan Katiban és Kimijosiban is, mindez megvolt. Ezzel szemben aki sikertelennek, kirekesztettnek, elnyomottnak érzi magát, az többnyire másokat okol a kudarcaiért, gyűlölködővé válik, felelősöket keres, összeesküvés-elméleteket sző, és képtelen az együttműködésre.

Civilizáció = együttműködés

Amióta világ a világ, a létükért vetélkedő törzsek, népcsoportok, nemzetek hol irtották egymást, hol együttműködésre törekedtek. Ortega y Gasset a civilizációt „együttélési szándéknak”, míg a barbárságot „a szétválasztásra való törekvésnek” nevezte. Az európai polgári kultúráért aggódó spanyol filozófus 1930-ban, a sztálinizmus és az olasz fasizmus idején, a német nemzeti szocializmus születésekor a „tömegember” megjelenésében látta Európa hanyatlásának okát. A tömegemberében, aki csak erőszakosan kiköveteli és használja a civilizáció eredményeit anélkül, hogy felfogná, honnan származnak ezek az értékek, és aki képtelen újrateremteni a kultúrát.[72] Hogy a civilizáció valójában együttélési szándék, az történelmileg is megalapozott gondolatnak tűnik. A különböző kultúrkörök, noha vetélkedtek és harcoltak, közben ismereteket, tudást, éltető energiát adtak át egymásnak. A nagy civilizációk kereskedelmi és szellemi központok voltak, karavánutak, folyók, tengeri kikötők mentén virágoztak, és attól függően változott a jelentőségük, hogy milyen vonzó és sűrű gazdasági és szellemi hálózatot sikerült működtetniük.

Ha lemerül az autónk akkumulátora, ha egy apró hiba miatt lefagy a számítógépünk, hiába méregdrága csúcsmodellek, tetszhalottá válnak. Ezzel szemben a legtöbb élő rendszer még súlyos „működési hibák” esetén is képes fenntartani az alapvető életfunkcióit. Egy rendszer életképességét a hibatűrő képessége bizonyítja. „A legtöbb olyan rendszernek, amelynek hibatűrő képessége nagy, van egy közös tulajdonsága: bármelyikük működőképességét egy bonyolult, szorosan összefüggő hálózat garantálja”, írja Barabási Albert-László hálózatkutató professzor.[73] Ahogy a sejt hibatűrő képessége a sejt anyagcsere-hálózatában van elrejtve, az élővilág túlélése a fajok együttélésének bonyolult hálózatán nyugszik, és a politikai szisztémák és a civilizációk közül is azok maradtak sokáig életképesek, amelyek nyitottak és rugalmasak voltak, sokrétű külső és belső kapcsolati hálót tartottak fenn, sikeresen működtek együtt idegen kultúrákkal. Csupán az elmúlt évszázadban is gyakorta változtak a gazdasági és szellemi központok, a régiek mellett újabbak jelentek meg: Párizs, Berlin, London, New York, Sanghaj, São Paulo, Mumbai… Egy hallatlanul izgalmas,

világméretű átrendeződés részesei vagyunk, ahol a nyugati civilizációnak meg kell találnia új helyét az újabb kapcsolatokkal és újabb középpontokkal kiegészült világhálózatban. Több a hibaforrás, de több a hibák kijavításának esélye is. Jó példa, hogy az 1929–33-as világgazdasági válság tapasztalataiból okulva a nemzetek hogyan működtek együtt a 21. század eleji pénzügyi válság megoldásában; egyre gyakoribb a közös fellépés az ökológia és humanitárius katasztrófák, a világméretű háborús konfliktusok elkerüléséhez.

Nem csoda, hogy – különösen egy évtizeddel a második világháború kitörése előtt, totalitárius rendszerek árnyékában – Ortega y Gasset nem volt túlságosan optimista az emberiség együttélési szándékát illetően. De nem volt a történelemben még ilyen hét évtized, mint a legutóbbi, amelyet az európai nemzetek az egymás közti háborúskodás nélkül megúsztak volna. Gondolta volna a spanyol filozófus, hogy sok évszázados csatározás és két világháborús, ádáz szembenállás után egyszer a németek, franciák és britek gazdasági, politikai és katonai szövetségesek lesznek? Hogy évezredes öldöklés után, közel harminc európai állam – a viták és konfliktusok ellenére – egymással szoros kapcsolatban egy uniót alkot? Gondoltuk volna, akárcsak három évtizede, hogy a kibékíthetetlen szuperhatalmak, a Szovjetunió és az USA megoldhatatlannak tűnő ideológiai konfliktusa és fegyverkezési versenye egyszer eltűnik a történelem sülyesztőjében, és Kelet-Európa önállóan dönthet a sorsáról? Miért volna akkor elképzelhetetlen, hogy a jelenleg konfliktusban álló kultúrák, hitek, gazdasági érdekcsoportok felismerik, hogy a kölcsönös pusztulás helyett mégiscsak gyümölcsözőbb az együttműködés? Bár kérdés, mit mondana a spanyol bölcs most, mikor látná, hogy a „tömegember” közben nemcsak szépen belakta a Földet, de egyre több helyen hatalomra jut. Esetleg azt mondaná, hogy az emberiséget korábban is mindig csak a gyilkos háborúk józanították ki, mert képtelen tanulni a múltból?

Pedig nem a háborúkat kell megnyerni, hanem a békét. A második világháború két nagy vesztese, Németország és Japán virágzik, mert tanult a múltból. Az egyik nagy győztes, a Szovjetunió a győzelem mámorában darabokra hullott. Az utód, Oroszország, és a másik győztes nagyhatalom, az USA egyes befolyásos köreinek pedig továbbra is az a kényszerképzete, hogy az erőszak hosszú távon kifizetődő lehet. Üzletileg számukra biztosan. De az Irak és Afganisztán elleni hadviselés amerikai irányítói fokozatosan

rájöttek, hogy a harctéren nem lehet megnyerni a háborút. A háborús tűzfészkek felszámolásában hosszú távon egyetlen stratégia eredményes: ha megnyerik a lakosság bizalmát. Ha beruháznak, fellendítik a helyi gazdaságot, munkahelyeket teremtenek, oktatási és egészségügyi intézményeket hoznak létre.[74] Ez nemcsak humánusabb, de gazdaságosabb is, mint a háború. És nem kell utána menekült- és bevándorlóáradattól szorongani.

Sokáig élt a közhiedelem, hogy a nemzetközi konfliktusok a gazdag és a szegény országok közötti különbségekben gyökereznek. De hogy mi az oka a szegénységnek, és hogyan lehetne küzdeni ellene, arról már akkoriban is megoszlottak a vélemények. Hosszú ideig tartotta magát az elmélet, hogy a szegénység fő oka a kizsákmányolás. Hogy egy országon belül egy kisebbség, nemzetközi méretekben pedig a multik, globálisan pedig az északi félteke államai agyafúrt módon megszerezték, és erőszakkal bírtokolják a javakat. „El kell venni tőlük!”, zúgta a tömeg, majd a gyarmati függetlenségi háborúk, a forradalmak és a kisajátítások után csodálkozva látták, hogy a nyomor csak nem enyhül, és mindig akadtak újabb lelkes vállalkozók, akik készségesen beültek a javakba. Anélkül, hogy el akarnám jelentékteleníteni a kizsákmányolás vagy a gyarmatosítás szerepét, valószínűbbnek tartom, hogy a szegénységet több tényező okozza együttesen: például a szűkös természeti és anyagi erőforrások, a gyatra oktatási és egészségügyi feltételek, a munkakultúra hiánya, a hagyományos foglalkozások eltűnése, a munkalehetőségek csökkenése, a diszkrimináció, a korrupció, a természeti katasztrófák, a túlnépesedés, az elhibázott kormányzati intézkedések, és így tovább. Az egyes hangokban nincs benne a melódia, az oxigén- és a hidrogénatom nem tartalmazza a vizet. Sok jelenség esetében az alkotóelemek kölcsönhatásából jön létre valami olyan, más minőség, ami nem következik feltétlenül az egyes elemekből. Így van ez a szegénységgel is.[75]

A spanyol, francia és angolszász gyarmatosítók valamikor azzal áltatták magukat, hogy a nyugati értékekkel „civilizálják” a „vadakat”. A „nyugatiak” most sem értik, miért nem kell „ezeknek” az igazságos demokrácia, csak a reklámfényben csillogó fogyasztási cikkek. Megszállott őrültek, mondják borzongva, és nem értik, miként lehet, hogy például a tálibok és az Iszlám Állam számunkra iszonyatos tettei fiatalok tízezreit

lelkesítik, köztük olyanokat, akik fejlett nyugati országokban, kényelemben nőttek fel, mégis, a nyugati kultúrát megtagadva más utakat keresnek. Mi hiányzik nekik?, kérdezik sokan, hiszen mindent megkaptak, amit mi. A zsúfolt párizsi gettókban, az észak-afrikai vagy törökországi menekülttáborokban élő menekültek és bevándorlók ezzel az állítással azért alighanem vitatkoznának. De a terrorizmus fő indítéka mégsem a nyomor, a reménytelenség. A nyugati értékek ellen lázadó terroristák családi hátterét feltáró kutatásokból kiderül, hogy 75%-uk középosztálybeli családból származik, és 63%-uk felsőfokú végzettséggel rendelkezik.[76] Többnyire második generációsok, vagyis bevándorlók gyerekei, akik hagyományos kultúrájuktól elszakadtak, de nem tudnak beilleszkedni abba a nyugati társadalomba sem, amelybe beleszülettek. A kultúrák közti senki földjén indulataikat azok ellen fordítják, akikről úgy érzik, elszakították őket a védelmet és biztonságérzetet nyújtó, ismerős szagú hagyományaiktól, megfosztották őket a tradíciók „légzsákjától", ami megvéd, amikor az élet sorsfordulóival karambolozunk. Gyökereket és kötődéseket, valamiféle ősi tisztaságot keresnek, amit az iszlámban vélnek megtalálni.[77]

Nietzsche halott, mondta Isten

„Isten halott”, írja Nietzsche a 19. század végén, a kétezer éves keresztény kultúra válságára figyelmeztetve. A német filozófus sokat vitatott kijelentése nem Isten és nem a vallás tagadásáról szól, hanem azoknak az értékeknek, morálnak, gyökereknek a pusztulásáról, ami korunk Nyugat-ellenességének is egyik fő forrása. A 20. század sok gondolkodója foglalkozott azzal, hogy a nyugati civilizációban eltűnőben a „varázs”, a „szimbolikus univerzum”, a hit a transzcendens világban, amibe évezredeken át kapaszkodott a halandó ember, hogy értelmet, rendet, célt lásson a nehezen felfogható, végtelen világban.[78]

A nyugati ember a tudomány magaslataiból kevélyen lesöpri a mágiát. De amilyen ütemben tűnik el a spiritualitás a nyugati kultúrából, olyan mértékben hódítanak az új mítoszok: a pénz, a siker, a hatalom kultusza. Isten helyét a megürült oltáron a tudomány képtelen elfoglalni, mert a divatmárkák, azaz elektronikus eszközök és az új mítoszok folyton kitúrják. Mert a „mindenség dimenziója” nélkül az ember laposnak látja a világot. Kamaszkorom farmernadrágjának, unokám féltve vigyázott, márkás edzőcipőjének, kislányom dédelgetett okostelefonjának, feleségem napszemüvegének a hétköznapokon túlmutató perspektíva és a hozzárendelt érzelmek adják értékét. A 60-as években a farmernadrág a szülők és a politika merevsége elleni lázadás is volt, a tizenhét éves Bruno számára a drága edzőcipő a kiváltság jelképe, a kiskamasz Lujzinak a telefon önállóságának elismerése, feleségem napszemüvege pedig a titokzatos filmsztármegjelenést ötvözi a keleti fátyol izgalmával. És az új mítoszok mellett ott vannak mindjárt a karikatúráik: a filmszínész, zenész, élsportoló idolok mellett az üres celebek; a távoli kultúrák hiteles tanulságai mellett a visszakérődzött hiedelmek, az egészséges életmód kultusza mellett az agyonplasztikázott, kigyúrt test mániája; a minőségi márkák mellett gagyi utánzataik.

Az iszlám világban és Ázsiában a nyugati modell vonzereje – leszámítva az elektronikai, a kényelmi és a divatcikkek varázsát – a 80-as évektől folyamatosan csökken. Az immár önállóan felhasználható olaj- és más nyersanyagkincsekből származó bevételek és a nyugatosodás megtámogatta

a gyarmati sorból felszabadult, hagyományos kultúrák önbizalmát. De amíg a modernizáció eredményeként ezekben az országokban a társadalom gazdasági, politikai és katonai szintje megerősödött, az őshonos kultúrával összeegyeztethetetlen nyugati értékek az erkölcsi normák kiüresedéséhez, önazonosság-válsághoz vezettek.[79] Aki hagyományos kultúrában nevelkedett, annak érthetően sokkoló és nehezen feldolgozható, amikor saját hazájában, illetve bevándorlóként egy idegen országban a nyugati értékrenddel találkozik. Miközben csábítja a modernizáció kényelme, a nyugati értékrendben nem találja meg azokat az ismerős mintákat, amelyek addig útbaigazították az életben.

A megingott nyugati értékrend elleni válaszként megindult az úgynevezett „őshonosodási” folyamat, a hagyományos kultúrák és értékek újrafelfedezése. A muzulmán társadalmakban újraéledt az „iszlámosodás”, Indiában egyre többen utasítják el a nyugati értékeket, Kelet-Ázsiában a konfucianizmust szorgalmazzák a kormányok, Japánban hódít a japánságelmélet, Oroszországban kiújult a nyugatosok és a szlavofilek küzdelme, és ezt látjuk a kelet-közép-európai, az ősi tradíciókat számon kérő radikális mozgalmakban is.[80]

De az őshonosodás nem feltétlenül vezet a hagyományos és a nyugati értékek konfliktusához. A hagyományos értékrend még segítheti is a piacgazdaság és a demokrácia működését. Jó példa erre a kemalizmus és Japán eltérő fejlődése. Musztafa Kemal radikális modernizálása az első világháborút követően nemcsak a közéletben, hanem a magánszférában is visszaszorította az iszlám szerepét; csak a polgári házasságot és az állami oktatást ismerték el hivatalosnak, beleszóltak az emberek öltözködésébe, életmódjába, értékrendjébe, és egy idő után, különösen Törökország elmaradottabb vidékein ez ellenreakciót szült. Eközben Japán virágzik, mert a modernizáció alig érintette a szigetország társadalmi szerkezetét és tradicionális értékrendjét, továbbra is meghatározó maradt a családhoz, a munkaerkölcshöz, a feljebbvalókhoz és a közösséghez fűződő lojalitás, a fegyelem és a szorgalom, ahogy a nyugati individualizmus elutasítása is.[81] A változás nem robbanásszerű, hanem fokozatos volt.

A nyugati kultúrában persze nem a keleti tradíciókhoz kellene visszanyúlnunk. Az állam és az egyház, a politikai és a gazdasági hatalom szétválasztása, a független jogrendszer, az egyén szabadsága, a jog előtti

egyenlőség, a szólásszabadság, a szolidaritás és a többi érték tették naggyá a nyugati kultúrát. Csak ezekből az értékekből indulhatunk ki, még ha úgy érezzük is, mintha manapság megbicsaklottak volna a több évszázados eszmék.

Szavak vesznek körül bennünket. Keletkeznek, aztán ízlelgetjük, használni kezdjük, majd eldobjuk őket. Lyukas kétfilléres, káderes, tantusz, Politikai Bizottság, orkánkabát, Trabant-kiutalás – letűnt szavak. Nem kár értük. De a nyugati kultúrából mintha eltűnt volna a becsületszó is. A jogrendszer kiépülése fontos lépés volt a társadalom történetében, de az a gyanúm, a világ akkor kezdett korhadni, amikor az emberek írott szerződésekkel helyettesítették a becsületszót. Mert a törvények nemcsak szabályoznak, hanem egyben felszólítanak arra, hogy kijátsszuk őket: „Ha megtalálod a kiskaput, felmentve érezheted magad!" A morál, a lelkiismeret viszont belső. Ott nincs kiskapu. Azzal mindenkinek magának kell elszámolnia önmaga és a közösség előtt. Egy egészséges társadalomban hiába szereztél pénzt, hatalmat, dicsőséget, ha tisztességtelenül tetted, piszok rosszul fogod érezni magad a bőrödben, mert megvetnek, és te is undorodsz majd magadtól.

Ranjeet nagybátyjának története jól mutatja, hogyan képes túlélni a hagyományos erkölcs és hitvilág a modernizálódó világ morális válságát. A turbános szikh férfi buszsofőrként dolgozott Udaipurban, Közép-Nyugat-Indiában. Egyik este, ahogy a műszak után a garázsban átvizsgálta a buszt, egy vastag pénztárcát talált az egyik ülés alatt. Ki sem nyitotta, vitte a garázsmesterhez; adják át a tulajdonosnak, ha jelentkezik érte. A garázsmester átvette az erszényt, és azt mondta Ranjeet bácsikájának, egy évig várnak, jelentkezik-e érte valaki. Ha nem, akkor a talált tárgy a nagybácsié, és ezzel a brifkót betette a fiókjába. A nagybácsi már el is felejtette a történetet, amikor szólt a garázsmester, hogy letelt az egy év, senki nem jelentkezett, így a tárca őt illeti. Annyi pénz volt a bukszában, hogy Ranjeet nagybátyja egy kamiont tudott vásárolni belőle. Önállósította magát, és attól kezdve saját kamionjával fuvarozott. Olyan jól ment az üzlet, hogy a keresetéből hamarosan újabb kamiont vett, aztán még egyet, és még egyet. Néhány év múlva az egykori buszsofőr testvérével, Ranjeet papájával India egyik legnagyobb fuvarozási vállalatának tulajdonosa lett, több tucat kamionnal, és országszerte számtalan telephellyel. Indiában úgy tartják, hogy a siker titka a tisztességesen elnyert „jó pénz". Ha a nagybácsi

rögtön zsebre vágta volna a vaskos tárcát, végső soron ugyanahhoz az összeghez jutott volna, mint egy évvel később, de az „rossz pénz” lett volna, és az üzleti siker biztosan elmarad. Talán csődbe is jutott volna a tisztességtelenségéért. Húszévesen Ranjeet is a cégnél kezdett dolgozni. Amikor az első komolyabb üzletet kötötte, azt mondta apjának: a sikeres boltból vesz magának egy jó autót. De a papa a fejét csóválta. „Nem úgy van az, fiam. A bevétel a cégé. Ha neked szükséged van autóra, akkor megbeszéljük, és majd eldöntjük, kapsz-e autót, és milyet.” Ezen a fiú úgy megsértődött, hogy elhatározta, be fogja bizonyítani a papának: nem szorul rá a családi vagyonra, meg tud ő állni a maga lábán is. Így került Ranjeet Magyarországra, és lett belőle sikeres üzletember, miközben továbbra is a hagyományos értékekhez tartja magát; a közelmúltban jelent meg könyve az élet spirituális titkairól.

Kultúra nélkül botladozik a modern gazdaság is. „A demokrácia és a kapitalizmus intézményei csak akkor működnek megfelelően, ha bizonyos premodern kulturális szokások továbbra is együtt élnek, és biztosítják, hogy zavartalanul elláthassák feladataikat”, írja Fukuyama *Bizalom* című könyvében.[82] A törvények, a szerződések, a családi kötelékek tisztelete, az erkölcsi kötelezettség, a közösség iránti felelősségtudat és a bizalom nélkül a demokrácia és a kapitalizmus intézményei is válságba kerülnek, mert ezek az értékek a gazdasági és társadalmi fejlődésnek is elengedhetetlen alkotóelemei.[83] Így azután természetes, hogy a modern társadalmakban is szaporodnak azok a közösségek, amelyek igyekeznek visszanyúlni a hagyományos értékekhez, újabb teret nyitva a modernizáció és a tradíció évezredes iszapbirkózásához.

A színes bőrű és a fehér gyerekek közti kölcsönös előítélet felszámolására Elliot Aronson a 70-es évek elején kidolgozta az úgynevezett mozaikmódszert. Az amerikai szociálpszichológus oktatási metódusának lényege, hogy az ismereteket felosztják a tanulók között, és a diákok csak akkor tudnak felkészülni az órára, ha együttműködnek. Az a gyerek, aki lenézi a másikat, képtelen odafigyelni a társára, sosem fogja megismerni a feladatnak azt a részét, amit csak a másik tud, és így valamennyien megbuknak. Az együttműködés, a közös siker a mozaikosztályokban kioltotta a gyerekekből az előítéletet, elkezdték megismerni és értékelni egymást.[84]

A nyugati értékek a fejlődő világban, a bevándorlók szokásai pedig a fejlett nyugati társadalmakban vetnek szikrákat. És nem tudjuk, hogy ezek a szikrák még hány lőporos hordó alatt kapnak lángra. Az emberiség előtt álló globális feladatok megoldásához szükséges tudás ugyanúgy el van osztva a különböző kultúrák között, mint az ismeretek a mozaikosztályban. Az emberi evolúció az együttműködésről szól. Erre született a nyelv, az absztrakció, ezért készítettek eszközöket már őseink is, ezért voltak képesek csoportokban élni, megosztani a feladatokat. Ezért születtek a szabályok, az erkölcsi törvények, a kultúra. A csoporthűséggel együtt ugyan kialakult a másik csoport gyűlölete is, de évezredek alatt az emberiség hozzászokott ahhoz, hogy a környezetében más csoportok más szokásokkal éltek, és az okosabbaknál a harcot fölváltotta a kompromisszum.[85]

Bölcs mesterünk, Popper Péter meggyőzően és szellemesen fejtegette, hogy manapság az embernek két lehetősége van: intelligens és depressziós lesz, vagy boldog és hülye. Bár ő is azt tanította, hogy vállalnunk kell az ellenállás kockázatát – már annak, aki képes rá –, még ha ez az egzisztenciánkat vagy akár az életünket veszélyezteti is.[86]

Én ennél kicsit optimistább vagyok. Az ember agyi struktúrájából és az evolúcióból fakadó pszichológiai reakciói ugyanazok. A kultúrák gyökerei közösek, még ha az eltérő természeti környezetből, történelemből, életmódból, hagyományokból rárakódott rétegek ezt gyakran elfedik is. Kivétel nélkül minden világvallás – a hinduizmustól a taón, a buddhizmuson, a judaizmuson, a kereszténységén át az iszlámig – az irgalomból, harmóniából, szeretetből és megbékélésből indul ki, hasonlók az ősi törvényeik is, még ha a történelem során hatalmi érdekekből gyakran eltorzították is azokat. Elvileg tehát van remény! De legalábbis esély.

A jövőnk azon múlik, hogy a nyugati civilizáció és a feltörekvő régiók képesek-e együttműködni, kölcsönösen hasznosítani egymás kultúráját, szellemi örökségét úgy, hogy ez valamennyiünk számára előnyös legyen. G. B. Shaw szellemes hasonlatával: „Ha neked van egy almád, és nekem is van egy almám, és elcseréljük őket, mindkettőnknek egy-egy almája marad. De ha neked van egy ötleted, és nekem is van egy ötletem, és elcseréljük őket, mindkettőnknek két ötlete lesz.”

[1] Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember,* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014.

[2] Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* Európa Könyvkiadó, 2015. 30–32. o.

[3] Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya I–II.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.

[4] L. ezzel kapcsolatban: Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 2009.

[5] Arnold J. Toynbee: *A Study of History I–VI.* Oxford University Press, 1963.

[6] Benyhe János (szerk.); Salvador Bueno, Miguel León-Portilla (válogatták): *Így látták (indián és spanyol krónikák).* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977. 201. o.

[7] Eduardo Galeano: *Latin-Amerika nyitott erei* (ford: Dely István). Magvető Kiadó, Budapest, 1976. 36. o.

[8] Buda Béla: „Kommunikáció és kultúra." In: Hidasi Judit (szerk.): *Szavak, jelek, szokások.* Windsor, 1998., 9–18 o.

[9] Dick Swaab: *Az agyunk mi vagyunk.* Libri Kiadó, Budapest, 2014. 397–406. o.

[10] Tajfel, H., Billig, M. G., Bundy, R. P., Flament, C.: „Social Categorization and Intergroup behavior." *Eur. J. Soc. Psychol*. 1:49–7, 1971. University of Bristol, England, and University of Aix-Marseille, France

[11] Milgram, S. (1970). „If Hitler asked you to electrocute a stranger, would you?" *Esquire,* 73: 72–73, Feb.

[12] Melvin Lerner: *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion (Critical Issues in Social Justice).* Springer, 1980

[13] Edward Bernays: *Propaganda,* 1928

[14] http://www.psywarrior.com/Goebbels.html

[15] Harold D. Lasswell: *Propaganda Technik in the World War,* 1927, New York, P. Smith

[16] Katz & Lazarsfeld. *Personal Influence.* New York, Free Press. 1955

[17] http://www.pewglobal.org/2016/07/11/europeans-fear-wave-of-refugees-will-mean-more-terrorism-fewer-jobs

[18] Világgazdaság, 2016. 07. 14.

[19] P. Read Montague – Peter Dayan – Terrence J. Sejnowski: „A Framework for Mesenchephalic Domanine Systems Based on Predictive Hebbian Learning." *Journal of Neuroscience* 16. no. 5 (1966. márc. 1.)

[20] Bruce E. Wexler: *Brain and Culture: Neurobiology, Ideology, and Social Change.* Cambridge, MA: MIT Press, 2006, 143

[21] Justin Marozzi: *Az első bagdadi mészáros,* History, 2014 október

[22] Niall Ferguson: Civilizáció – A Nyugat és a többiek. Scolar, Budapest, 2011. 45–46. o.

[23] Ernest Becker: *The Denial of Death.* Simon & Schuster, New York, 1973.

[24] Greenberg – Pyszczynski – Solomon: „A Terror Management Theory of Social Behavior: The Psychological Functions of Self-Esteem and Cultural Worldviews." *Advances in Experimental Social Psychology,* Volume 24, 1991, 93–159. o.

[25] Hankiss Elemér: *Az emberi kaland*. Helikon Kiadó, Budapest, 1977.

[26] Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról.* Magvető, Budapest, 1973.

[27] *The Fourth Conferences of the Academy of Islamic Research.* Cairo, al-Azhar, 1970

[28] Esther Vilar: *A férfi joga két nőre.* Semmelweis, Budapest, 2007

[29] Louann Brizendine: *A férfi agy.* Libri Kiadó, Budapest, 2012. 40–41. o.

[30] Louann Brizendine: *A férfi agy.* Libri Kiadó, Budapest, 2012. 50. o.

[31] Dick Swaab: *Az agyunk mi vagyunk.* Libri Kiadó, Budapest, 2014. 219–220. o.

[32] www.mandiner.hu/cikk/20140305_nok_elleni_eroszak_az_eu_jobbjai_kozt_van_magyarorszag

[33] Forrás: NANE Egyesület. www.nane.hu

[34] Andrew Higgins: „Norway Offers Migrants a Lesson in How to Treat Women", *New York Times,* 2015 dec. 19.

[35] Dick Swaab: *Az agyunk mi vagyunk.* Libri Kiadó, Budapest, 2014. 299–300. o.

[36] Antonio R. Damasio: *Descartes' Error: Emotion, Reason, and Human Brain*. Penguin Books, New York, 2005. 51. o. Idézi: David Brooks: *A társas lény.* Libri Kiadó, Budapest 2014. 39–41. o.

[37] Christopfer F. Chabris és Mark E. Glickman: „Sex Differences in Intellectual Performance: Analysis of a Large Cohort of Competitive Chess Players." *Psychol Sci.* 2006. dec. 17(12). 1040–6. o.

[38] Dick Swaab: *Az agyunk mi vagyunk.* Libri Kiadó, Budapest, 2014. 90–91.

[39] Louann Brizendine: *A női agy.* Libri Kiadó, Budapest, 2014. 18–21. o.

[40] Anita Diamant: *A vörös sátor.* Athenaeum 2000 Kiadó, Budapest, 2003.

[41] Magyar Katolikus Lexikon

[42] Walter L. William: *Spirit and the Flesh: Sexual Diversity in American Indian Culture.* Beacon Press, Boston,1992.

[43] Pongrácz Tiborné: „Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai." In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről,* Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György (szerk.). TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest, 2005. 73–86. o.

[44] (https://psmag.com/here-s-the-full-text-of-the-taliban-letter-to-malala-yousafzai-ea332265ff8)

[45] 1Kir. 11, 3

[46] G. P. Murdoch: *Atlas of Ethnography Pittsburg*. University Pittsburg Press, 1967.

[47] Csányi Vilmos: „Globalizáció és civilizációk". *Magyar Tudomány,* 2002/6. 762. o.

[48] Louann Brizendine: *A férfi agy.* Libri Kiadó, Budapest, 2012. 74–77. o.

[49] Thomas Harris: *Oké vagyok, oké vagy.* Édesvíz Kiadó, Budapest, 1994.

[50] Geert Hofstede, Gert Jan Hofstede: *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere.* McGraw Hill, 2005. VHE Kft. Pécs, 2008.

[51] Kristine Barnett: *A szikra.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2013

[52] Daniel H. Pink: *Motiváció 3.0.* HVG Kiadó, Budapest, 2010.

[53] ted.com/speakers/robert_waldinger

[54] George E. Vaillant: *Triumphs of Experience.* 2012, Harvard University Press, Boston

[55] Rachel Herz: *The Scent of Desire: Dicovering Our Enigmatic Sense of Smell.* HarperCollins, New York, 2008, 4–5. o.

[56] Claus Wedekind et al.: „MHC Dependent Mate Preferences in Humans." *Biological Sciences* 260, no. 1359 (1995 jún. 22.). 245–249. o.

[57] Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya I–II.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994. II. 139–151. o.

[58] https://www.youtube.com/watch?v=z5Ka3bEN1rs

[59] *Nature* 295, (1982 jan. 21.). 234–236. o.

[60] Dick Swaab: *Az agyunk mi vagyunk.* Libri Kiadó, Budapest, 2014. 380–383. o.

[61] Frédérick Leboyer: *A gyöngéd születés.* Katalizátor Kiadó, Budapest, 2008.

[62] Arthur Janov: *The Primal Scream.* (A Delta Book). Dell Publishing Company, 1970.

[63] Dick Swaab: *Az agyunk mi vagyunk.* Libri Kiadó, Budapest, 2014. 477. o.

[64] Louann Brizendine: *A női agy.* Libri Kiadó, Budapest, 2014. 163–168. o.

[65] Louann Brizendine: *A férfi agy.* Libri Kiadó, Budapest, 2012. 18–19. o.

[66] www.ethnologue.com/country/IN

[67] Richard Wagner: *Beethoven.* Kultura Könyvkiadó és Nyomda, Budapest, é. n. 113–115. o.

[68] Nyíri Kristóf: „Az információs társadalomtól a tudásközösségig." In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés.* MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 2002. 8. o.

[69] Jacob Weisberg: „We are Hopelessly Hooked". *The New York Review of Book,* 2016. febr. 25.

[70] Sherry Turkle: *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age*. Penguin Press, 2015.

[71] David Brooks: *A társas lény.* Libri Kiadó, Budapest 2014. 426. o.

[72] José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása.* Pont könyvkereskedés, Budapest, 1995. 81–82. o.

[73] Barabási Albert-László: Behálózva – *A hálózatok új tudománya*. (Ford.: Vicsek Mária) Helikon Kiadó, Budapest, 2011. 125. o.

[74] David Brooks: *A társas lény.* Libri Kiadó, Budapest 2014. 423. o.

[75] David Brooks: *A társas lény.* Libri Kiadó, Budapest 2014. 153–155. o.

[76] Marc Sageman: *Understanding Terror Networks.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, PA, 2004, 73-74. o.

[77] Olivier Roy: *Globalized Islam: The Search for a New Ummah.* Columbia University Press, New York, 2004.

[78] Hankiss Elemér: *Az ezerarcú én.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 386–387. o.

[79] Samuel P. Hungtington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (ford.: Puszta Dóra, Gázsity Mila, Gecsényi Györgyi). Európa Könyvkiadó, Budapest, 2015. 112. o.

[80] Samuel P. Hungtington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (ford.: Puszta Dóra, Gázsity Mila, Gecsényi Györgyi). Európa Könyvkiadó, Budapest, 2015. 141. o.

[81] Francis Fukuyama: *Bizalom.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 25. o.

[82] Francis Fukuyama: *Bizalom.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 25. o.

[83] Francis Fukuyama: *Bizalom.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 25. o.

[84] Elliot Aronson: *The Jigsaw Classroom.* Oxford, England, 1978

[85] Csányi Vilmos: „Globalizáció és civilizációk.” *Magyar Tudomány* 2002/6; 762. o.

[86] Popper Péter: *Lélekrágcsálók.* Kulcslyuk Kiadó, Budapest, 2010